ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. Ушинського

На правах рукопису

Терещенко Ганна Олександрівна

УДК 321.01 (477)

КОМУНІКАТИВНІ МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

науковий керівник:

Наумкіна Світлана Михайлівна

доктор політичних наук, професор

О д е с а – 2012

З М І С Т

ВСТУП **3**

РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ІДЕЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Етапи дослідження відповідальності в історії політичної думки 11

1.2. Політична відповідальність як моральна доктрина 30

1.3. Політична відповідальність влади доби модерну та постмодерну 43

Висновки до першого розділу 61

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Відповідальність як об’єкт міждисциплінарних досліджень 64

2.2. Основні теоретичні підходи до аналізу політичної відповідальності 79

2.3. Політична відповідальність як комунікативна взаємодія влади та суспільства 92

Висновки до другого розділу 101

РОЗДІЛ 3. КОМУНІКАТИВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА РІВЕНЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

3.1. Характеристики політичної відповідальності радянської доби 103

3.2. Політична відповідальність у перехідному суспільстві: особливості та складові 116

3.3. Принципи відповідальності демократичної влади.....130

Висновки до третього розділу.....152

РОЗДІЛ IV. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

4.1. Політико-правові механізми забезпечення відповідальності в Україні 154

4.2. Роль громадянського суспільства у формуванні та реалізації політичної відповідальності 167

Висновки до четвертого розділу 180

ВИСНОВКИ 182

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 192

ВСТУП

Актуальність дослідження дисертаційної теми обумовлена великою практичною значимістю формування комунікативних механізмів політичної відповідальності у процесі політичного розвитку, демократизації політичної взаємодії та суспільних відносин. Вона полягає також у нагальній суспільній необхідності дати оцінку, з точки зору політичної науки, такому негативному явищу, як безвідповідальність влади та інституцій громадянського суспільства, окремих громадян, що стає на заваді реалізації принципів діяльності демократичної влади.

Сучасний етап розвитку політичної системи характеризується істотними зрушеннями у взаєминах людини і влади, трансформаціями пануючої картини світу, розвитком глобалізаційних процесів та інформаційних технологій. Демократизація пострадянських суспільств, плюралізація політичного простору зруйнувала системно-групові зв’язки соціальної й політичної сфер суспільства, які складались протягом десятиліть.

Дослідження феномену політичної відповідальності набуває особливої актуальності у перехідні періоди життя суспільства. Вони супроводжуються, як правило, кризою довіри між суспільством та владою, необхідністю пошуку механізмів підвищення ефективності у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, забезпеченням сталого розвитку.

У країнах консолідованої демократії актуалізуються проблеми, пов’язані зі становленням інформаційного суспільства. Один із головних викликів сучасної доби полягає у тому, що соціальна основа політичної влади поступово трансформується та заміщується, або опосередковується масовими комунікативними процесами. Стали випадати цілі проблемні блоки, що традиційно ініціювали масову політику доби модерну: функціонування політичних інститутів національної держави, права людини (захист особистих данних, інтелектуальна власність та ін.), захист особистості від необґрунтованого державного втручання, забезпечення необхідних для життя

соціально-економічних стандартів та ін.

Однією із суспільних інституцій, які трансформуються під впливом комунікативних процесів, виступає політична відповідальність. Це пов'язано із тим, що змінюються основи політичної взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. У сучасному світі індивід у політичному просторі діє не стільки під впливом ідеологій, скільки під впливом інформаційних повідомлень, які визначають політичний порядок денний.

З іншого боку, суспільства, що прагнуть до здійснення влади демократичним шляхом, зіштовхуються з проблемою розумного обмеження демократичних свобод індивіда на користь суспільного блага. Усвідомлення зростаючої необхідності політичної участі індивідів у демократичному процесі призводить до міфологізації й гіперболізації ступеня їхньої участі в процесі прийнятті суспільно-значущих рішень інформаційної доби, посилює політичну відповідальність інституцій громадянського суспільства, окремих громадян.

Проблема політичної відповідальності пов'язана із широким колом питань, які стосуються усіх сфер суспільного життя та аспектів соціально-політичної взаємодії, одним із яких виступає комунікативний вимір. Саме тому вона характеризується багатоаспектністю, що ускладнює його визначення та застосування у правовому полі, політичних дискусіях та дискурсі мас-медіа.

Наукова проблема дисертації полягає у спробі довести, що об'єктивний розгляд політичної відповідальності, її комунікативних механізмів можливий через призму комплексного аналізу відносин між владою та суспільством, які найбільш рельєфно проявляються у контексті комунікативної взаємодії. У процесі переходу від авторитаризму до демократії відбуваються системні, комплексні трансформації багатьох сфер суспільного життя. Однією із ключових стає проблема пошуку ефективних механізмів політичної відповідальності. При цьому варто відзначити, що демократична модель політичної відповідальності так і не стала реальністю у країні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в рамках науково-дослідної роботи

кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» та безпосередньо пов'язано з комплексною науково-дослідницькою темою «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (№ державної реєстрації 0109U000215), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні комунікативних механізмів політичної відповідальності та їх трансформацій у контексті демократичних перетворень влади та суспільства.

Для реалізації поставленої мети необхідно було вирішити наступні дослідницькі задачі:

- дослідити еволюцію наукових підходів до розуміння ідеї політичної відповідальності;
- визначити етапи досліджень відповідальності в історії політичної думки;
- проаналізувати політичну відповідальність як моральну доктрину;
- визначити теоретико-методологічні основи дослідження політичної відповідальності;
- дослідити політичну відповідальність влади доби модерну та постмодерну;
- розглянути відповідальність як об'єкт міждисциплінарних досліджень;
- проаналізувати політичну відповідальність як процес комунікативної взаємодії влади та суспільства;
- розглянути комунікативні чинники впливу на рівень політичної відповідальності;
- дослідити характеристики політичної відповідальності в умовах авторитаризму (на прикладі радянського періоду);
- проаналізувати особливості політичної відповідальності у перехідному суспільстві;
- дослідити основні принципи відповідальності демократичної влади;
- проаналізувати процес інституціоналізації політичної відповідальності в Україні.

Об'єктом дослідження виступає політична відповідальність, її генеза та сучасний стан, роль у процесах демократизації українського суспільства.

Предметом дослідження є специфічні комунікативні механізми політичної відповідальності, які формуються у процесі переходу від авторитаризму до демократії.

Методи дослідження обрані у відповідності до мети та завдань наукового дослідження. Вони визначаються складністю та багатофакторністю політичної відповідальності у сучасній Україні. Основою дослідження виступає інтерпретативна парадигма соціально-політичних наук, зокрема - комунікативний підхід. Його застосування дозволило осягнути зміст, сутність політичної відповідальності та особливості формування її комунікативних механізмів у процесі політичної діяльності. Використання принципу протиріччя відкрило можливості розглянути суперечності між ідеальними моделями політичної відповідальності та реальними механізмами політичної відповідальності влади в умовах демократії та авторитаризму.

У дослідженні використовуються загальнонаукові методи, такі як історичний, загальнологічний, емпіричний. За допомогою історичного методу було реконструйовано ґенезу наукових підходів та інтерпретацій політичної відповідальності – від античних до постмодерних.

Метод структурно-функціонального аналізу дозволив дослідити функції та місце політичної відповідальності у структурі комунікативної взаємодії влади та суспільства сучасної доби. Інституційний метод дозволив проаналізувати специфіку інституціоналізації політичної відповідальності, визначити роль інститутів державної влади та інституцій громадянського суспільства у цьому процесі. Компаративний метод використовувався для порівняння чинників впливу на рівень політичної відповідальності радянської доби та пострадянського періоду. Критично-діалектичний метод використовувався з метою критичного аналізу діяльності політичних акторів, мас-медіа, влади, визначення їх негативних та позитивних рис у процесі формування політичної відповідальності. Нормативно-ціннісний підхід дозволив визначити специфіку моральної доктрини політичної відповідальності, її значення у становленні

демократичного політичного режиму, лібералізації політики та економіки, оцінити роль політичної свободи для становлення відповідальності влади та громадян.

Базуючись на аналізі основних теоретичних розробок вітчизняних та зарубіжних дослідників, було сконструйоване авторське бачення формування комунікативних механізмів політичної відповідальності.

Наукова новизна отриманих результатів. У межах дисертаційного дослідження автором були отримані результати, які мають наукову новизну, що обумовлено сукупністю поставлених завдань, вирішенням актуальних проблем, які не отримали достатньої розробки у науковій літературі та не набули статусу загальноприйнятих принципів у політичній практиці. Дисертаційна робота є одним із перших в українській політичній науці комплексних досліджень комунікативних механізмів політичної відповідальності та їх трансформацій у контексті демократичних перетворень влади та суспільства.

Наукова новизна полягає, зокрема у наступних положеннях та висновках дисертаційного дослідження:

вперше:

визначено комунікативну складову процесу формування політичної відповідальності, яка конструюється у ході взаємодії влади та суспільства (вертикальна взаємодія), між органами влади (конституційно-правова відповідальність) та інституціями громадянського суспільства (горизонтальна взаємодія). Основою політичної відповідальності, за такого розуміння, виступає не тільки діяльність влади, а відносини між інформованими громадянами та владою. Наголос робиться на тому, що у сучасних умовах ці відносини опосередковані інформаційним простором, зокрема – діяльністю мас-медіа;

проведено комплексне політологічне дослідження політичної відповідальності, що дозволило проаналізувати процес трансформації механізмів політичної відповідальності та правових, політичних, теологічних та моральних доктрин, що їх обґрунтовують. Визначено, що на сучасному етапі визначальну роль відіграють комунікативні механізми формування політичної відповідальності. Це обумовлено розвитком інформаційних технологій,

медіатизацією політичного процесу та зростаючим впливом Інтернет-комунікацій на політичну реальність;

уточнено:

місце політичної відповідальності у процесі демократичного розвитку. Визначено, що політична відповідальність стає визначальним фактором модернізаційного типу політичного розвитку. Проаналізовано особливості теоретичних візій сутності політичної відповідальності доби модерну та напрямки її постмодерної критики, постмодерністську концепцію політичної відповідальності, завданням якої виступає вирішення суспільних проблем, породжених модернізацією. Зроблено наголос на десакралізації простору політичної діяльності та впливі цього процесу на формування комунікативних механізмів політичної відповідальності;

чинники впливу на рівень політичної відповідальності у сучасному суспільстві, визначено такі її складові, як соціальну та конституційно-правову. Політична відповідальність реалізується у сфері політичної діяльності, а її рівень пов'язується із типом політичного режиму, політичною активністю громадян, діяльністю незалежних мас-медіа, політичною свідомістю та культурою тощо. Вона пов'язана із довірою (недовірою) громадян до влади, а в умовах демократичної політичної системи політичні актори зобов'язані забезпечувати постійний зв'язок із громадою, спільнотою, суспільством в цілому. Рівень відповідальності визначається як діяльністю владних інститутів, так і розвиненістю громадянського суспільства, наявністю незалежних мас-медіа, регулярними та вільними виборами.

дістало подальшого розвитку:

визначення проблем, пов'язаних із розвитком ідеї політичної відповідальності на різних етапах розвитку політичної думки. Окреслено інтерпретації політичної відповідальності від доби античності до постнекласичного етапу. Представлено періодизацію уявлень щодо відповідальності в історії політичної думки, проаналізовано теологічну концепцію відповідальності, політичну концепцію відповідальності

(відповідальність розуміється як наслідок застосування влади в будь-якій сфері життя, втручання влади у суспільні справи) та концепцію професійної відповідальності. Окремо досліджено ряд суспільно-політичних феноменів, які сприяли подальшому формуванню політичної відповідальності та стали джерелами сучасних інтерпретацій (остракізм, агон, цезарепапізм, демократичний конформізм, вибори, медіатизація політики та ін.).

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що представлена робота демонструє роль політичної відповідальності у процесі комунікативної взаємодії сучасної доби, взаємовплив діяльності влади, інституцій громадянського суспільства, представників мас-медіа у процесі формування комунікативних механізмів політичної відповідальності, а тому її результати можуть бути використані у практичній діяльності органів державної влади, громадських організацій щодо підвищення рівня політичної відповідальності у сучасному українському суспільстві.

Положення і висновки даного дослідження можуть бути використані також у процесі консультування владних структур, політичних організацій. Результати проведеного дослідження дозволяють сформувати цілісне комплексне уявлення щодо політичної відповідальності, механізмів її формування та принципів реалізації у демократичному суспільстві. Дисертація містить розробки методологічного і методичного характеру, які можуть сприяти формуванню комунікативних механізмів політичної відповідальності.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні курсів з політології, політичних комунікацій, теорії влади, теорії демократії, політичних еліт та лідерства у вищих навчальних закладах, а також у науково-дослідній роботі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, яка містить одержані автором результати, що забезпечують розв’язання важливого теоретико-прикладного завдання в межах здійснення наукових розробок щодо зростаючої ролі комунікативних механізмів формування політичної відповідальності.

Апробація основних результатів дисертації. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри політичних наук, на науково-методичних семінарах, на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2009-2012 рр.). За матеріалами дисертаційної роботи автором було підготовлено виступи для участі в міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (Луганськ, 2011), «20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього» (Київ, 2011), «Соціально-політичні і культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2012), «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблеми політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (Херсон, 2012).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені автором у 6 статтях, які надруковані у$ фахових з політології виданнях.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, 4 розділів основної частини, які поділяються на 11 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 191 сторінку. Список використаних джерел містить 353 найменування (36 сторінок).

РОЗДІЛ 1
ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ІДЕЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Етапи дослідження відповідальності в історії політичної думки

Системні демократичні трансформації, яких потребує Україна і які виступають декларованою метою суспільного та політичного розвитку більше двадцяти років неможливі без діалогу влади та суспільства, усвідомлення взаємної відповідальності громадян та представників владних інституцій. Проблема політичної відповідальності актуалізується у зв'язку із історичним досвідом тоталітаризму та авторитаризму, який пережила країна у XX столітті.

Політична відповідальність, як філософське, соціологічне та політологічне поняття та невід'ємна частина демократичного політичного життя у сучасному світі потребує переосмислення та «перезавантаження» не лише у пострадянських державах, а й у країнах консолідованої демократії.

Це пов'язано із процесами глобалізації, становлення інформаційного суспільства, появою феноменів медіатизації політики та демократичного конформізму, світовою фінансовою та економічною кризою. Змінюються структури та механізми прийняття владних рішень, розширюється коло політичних акторів, як на міжнародному, так і національному рівні. Зрештою, змінюється пізнавальна ситуація, переосмислюється місце та роль як наукового знання в цілому, так і завдання політичної науки.

У таких умовах проблеми світоглядних орієнтацій громадянина та суспільства, підвищення рівня політичної культури та політичної активності, усвідомлення місця і ролі політичної влади, відповідальності за власний раціональний вибір форм та напрямків діяльності стають одними із головних. Політична відповідальність перетворюється на силове поле політичної діяльності, простір взаємодії влади та громадян, у який поступово втягуються

усі інші суспільні проблеми, від її рівня в українському суспільстві певною мірою залежить успіх демократичних перетворень.

Усе вищезазначене обумовлює необхідність комплексного політологічного аналізу феномену відповідальності, дослідження історичних етапів її становлення у зв'язку із розвитком наукового знання, виділення на цій основі невирішених питань, проблемних факторів у просторі взаємодії влади та суспільства, їхньої взаємної політичної відповідальності за сучасний стан та майбутнє країни.

Окремі аспекти відповідального правління на різних історичних етапах суспільного розвитку розглядаються у творах Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Августина Блаженного, Томи Аквінського, Оккама, Марсилія Падуанського, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, К. Маркса, М. Вебера, Г. Лассуела, Г. Моска, Р. Міхельса, В. Парета та ін.

Дослідженню політичної відповідальності на сучасному етапі присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як О. Гьоффе, Х. Йонас, К. Мітчелл, П. Друкер, В. Торяник, Ф. Рудич, Л. Кормич, І. Кресіна, Г. Щедрова, М. Михальченко, С. Наумкіна, Ю. Сурмін, О. Токовенко, О. Чемшит, Г. Малкіна та ін.

Виникнення та історичний розвиток феномену політичної відповідальності пов'язаний зі становленням соціальних та політичних відносин, соціальною диференціацією суспільства, ґенезою держави, як особливої форми організації влади та взаємодією суспільних груп.

Розуміння політичної відповідальності безпосередньо залежить від зв'язку із різними феноменами суспільного життя та міститься у багатьох філософських, соціологічних, політологічних підходах. Багато у чому воно залежить від домінуючої у науковому знанні парадигми.

У сучасному світі, коли зростають можливості наукового знання – як природознавчих наук (біології, генетики, фізики, хімії), так і соціальних (економіка, політична наука, соціологічна наука), у процесі суспільних

трансформацій особливої ваги набуває відповідальність вченого, наукової спільноти за результати власних розробок, досліджень, відкриттів.

На різних етапах відповідальність в цілому та політична відповідальність, зокрема, пояснювалась з позицій міфологічних уявлень, релігійного світогляду, ідеологічних доктрин, наукових парадигм. Поняття політичної відповідальності розглядалось у співвідношенні зі свободою, необхідністю, політичною діяльністю, психологічними характеристиками особистості, становленням представницької моделі політичної системи, демократії. Політична відповідальність інтерпретувалась у відповідності до пізнавальних схем традиційного суспільства, модерну та постмодерну.

В історичному процесі розвитку наукового пізнання можна виділити декілька етапів, кожному із яких відповідала система розуміння відповідальності. У контексті розвитку наукової картини світи передусім, йдеться про «відповідальність науковця перед науковим співтовариством, науки в цілому перед суспільством» [101, с. 17].

Водночас, кожний історичний етап ґенези науки відрізняється особливою інтерпретацією політики, політичного в цілому та політичної відповідальності. Можна виділити наступні етапи та представити їх коротку характеристику, виходячи із предмету даного дисертаційного дослідження.

По-перше, етап середньовіччя, який характеризувався появою університетів (XII – XIII ст.), що прагнули (і часто набували) автономії від влади та церкви, але виходили у власній діяльності із теологічної парадигми. Пропаганда християнської релігійної доктрини в університетах посилювала відповідальність науки за розповсюдження теології, індивідуальну відповідальність вченого за власне та колективне спасіння в лоні християнської церкви.

По-друге, Новий час, поява перших академій, розвиток природознавства та емпіричних досліджень (XVI – XVII ст.). На цьому етапі відбувається відмова від схоластичної системи освіти та науки, певна романтизація

наукового розуміння світу, з'являється віра у здатність науки вирішити проблеми людини та суспільства.

По-третє, класичний етап (XVIII – XIX ст.), який характеризується професіоналізацією наукової діяльності, але водночас – дистанціюванням науки від морально-етичних питань, зняттям із окремого науковця відповідальності за наслідки його теоретичних та емпіричних пошуків. Домінує ідеал неупередженості вченого, відповідальності науки за технічний прогрес людства. Відбувається диференціація наукового знання, з'являється позитивістське переконання у тому, що наука є вищою формою розвитку людського пізнання. Наука бере на себе відповідальність за розвиток суспільства, її місія – приносити користь через виявлення законів природи, її підпорядкування потребам людини;

По-четверте, посткласичний етап (середина XX – початок XXI ст.). Це так званий етап «великої» науки, коли завдяки науковим дослідження з'являється нова відповідальність вчених у зв'язку із розробками нових видів зброї (атомна, ядерна, воднева бомба), здатних знищити людство. Усвідомлення цього факту призводить до переосмислення ролі вченого у суспільстві, його відповідальності за суспільний розвиток (наприклад, життя та діяльність радянського фізика та дисидента А. Сахарова). Наука повертається у ціннісний вимір, визначається внутрішня етика вченого, система моральних норм наукового співтовариства (етичний кодекс).

Проблема відповідальності наукових пошуків формулюється, починаючи з доби античності, що пов'язано зі становленням філософії та ілюструється «крилатими» висловами двох філософів: Аристотеля («Платон мені друг, але істина дорожча»), і Гіппократа («Не нашкодь»). Це вказівка на відповідальність вченого за істинність знання і лікаря за здоров'я пацієнта. Водночас, саме у добу Античності ідея відповідальності пов'язується з політичною діяльністю.

В історії наукової думки виділяються різні способи обґрунтування ідеї відповідальності, серед яких можна відзначити наступні:

1) теологічна концепція відповідальності (10 заповідей Божих у християнській доктрині та відповідальність людини за їх виконання перед Богом);

2) політична концепція відповідальності – відповідальність розуміється як наслідок застосування влади в будь-якій сфері життя, втручання влади у суспільні справи;

3) концепція професійної відповідальності. Зокрема, відповідальність вченого перед науковим співтовариством за проведення дослідження та їх результати, за виконання статусних приписів і за дотримання норм і підтримку цінностей науки.

У сфері наукової відповідальності діють такі її види, як юридична, моральна, професійна. Моральна відповідальність вченого має два трактування: класична відповідальність та модерна відповідальність. Класична поділяється на відповідальність людини перед іншими людьми і відповідальність перед минулим і сьогоденням, тобто перед традицією і сучасниками. Сучасна, у свою чергу, поділяється на відповідальність перед усім існуючим і відповідальність перед майбутнім. Сучасна наука є етично навантаженою, що особливо проявляється, наприклад у генетичних дослідженнях та біоетиці, яка регламентує проведення дослідів над людиною.

Джерела досліджень політичної відповідальності сягають Давнього Сходу (Єгипту, Індії, Китаю). У тогочасних суспільствах політична відповідальність пояснювалась мовою міфу та традицій, а її основою виступала трансцендентна воля богів, стихій, першоджерел. Саме ці фактори знаходились в основі картини світу та пояснювали приналежність до вищих каст та елітних суспільних груп. Елементи міфології у поясненні політичної відповідальності можна знайти і у Давній Греції (згадаймо Платона, який вважав, що правитель характеризується домішкою золота та ін.). Проте, саме у давньогрецький думці вперше у світовій історії проблема відповідальності інтерпретується у контексті філософського пізнання.

В цілому, давньогрецька філософська думка пояснює світ, у тому числі світ політичного з неміфологічних позицій, шукає реальні основи речей, певною мірою долаючи сакральність світу, взаємодії людини і природи, людини і суспільства. Такі філософи, як Солон, Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Піфагор, Геракліт, Анаксагор, Демокрит виділяють природу, суспільство і людину як об'єкти вивчення, ставлять питання про сутність світу, про першооснову і першопричину, про порядок і закон, вивчають проблему цінностей, прагнуть зрозуміти сутність держави і людини, закономірності та випадковості, причинності, мінливості, суперечливості пізнання, пошуку істини, проблему Логосу.

Давньогрецький філософ Сократ акцентує увагу на проблемах людини, її душі, духовності, гуманізму, знання, істини, відповідальності. Не тільки своєю філософською системою (відомої нам, перш за все, з творів Платона), а й власним життєвим вибором, Сократ піднімає і вирішує проблеми моральної відповідальності, взаємозв'язку політики і моралі, відповідальності громадянина перед полісом.

Праці філософів Платона і Аристотеля стали вищою точкою Античної політичної думки. Їх вчення мають велике значення як для розуміння закономірності розвитку історія політичних ідей, так і для генезису політичної відповідальності.

Платон, досліджуючи проблему ідеального, поширює її на державу, конструює «ідеальну» модель полісного устрою. Реальний світ він розглядає як копії світу ідей. У платонівської філософії держава стоїть вище особистості, що обумовлює специфічне розуміння відповідальності. Відповідальність громадянина полягає у реалізації власного призначення, виконанні функцій, визначених та покладених на нього полісом. Аристотель, на відміну від Платона, за допомогою законів логіки вимагає від полісної еліти (аристократії) дотримання у політичній діяльності принципу «золотої середини». Людину він трактує як істоту суспільну, «політичну», але в питанні щодо пріоритету особистості або держави, віддає перевагу особистості. Раціоналізм Аристотеля

зіграв фундаментальну роль у розумінні політичної відповідальності в європейській політичній культурі [Див. детал.: 18].

Платон створює утопічний проект ідеальної держави, де повинен зберігатися інтерес індивіда, його господарська самостійність і природні здібності. Проблема відповідальності тут вирішується, виходячи із закладеної в людях нерівності. Платон ділить громадян ідеальної держави на три стани: 1) філософів-мудреців, 2) воїнів і 3) працівників. Кожний з них має виконувати певні суспільні функції, та відповідає трьом засадам, що переважають в душі людини: 1) розум, притаманний філософам; 2) емоційність – це здібність воїнів; 3) чутливість притаманна хліборобам і ремісникам. Влада повинна, за Платоном, належати філософам, тому що тільки вони керуються розумом, а отже – спільними інтересами при вирішенні питань управління. Політика, за Платоном, – це «царське мистецтво, яке потребує знань з управління людьми» [217, с. 156].

За Аристотелем, держава визначається як спілкування подібних один одному людей заради досягнення мети кращого життя. Аристотель виділив та дослідив три правильні й три хибні форми державного устрою. Правильні переслідують суспільне благо. До них відносяться монархія (влада одного), аристократія (правління небагатьох найкращих), політія (розумне правління багатьох). Хибні форми правління слугують переслідуванню приватних інтересів: тиранія (деспотична влада одного), олігархія (влада багатих), демократія (влада більшості).

Поряд з тим, в Греції мали місце інші філософські течії: кініки, епікурейці, скептики, стоїки, які не лише рішуче критикують існуючі порядки, але й закликають або до природної обмеженості, простоти життя, нехтування нормами моралі, або до насолоди, ізоляціонізму, індивідуалізму, безтурботності. Скептики заперечували пізнаванність світу, відстоювали ідеї про пріоритет розуму, рівність людей, свободу вибору, відповідальності людини перш за все перед самим собою, а не перед богами, державою чи суспільством.

В епоху Римської держави з'явилася ціла плеяда видатних мислителів, які багато зробили для розвитку політичних ідей, а політична відповідальність для них знаходиться насамперед у юридичній площині. Серед них можна відзначити Тита Лукреція Кара, який у поемі «Про природу речей» розвинув думку про договірний характер держави, Марка Тулія Цицерона, що стояв біля витоків такого розуміння держави, яке набагато пізніше отримало назву «правова держава», Сенеку, Светонія та ін. Для Римських авторів характерний акцент на юридичну складову в питанні політичної та громадянської відповідальності.

На наступному етапі в розвитку політичної думки (Середньовіччя) в політичному, духовному, соціальному і культурному житті європейського суспільства переважала християнська релігійна доктрина, а на повсякденне і державне життя великий вплив мав інститут церкви. Цей вплив мав визначальний характер. На думку М. Суїні, взагалі «поняття «середньовічна політична філософія» пов'язане з поняттям «християнський світ», тобто єдністю Церкви (духовної сфери) і держави (мирської сфери) [264, с. 5].

І якщо «До 200 р. по РХ окремих християн переслідували, оскільки їх монотеїзм не дозволяв їм поклонятися імператору», то потім християнство замінило язичницьку релігію в її ролі гаранта Божественного заступництва імперії: «Церква служить державі, вона передає клопотання Богу про добробут держави» [264, с. 6].

Тобто, поки існувала Римська імперія, держава була сильніша за Церкву. «Для християнського світу кінця античності характерний цезарепапізм – об'єднання духовної і світської влади в особі імператора ...» [264, с. 6]. Період середньовіччя починається з перенесення відповідальності: відтепер не держава дбає про проблеми Церкви, але Церква відповідає за мирські справи.

Ці тенденції одними з перших обґрунтували єпископи Іоанн Златоуст, Василь Великий, Августин Блаженний, які виходили з біблійного положення, що будь-яка влада від Бога, а значить – нерівність в земному житті також вимагає смиренності. Разом з тим, християнська теологічна доктрина підняла

відповідальність на якісно новий рівень: проголошуючи рівність усіх людей перед Богом, одночасно декларувалася відповідальність людини перед Богом, незалежно від походження, влади та соціальної позиції. Тобто, відповідальність не елімінувалась із політичного простору, однак наслідки відповідального перед Богом людського життя можна було очікувати тільки в житті небесному. Один із найвідоміших авторів того часу, Марсилій Падуанський писав: «Чи може християнин бути хорошим громадянином? ... Християни повинні бути найкращими громадянами, тому що за непокору людському законом їх чекає найбільше покарання» [Цит. за: 264, с. 303].

Августин Блаженний писав, що існують дві спільноти, соборності: «Град Божий» (церква) і «Град Земний» (держава) [5]. Перший заснований на любові до Бога і прагне до загальної користі і справедливості, другий заснований на насильстві та свавіллі. Тому, аби держава виправдала своє неправедне існування, вона повинна служити церкви. Перебуваючи історично в початковому пункті того явища, яке називається середньовічної культурою, Августин Блаженний заклав основи розуміння свободи і відповідальності особистості, її становища в світі, які за своїм значенням далеко виходять за межі епохи.

Інший батько церкви – Геласій створив «теорію двох мечів». Мечами він назвав владу світську (короля, імператора) і владу духовну (Папи). На його думку, обидва меча – в руках папи, однак вищу (духовну) владу він залишає собі, а нижчою наділяє монархів. При цьому, відділення Церкви від держави, запропоноване Оккамом і Марсилієм Падуанським, супроводжувалося «відділенням закону від природного права, тобто тенденцією укоренити політичне життя в сфері культури і волі, а не в сфері природи і розуму» [264, с. 11]. Одним із визначних ідеологів католицизму був домініканський монах Тома Аквінський. Свої ідеї він виклав у працях «Про правління володарів», «Сума теології». Тома Аквінський, як й інші автори того часу, обґрунтував існування суспільної нерівності Божою волею: «світській владі належать лише тіла людей, а їхні душі – Богу за посередництвом церкви в особі папи» [30,

с. 35]. Політика також належить до сфери моральної відповідальності, це обраний розумом напрям реалізації волі людини у всіх соціальних діях, а політичну розсудливість Тома розуміє як правильний вибір засобів відповідно до моральної мети, загального блага суспільства й держави [30, с. 36].

Таким чином, особливість політичної думки середньовіччя щодо відповідальності – її богословське трактування: «У церкві немає панування, тому і немає політичного життя. Священики та єпископи не правлять, але служать» [264, с. 35].

На думку Оккама, імператор звільняється від підпорядкування законам, їм самим встановленим, тільки в тих випадках, коли це «необхідно для досягнення загального блага» [264, с. 223]. Він обґрунтовує положення, відповідно до якого, в кінцевому рахунку, загальне благо є головним обмежувачем імператорської влади, як і влади Папи.

Період Відродження – доба кризи феодалізму, становлення капіталізму, розвитку техніки, світських наук, торгівлі, мистецтва, це час великих географічних відкриттів, коли рамки відомого європейцям світу значно розширилися. Ідеологи буржуазії заперечували середньовічні ідеї аскетизму, сліпого підпорядкування церкви, містицизму, відстоювали гуманістичні цінності: прагнення до земного успіху, процвітання, індивідуалізм, прояв творчих здібностей, практичність тощо.

Проблема відповідальності повернулась із «небесного» виміру (відповідальність в іншому, «небесному» житті) у вимір земний – відповідальність за власний успіх, державу, підданих. Одним із видатних теоретиків такого розуміння статусу відповідальності був Н. Макіавеллі. Цей поворот у розумінні відповідальності пов’язаний із виділенням політики, як окремої самодостатньої сфери людської діяльності у творі Н. Макіавеллі «Державець». Він обґрунтував положення, відповідно до яких політика не потребує підтримки та схвалення із боку моралі, або релігії. Зокрема, він пише « ... Государ, якщо він хоче зберегти владу, повинен придбати вміння полишати добро і користуватимуться цим умінням, дивлячись по потребі», «... всі озброєні

пророки перемагали, а все беззбройні гинули», «... розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці... А слушний привід порушити обіцянку завжди знайдеться [Цит. за: 192, с. 323].

Н. Макіавеллі найкращою формою державного правління вважав республіку, тому що там можуть бути найкраще забезпечені поєднання загальних і приватних інтересів, порядок і свобода. Він висунув тезу про те, що для досягнення політичної мети не виключені будь-які засоби, згодом саме таку політику стали називати «макіавеллізмом». На думку російського дослідника Є. Нікітіна, Н. Макіавеллі першим в історії філософської та політичної думки аргументував виокремлення політики та відділення політичної діяльності від інших видів людської діяльності. Він вважає, що макіавеллізм – це політизм. Зокрема, Є. Нікітін пише: «політизм – ідеологічна концепція, покликана виправдовувати політику як форму спеціалізованої духовної діяльності, доводити її право на автономне існування і функціонування. Саме в «Державці» політизм отримав своє перше яскраве вираження. «Державець» – політичний трактат, причому в двох якісно різних вимірах. По-перше, тут міститься конкретна (приватна) політична концепція ... формулюється абстрактна (загальна) ідеологічно-політична концепція, тобто концепція, в якій в загальному вигляді виражається політизм – ідеологія політики як спеціалізованої форми духовної діяльності [192, с. 310].

Політичні цілі, які виробляє політик, сприймаються Н. Макіавеллі як абсолютно початкові, автономні, які не потребують жодного обґрунтування, зокрема, в моральному виправданні.

Період Нового часу (XVII-XVIII ст.), вершиною якого стала доба Просвітництва (друга половина XVIII ст.), коли було розвинуто ідеї Н. Макіавеллі щодо автономності політичного поля та відповідальності політика перед державою та народом. Однією з головних проблем тогочасної політичної думки була проблема взаємин особистості і держави, що відбилася в теорії «природних прав».

Ця теорія була наступним кроком із автономізації політичної сфери, розвитку ідеї політичної відповідальності тому що була спрямована проти всіх форм феодальної залежності, проти станового поділу суспільства, і, природно, проти абсолютної монархії і церкви. Вона обґрунтовувала рівність людей, дану від народження, виступала за свободу переконань, недоторканість особи і власності.

Теорія «природних прав» людини доповнювалася теорією «суспільного договору». Відповідно до цієї теорії, держава виникла не з божої волі, а в результаті договору людей з метою усунення конфліктів. Ці теорії в різних варіантах розвивалися в Голландії (Гуго Гроцій та Барух Спіноза), в Англії (Томас Гоббс, Джон Локк), в Німеччині (Імануїл Кант), у Франції (Д. Дідро, Жан-Жак Руссо), в США (Т. Джефферсон, Т. Пейн). Їх трактування проблем політики, взаємодії влади та громадянина становить громадянську концепцію політичної відповідальності. У цих концепціях проблема відповідальності вийшла на новий рівень теоретичного обґрунтування – як відповідальність політиків за повноваження, які їм було делеговано народом, тому розглянемо їх детальніше.

По-перше, концепція держави, що протистоїть війні всіх проти всіх, яка належить Томасу Гоббсу. Т. Гоббс виклав власну політичну доктрину у праці «Левіафан» [59, с. 183]. Він вважав, що в «природному стані» неминуча «війна всіх проти всіх», тому що люди створені рівними за здібностями, а, значить, і в правах, але егоїстичні і честолюбні. Приборкати їх темні інстинкти, розрахувати шлях законам розуму може тільки держава, подібне біблійному чудовиську Левіафану. Він зображує державу як складний механізм панування і підпорядкування, але також і займається вихованням і освітою. Монарх відповідає за свою абсолютну владу перед своєю совістю, але якщо він примушує підданих наносити явний шкоду собі, не захищатися від ворога, то тоді народ отримує право на повстання.

По-друге, концепція розподілу влади. Цю концепцію викладено у роботах Джона Локка і Шарля Луї Монтеск’є, які розробили концепцію розподілу влади.

Дж. Локк писав, що в природному стані люди були вільні й рівні, але у них не було органу для вирішення суперечок. Тоді вони домовилися створити державу, яка отримала рівно стільки влади, скільки необхідно для оборони і забезпечення суспільних інтересів, а самі зобов'язалися дотримуватися законів. Дж. Локк пропонував чітко розділити владу на законодавчу (парламент), виконавчу (монарх і кабінет міністрів) і федеративну (відає міжнародними відносинами), кожна із яких повинна мати власну сферу відповідальності та не входити до сфери відповідальності іншої держави. Ш.-Л. Монтеск'є доповнив ідею розподілу влади, запропонувавши виділити ще й судову гілку влади. До того ж він поєднав ідею свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму поділу влади [Див. детал.: 184].

Отже, у роботах цих авторів поєднується політична відповідальність та правова (конституційна) відповідальність, що стало подальшим кроком у розвитку концепцій відповідальності.

По-третє, теорія суспільного договору Жан-Жака Руссо [244]. Виступаючи проти приватної власності і нерівності, Ж.-Ж. Руссо пропонує укласти новий, справжній суспільний договір як асоціацію рівних вільних індивідів, або республіку («спільна справа»). Цей підхід найближче до сучасного розуміння політичної відповідальності як взаємодії вільних індивідів та влади.

Таким чином, концептуалізація проблеми відповідальності у Новий час заклала фундаментальні основи розуміння політичної відповідальності у трьох взаємопов'язаних вимірах: 1) відповідальність держави перед громадянами; 2) відповідальність різних гілок влади; 3) політична відповідальність громадян.

Подальші інтерпретації феномену відповідальності в історії політичної думки пов'язані із розвитком цих підходів, а також теорій еліт, політичних партій та політичної активності.

Серед основних політологічних теорій XX століття у поле зору яких потрапляють проблеми відповідальності, гідне місце займає теорія еліт. Одним із перших розробників цієї теорії став Гаетано Моска, який визначив

необхідність політичної відповідальності правлячої меншості в своїй праці «Елементи політичної науки» (у перекладі англійською «Панівний клас»). На думку Г. Моски, влада в суспільстві завжди перебувала й повинна перебувати в руках меншості, невеликої групи людей, яке Г. Моска називає панівним класом чи елітою і які несуть відповідальність за політичний розвиток. Влада може «переходити від однієї еліти до іншої, але ніколи не може перейти до більшості» [96, с. 84]. Своє правління еліта здійснює шляхом поширення в суспільстві певної ідеології.

Обидві існуючі концепції реалізації політичної влади, аристократична і демократична – не передбачають правління мас, відрізняючись тим, що в першому випадку ми маємо справу з замкнутою групою, а в другому – з елітою, що формується з широких мас за рахунок людей, чиї якості виявляються корисними з точки зору здійснення влади.

Г. Моска вважав, що для нормального функціонування демократії потрібен добре організований керівний клас, вибори виступають не в якості форми демократичного контролю мас над політиками, і не механізм політичної відповідальності, але лише процес оновлення еліти.

Подальший розвиток теорія еліт отримала в працях В. Парета. Він виходив з того, що люди діють раціонально та відповідально, але за цим криється об'єктивна нераціональність самої людської природи. Свідоме вираження прихованих потягів людей («резидуї») знаходиться в основі всіх дій, але ховається за «деривацією» (прагнення надати діям видимість раціональності). Проте особливо цінними з цих якостей наділена меншість, що становить правлячу еліту. Таким чином, належність до еліти залежить насамперед від вроджених психологічних рис. Разом з тим не всі люди з елітарними якостями потрапляють в еліту. Вони складають контреліту. Панівні еліти не дають їм влитися в еліту, охороняють свої привілеї і прагнуть передати їх у спадок. Тим самим погіршується склад еліти і росте контреліта. А коли ці процеси набувають значних масштабів, контреліта сама або за підтримки мас скидає колишню еліту. Цей процес В. Парето називає «циркуляцією еліт». У

процесі циркуляції відповідальність переходить від однієї еліти до іншої, проте це не означає більш відповідального правління.

Таким чином, найбільш важливим моментом в теорії еліт є положення про те, що світом завжди правили і повинні правити еліти, тобто обрана меншість, яка несе безпосередню відповідальність за стан справ у державі, напрямок та якість політичного розвитку.

Найпоширенішими підходами у теорії політичних еліт у сучасній західній політології є ціннісний та функціональний. Ціннісний пояснює існування політичної еліти якоюсь перевагою: інтелектуальною, моральною, рівнем освіти та політичної культури. Особливо відзначимо у цьому сенсі думку відомого соціального філософа Ортега-і-Гасета, який вважав, що головною ознакою еліти є почуття відповідальності [202]. Функціональний підхід пояснює існування політичної еліти необхідністю реалізації функцій управління, які детермінують особливий статус людей, які їх виконують (Етціоні, Дай).

В процесу історичного розвитку еліти змінюються відповідно до ставлення до засобів правління. «Лиси» надають перевагу комбінаціям, переконанню, обману, маніпуляціям; «леви» використовують агресію, авторитаризм, силу. Мірою відповідальності для двох типів еліт слугує перевага сьогодення над майбутнім, матеріальних інтересів над ідеальними, інтересів спільноти над індивідуальними. Теоретики еліт відмічають небезпеку монополії в економіці та політиці, які нездатні подолати вибори: успіх у виборах забезпечується діяльністю виборчих комітетів, тобто організованих меншин, які борються за кандидата (Г. Моска).

У будь-якому суспільстві еліта прагне монополізувати владу, перетворюючись на спадкову касту. Тоді відповідальність елімінується із політичного простору. Цьому перешкоджає виникнення нових джерел багатства, знань, релігійних ідей, що породжує періодичні конфлікти еліти з деякими частинами нижчих верств.

Ще одним важливим напрямком політичної науки, що досліджує політичну відповідальність, виступає аналіз політичних партій. Досліджуючи процес формування відповідальності у внутрішньопартійній взаємодії, Р. Міхельс вивчав процес олігархізації будь-якої організації, включаючи політичні партії. Олігархізація – це бюрократизація партій, поява професійного керівництва, посилення відповідальності верхівки за стан справ, централізація влади, посилення ідеологічного фактора, зниження ролі рядових членів партії у прийнятті рішень. Спочатку Р. Міхельс розглядав олігархізацію як негативне явище, але пізніше доводив, що це позитивна риса партії: вожді поступаються владою не масам, а іншим вождям. Він поширював свої висновки на розвиток демократії взагалі і вважав, що участь усіх громадян в управлінні державою неможлива [Цит. за: 213, с. 169].

Величезний вплив на розвиток досліджень політичної відповідальності здійснили погляди німецького вченого Макса Вебера. Центральним поняттям у М. Вебера є термін «панування», яке він відрізняє від влади, заснованої на силі. Панування дозволяє керуючому нав’язувати керованого свою волю наказами, при цьому одного насильства недостатньо – потрібні певні цінності і переконання, щоб виникла тривала система панування. Тобто це більш відповідальний спосіб правління, аніж влада, заснована на насильстві. Аналізуючи цю проблему, М. Вебер виділяє три ідеальних чистих типу панування, яким відповідають типи політичної відповідальності. По-перше, традиційне панування (спирається на віру підданих, що влада законна, оскільки вона існувала завжди). Це традиційний тип відповідальності. По-друге, харизматичне (від греч. «харизма», яким М. Вебер називає особливий дар, який є в деяких людей і який дає їм магічну силу). Це відповідальність перед натовпом. По-третє, раціональне панування (панування права, залежне від законів). Це демократична відповідальність. Багато уваги М. Вебер приділяє проблемі політичного лідерства, пропонуючи класифікацію лідерів, аналізує проблему бюрократизації, вважаючи її необхідною рисою для демократії і бачачи їй альтернативу в харизматичному лідерстві безпосередньо обраного

народом президента, якого М. Вебер вважає втіленням справжньої демократії [51, с. 689].

У подальших дослідженнях феномен відповідальності набуває психологічних ознак. Аналізом політичної поведінки окремих особистостей і груп за допомогою емпіричних методів вперше зайнявся американський дослідник А. Бентлі, який виклав теорію «зацікавлених груп». Діяльність людей спрямована на забезпечення їх інтересів і здійснюється не індивідуально, а за допомогою груп, в які вони об'єднуються на основі спільних інтересів. За А. Бентлі, відмінності між деспотизмом і демократією відображають різні способи представництва політичних груп та різні форми відповідальності [288, с. 54]

У XX ст. американські політологи вивчають політичні процеси у взаємозв'язку з соціальними процесами, приділяючи особливу увагу психологічним мотивам. В американській політології сформувалося в зв'язку з цим біхевіоральний напрямок. У 30-60-і роки його розвивали чиказькі вчені Ч. Мерріам, Г. Лассуелл, Д. Істон.

У 60-і роки XX ст. була сформульована концепція «політичної культури», яка пов’язана із політичною відповідальністю. Підхід її авторів, Г. Алмонда і С. Верба, полягав у тому, щоб поєднати політичну систему з національною психологією. Вони розробили типологію політичних культур, виділивши три чистих типу культури (патріархальна, підданська і активістська) і три змішаних типа [55, с. 193]. У кожній країні і суспільно-політичній системі - своя політична культура. Ця концепція представляє спробу інтегрувати соціологію, психологію і соціальну психологію в єдину політичну теорію, заповнивши бихевіористський розрив між мікроаналітичним рівнем (політична поведінка індивіда) і мікроаналітичним рівнем (ціннісно-нормативний підхід).

У сучасному світі відчутним стає вплив глобалізації на трансформації феномену відповідальності. Сьогодні відповідальність має дійсно глобальний характер, подолавши статус особистісної відповідальності політика, державця, відповідальності керівних груп – партій та політичної еліти, відповідальності

держави, політична відповідальність вийшла на рівень загальносвітової організації політичної діяльності. У праці Г. Моргентау «Політика в XX столітті» переосмислюється уявлення про міжнародні відносини і про національні інтереси США. Вищим критерієм національних інтересів будь-якої великої держави є досягнення регіональної чи світової гегемонії. Він розробив «концепцію національних інтересів»: політика повинна підкріплюватися силою, потрібен постійний облік і підтримання балансу сил в Європі і Азії [48, с. 512]. З цією концепцією перегукуються роботи Г. Кіссінджера та З. Бжезинського.

Таким чином, в європейській та американській політології склались і розвиваються декілька шкіл і напрямків, теорій і концепцій, досліджень політичної відповідальності, серед яких варто виділити наступні:

– механізм формування політичної влади, її вплив на прийняття політичних рішень та визначення залежності механізму політичної відповідальності від форм влади;

– поведінка соціальних груп і окремих громадян під час виборів, що впливає на рівень політичної відповідальності правлячих груп;

– процес формування громадської думки, яка визначає ставлення до процесу виконання елітами своїх функцій;

– механізм формування та функціонування політичних партій і організацій, від чого безпосередньо залежить відповідальність як всередині партії (внутрішньопартійна відповідальність), так і партії перед суспільством;

– діяльність держави і проблема відповідальності бюрократії.

У сфері політики можна розрізнити два рівні: рівень конкретної, повсякденної політичної практики, здійснюваної державними чиновниками або партійними функціонерами (рівень відповідальності держави), і рівень політичних програм, ідеологій, стратегічних рішень політичного характеру (рівень відповідальності політика).

Можна порівняти цей підхід із думкою М. Вебера, який розрізняв професії бюрократа і політика. І якщо роль першого полягає в професійному виконанні вироблених політиком рішень, без прийняття відповідальності за

напрям і зміст політичного рішення, то роль другого – нести політичну відповідальність, брати на себе завдання розробки програмних установок та основних напрямів їх реалізації.

Не випадково, що для позначення двох сторін відповідальності політика використовуються два терміни: «policy» і «politics». Як зазначав Р. Арон, політика «в першому його значенні – це програма, метод дій чи самі дії, здійснювані людиною чи групою людей по відношенню до якоїсь однієї проблеми або до сукупності проблем, що стоять перед спільнотою» [Цит. за: 117, с. 6]. У другому значенні це слово «відноситься до тієї сфери суспільного життя, де конкурують чи протиборствують різні політичні (в значенні policy) напрямку. Політика як область - це сукупність, усередині якої борються особистості або групи, що мають власну policy, тобто свої цілі, свої інтереси, а то і свій світогляд» [Цит. за: 117, с. 6].

Враховуючи це розрізнення, можна сказати, що в центрі уваги політичної відповідальності знаходяться не конкретні політичні ситуації і технології політичної влади, а природа політичного життя в цілому. Тобто не конкретна держава, не конкретна владна структура, а природа держави і влади взагалі, їх місце і роль у житті людських спільнот.

Ґенезу концепцій відповідальності неможливо уявити без співвідношення із поняттям «свободи». Свобода і відповідальність виступають атрибутивними характеристиками політичної реальності. Свобода гарантується правом, яке обмежує насильство принципами справедливості. Поступово формується правова держава, в якому закони мають однакову силу для всіх, а необхідне в деяких випадках застосування насильства регулюється законом. Наприклад, репресивні дії силових органів можуть бути припустимі лише щодо правопорушників. Суспільство, в якому кожна людина в залежності від рівня політичної зрілості і аргументованості претензій на владу може розраховувати на визнання, називається демократичним.

Свобода слова виступає однією із перших ознак відповідальності політиків. У ході політичного діалогу, вільних політичних дискусій, в яких

беруть участь як політики, так і громадськість, формується простір політичної відповідальності. Дискусії та переговори сприяють: 1) підвищенню компетентності, інформованості, розкриття приховуваних відомостей; 2) виявленню неявних або здаються природними передумов і орієнтацій суспільного розвитку; 3) досягнення взаємної згоди і визнання чужої думки. Для проведення дискусій громадськості необхідна свобода доступу до засобів масової інформації. При цьому допустимі такі обмеження, які захищають від наклепів та образ, а також розголошення секретних державних і військових відомостей.

Вільні вибори влади повинні перевіряти обґрунтованість її претензій на керування суспільством, вони забезпечують ретроспективну відповідальність політиків. Таким чином, кінцевий ефект демократичного суспільства обумовлений рішучістю населення відстоювати свободу. Демократичний лад також пов'язаний з дотриманням певних меж влади, яка не повинна втручатися в приватне життя людини, а обмежується лише необхідними для дотримання громадського порядку заходами.

Свобода і відповідальність особистості проявляються не тільки в сфері політичного життя. Зрештою, громадянин постійно перебуває у ситуації вибору і визначає його чинники, будь-то моральні норми, особисті принципи або громадська думка. Індивід вчиться вибирати, його вчать вибирати у процесі соціалізації та політичної соціалізації і йому нав'язують вибір. З одного боку, будь-яка свобода обтяжлива, тоді як примус звільняє від відповідальності. З іншого - людина може бути вільною, тільки беручи на себе відповідальність за дію або бездіяльність.

1.2. Політична відповідальність як моральна доктрина

Історичні основи концепції відповідальності та її сучасне розуміння тісно пов’язані із моральними доктринами. Історично склалося два основних підходи

до осмислення відповідальності у європейських моральних доктринах. Із певним ступенем умовності їх можна назвати «ліберальним» та «комуні тарним».

Перший підхід зобов'язаний своїм виникненням формування сучасної концепції політичного в лоні європейської цивілізації у Новий час і традиційно відтворюється ліберальної думкою. Тут поняття про справедливість нерозривно пов'язане з правом як головною метою політичного суспільства.

Для античної парадигми, представників німецької класичної філософії (передусім Г.-Ф. Гегеля [53; 54]) та сучасних авторів комунітарної парадигми соціальних та політичних досліджень характерно осмислення справедливості в контексті орієнтації на загальне благо як вищу мету політики. Цей підхід генетично пов'язаний з ідеями античних мислителів – Платона, Аристотеля, Цицерона, і проходить через твори Г.-Ф. Гегеля і К. Маркса [167] до сучасних комунітаристів.

Комунітарна концепція, витоки якої виявляються в античної думки, виникла в контексті специфічної культури, для якої було характерно особливе сприйняття і особливе трактування політики. Політичне мислення стародавніх греків і римлян сконцентровано на одній центральній проблемі: проблемі поліса (античного міста-держави), суть якої полягає в тому, як найкращим чином облаштувати поліс. Це, у свою чергу, актуалізує потребу пошуку механізмів вирішення цивільних конфліктів, які розколюють пізньоантичне суспільство [272, с. 277].

Необхідною умовою існування моральної свободи і відповідальності, їх «механізмом» є вибір. Моральний вибір обумовлений сукупністю факторів, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Політична реальність утворює певні зовнішні параметри для реалізації індивідуальних переваг, але варіативність поведінки залежить від актора, тому у схожих обставинах різні актори реалізують різний вибір. Історія цивілізації має приклади, коли свобода із категорії морального «блага» може переходити в категорію моральний «тягар». Ступінь і специфіка моральної свободи пов'язані також і з моральною

відповідальністю, яка виражає здатність особистості самостійно управляти своєю діяльністю, відповідати за свої вчинки. Уміння приймати на себе тягар відповідальності свідчить про рівень морального розвитку особистості. Саме із відповідальністю, як моральною доктриною, пов'язане одне із визначень індивіда: «Бути людиною – це означає відчувати свою відповідальність» [Цит. за: 262, с. 413].

Для політичної відповідальності вкрай важливим виступає моральний аспект її реалізації. Рівень відповідальності напряму залежить від моральних принципів, які сповідують політики та громадяни і які знаходяться в основі їхньої політичної діяльності. Слід відзначити, що в історій етичних вчень проблема політичної відповідальності посідає особливе місце. Як теоретичне осмислення моралі етика вивчає генезис, сутність, специфіку відповідальності; розкриває її місце і роль в житті суспільства, виявляє механізми морального регулювання людської життєдіяльності, критерії відповідальності. Етика розглядає структуру моральної свідомості суспільства й особистості, аналізує зміст і сенс таких категорій, як добро і зло, справедливість, свобода і відповідальність, щастя, сенс життя.

Особливість моральної доктрини політичної відповідальності полягає у тому, що вона осмислює, узагальнює і систематизує, тобто відображає у вигляді етичних теорій і моральних кодексів ті принципи, цінності і норми, які формуються в процесі політичної діяльності.

Інтерпретація політичної відповідальності, як моральної доктрини пройшла ряд історичних етапів. Для вирішення поставленої в цьому підрозділі дослідницької задачі, а саме – проаналізувати політичну відповідальність як моральну доктрину, необхідно звернутися до витоків етики.

У роботах давньогрецький авторів слід відзначити наступні інтерпретації політичної відповідальності як моральної доктрини. Так, в роботах Платона поєднується евдемонізм («благо тотожне задоволенню») і раціоналізм («чеснота тотожна знанню») [268, с. 2]. Його вчитель Сократ є, по суті, основоположником етичного раціоналізму, який згодом отримав розвиток в етиці Нового часу.

Виходячи з цієї моральної концепції, Платон вважає, що джерело відповідальності лежить поза людиною і поза суспільством, а в світі ідей, саме там він поміщає всі моральні цінності і там же перебуває безсмертна душа людини до її вселення у фізичне тіло. Здатність людини до морально-досконалої життя визначається тим, яка частина його душі є переважаючою (розумна, вольова, чуттєва). Крім відповідальності, Платон виділяє ще одну чесноту – справедливість. В межах аналізу ідеальної держави справедливість виглядає як виконання кожною групою, суспільним станом власних функцій і невтручання у функції інших суспільних груп. Розмірковуючи щодо природи моральних чеснот, Аристотель стверджував, що вони виникають як результат взаємодії розумної та нерозумної частин душі. Ґрунтуючись на твердженні, що людина – це істота суспільна (політична), Аристотель пов'язує такі чесноти, як відповідальність та справедливість із громадськими якостями особистості, вихідним пунктом його етики є не принципи, а досвід суспільного життя.

Доба Середньовіччя характеризується наступним тлумаченням політичної відповідальності. По-перше, відповідальність пов'язується з моральними ідеалами християнської доктрини (Тома Аквінський). Союз моралі і релігії може затверджуватися лише шляхом підпорядкування, а не рівності. По-друге, концепція відповідальності з позицій морального суб'єктивізму (П'єр Абеляр). З його точки зору, людина повинна ставити голос сумління вище наказів Бога. Найтяжчий гріх – це свідома відмова від власних переконань. Бог вказує тільки мету, від самого індивіда залежить його посмертна доля.

Філософи доби Відродження зробили великий внесок у розробку концепції відповідальності завдяки наступним положенням:

– теологія гуманізму, переорієнтація філософських інтересів з теологічних проблем на проблеми пізнання людини і природи. Повною мірою це стосується відповідальності, яка вийшла із орбіти впливу теологічної доктрини та перейшла до гуманістичної.

– принцип антропоцентризму. Індивідуальність, оригінальність стають в цей час особливо важливими в системі моральних чеснот та готують грунт для подальших досліджень відповідальності.

У XVII-XVIII ст. розвиток етики відображає перехід наукового пізнання до емпіричних методів аналізу. Ці раціоналістичні тенденції знайшли відображення і у сфері етики. Вона стає натуралістичною, тобто виводить закони поведінки людини з природи. Так, Т. Гоббс обґрунтовує моральну відповідальність з позицій «людської природи» [59], французькі просвітителі XVIII ст. (Гельвецій, Гольбах, Д. Дідро) вважають, що саме суспільний інтерес виступає основою моралі [Див. детал.: 52, с. 36]. Щоб зробити людину-егоїста моральним, марно впливати на його свідомість, необхідно змінити зовнішні чинники, що детермінують моральність, зокрема законодавство. Потрібно створити такі закони, які би поєднували приватний та громадський інтерес, внаслідок чого акторам було б вигідно бути відповідальними.

Задача виявлення специфіки відповідальності як моральної доктрини, її внутрішніх механізмів знайшла своє вираження у роботах І. Канта [106]. Моральний закон, який є основою відповідальності, містить в собі абсолютну необхідність і існує незалежно від досвіду. Це абсолютне начало в людині, яке породжується розумом. Отже, моральний закон дається розумом, і його сутність зводиться до вічного і незмінного категоричного імперативу, який вимагає безумовного дотримання. Найбільш відомі формулювання категоричного імперативу наступні: «1) поступай тільки відповідно до такої максими (правила), керуючись якою, ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом; 2) людина може бути лише метою, але не засобом» [267, с. 47]. Вільна воля людини повинна бути узгоджена з цим моральним законом і єдиним безкорисливим, справді моральним мотивом тут є обов’язок. Моральність дана людині остільки, оскільки вона є розумною істотою і належить світу свободи.

Центральною для І. Канта стає категорія правопорядку, сутність якого – в інституціоналізації конфлікту, іманентного індивідуалістичному суспільству.

Отже, можна зробити висновок про радикальну, порівняно з античною, трансформацію ідеї справедливості та її політико-культурних основ у Новий час.

Політичний порядок в перспективі класичного лібералізму остаточно трансформувався з політико-етичного в політико-правовій, а принцип блага в якості регулятивної ідеї був замінений принципом права. Ідея загального блага не зникла повністю з політико-філософського дискурсу, проте сенс загального блага визначається відтепер в термінах індивідуалізму як проста сукупність, механічна сума індивідуальних благ. Відповідно, ліберальна думка з одного боку, прагне обґрунтувати право індивіда на максимальну свободу в приватній сфері, а з іншого – наголошує на необхідності сильної (і навіть авторитарної) влади, здатної виступити в якості арбітра в індивідуальних суперечках.

На думку марксистів, джерелом цінностей, цілей, ідеалів є суспільно-історичний процес, який розгортається на основі матеріального виробництва, тобто буття визначає свідомість. Тому відповідальність – продукт суспільного виробництва. По-новому розуміється і сутність людини, яка полягає у вивченні сукупності суспільних відносин, створюваних нею. Відповідно до цього, всі моральні якості людини, її чесноти і пороки постають не як дані людині від природи, а як вироблені в процесі суспільного розвитку. Через виявлення закономірностей розвитку способу виробництва матеріальних благ, зміну суспільних формацій, К. Маркс виявляє загальну логіку людського суспільства, де панівний клас здійснює безвідповідальне правління. Лише у комуністичному суспільстві можлива справжня відповідальність, яка ґрунтується на революційній боротьбі пролетаріату за свої права, свою свободу.

Оригінальне трактування відповідальності належить німецькому філософу Ф. Ніцше [194], який критикує цінності традиційного гуманізму, демонструючи їх протиприродний характер. Деградація європейської культури, на його думку, обумовлена кризою християнської моралі. Її він називав «мораллю рабів», оскільки вона нівелює особистісний потенціал людини, усереднює людей, знищує волю до творчості та вдосконалення [194, с. 562].

Тільки раб висуне вперед ті якості, які можуть полегшити його страждання – співчуття, терпіння, лагідність, толерантність та ін., тільки він зарахує до категорії зла все потужне, грізне, багате. Тому самі поняття добра і зла є, на думку Ніцше, породженнями плебейства, рабської залежності. Він ставить завдання переоцінки цінностей, сенс якої полягає в тому, щоб проникнути «по той бік добра і зла», обґрунтувати безмежну владу сильної особистості, в тому числі її право зневажати моральні закони, традиційну мораль.

Тенденції, що склалися в етиці в кінці XIX століття, знаходять свій розвиток і в XX столітті. Триває розвиток науково-раціоналістичних напрямків в етиці (прагматизм, позитивізм), що прагнуть зосередиться на питаннях методології пізнання. Основне завдання філософії позитивізму полягає в розробці строгих критеріїв науковості. В її аналізі моральних проблем формально-логічні компоненти політичної відповідальності превалюють над змістовними.

Поява етики прагматизму пов’язане з Ч. Пірсом, який сформулював свої ідеї ще в кінці XIX ст. Його послідовники (У. Джемс, Д. Дьюї та ін.) сприяли широкому поширенню цього напряму в XX столітті. Прагматизм претендує на раціональне рішення моральних проблем, прагнучи перетворити етику на практичну науку. Все моральне життя людини складається з унікальних, неповторних моральних ситуацій, єдиною підставою вибору в яких, є індивідуальна корисність того, що обирається. Іншими словами, добро це те, що відповідає бажанням (потреби) і викликає дію, що веде до успіху [301, с. 116]

Таким чином, мораль і етика розглядаються прагматиками лише як набір «інструментів», які допомагають індивіду вирішити ситуацію найкращим для нього чином.

У XX ст. виникають також нові системи ірраціональної етики (зокрема, психоаналіз, екзистенціоналізм). Представники екзистенціалізму К. Ясперс [342], А. Камю [104], Ж.-П. Сартр [247] зосереджені на проблемах сенсу життя людини (доля людини, смерть, вина, відповідальність). Справжні моральні цінності унікальні, в індивіда немає жодної зовнішньої опори в їх

виборі і реалізації, тому, приймаючи рішення, він належить самому собі і несе повну відповідальність за його наслідки.

Людина – це перш за все задум, який живе своїм власним життям. Ніщо не існує до цього задуму і людина стане перш за все тим, чим він проектує бути. Вважаючи людини єдиним джерелом волі, Ж.-П. Сартр справедливо пов'язує цю волю з відповідальністю: «Але якщо дійсно існування передує сутності, то людина відповідальна за те, що він є. Таким чином, передусім екзистенціалізм робить кожну людину власником того, чим він є, і покладає на нього повну відповідальність за його існування... Але коли ми говоримо, що людина відповідальна за себе, то це не означає, що вона відповідає лише за свою власну особистість. Індивід відповідає за всіх. Обираючи себе, людина обирає всіх людей. Немає жодної нашої дії, яка, створюючи з нас людину, якою ми хочемо бути, не створювала би в той же час образ людини, такою, якою вона, за нашими уявленнями повинна бути. Вибір того чи іншого означає в той же час затвердження цінності того, що ми вибираємо, бо ми в жодному разі не можемо вибрати неправильне чи погане» [247, с. 115].

Екзистенціалізм Ж.-П. Сартра прагне змусити людину усвідомити, що вона повністю відповідає сама за себе, своє існування і навколишнє середовище, бо виходить з твердження, що, не будучи чимось заданим, людина постійно будує себе за допомогою своєї активної суб'єктивності, «проекту», «вибору». Велику роль в цьому відіграє уява, в якій відкривається істотний акт свідомості: сутність її в тому, щоб відсторонитися від цього світу «в собі» і опинитися в присутності того, що відсутнє. Людина, в цій системі поглядів, повинна зрозуміти себе перш за все вільною і абсолютно відповідальною за свої вчинки.

Свобода насамперед співвідноситься з відповідальністю. Найбільш впливова концепція політичної відповідальності в сучасній політичній думці Заходу представлена неокантіанским лібералізмом, який пов'язує її зі свободою і справедливістю. Загальним для сучасних неокантіанских лібералів є

прихильність до ідеї пріоритету свободи перед будь-якими соціальними цілями, такими як добробут чи економічна ефективність.

У сучасній ліберальній думці відстоюється деонтологічна позиція, яка заснована на ідеї пріоритету права і морального боргу [242, с. 29]. Проте, розділяючи цю центральну ідею, лібералі істотно розходяться з питання про благо. Так, Р. Нозік наполягає на розумінні свободи, як феномену, що включає правовий та економічний аспекти. Відповідальність також розглядається з двох позицій – економічна відповідальність та правова. Таке трактування відповідає концепції Дж. Локка, акцентуючи увагу на забезпеченні трьох фундаментальних прав – на життя, свободу та власність [249, с. 474]. Відповідальність інтерпретується у зв'язку із цим як відповідальність особистості за життя (як своє, так і чуже), свободу та власність (економічна відповідальність). Виходячи із такого розуміння, Р. Нозік переконаний, що справедливість може забезпечити тільки «мінімальна держава», яка включає певні дистрибутивні аспекти, які виправдовуються міркуваннями загальної безпеки і свободи [268, с. 417]. Економічна справедливість в теорії Р. Нозіка виступає виключно як сукупність правил, які організовують соціальний простір вільного обміну товарами та послугами.

Істотно відрізняється концепція відповідальності у представників соціального лібералізму, таких як Д. Ролз та Р. Дворкін. Спираючись на моральну ідею чесності, вони трактують її гранично широко: чесність поширюється не тільки на процедури, але і на результати соціальної взаємодії.

У теорії справедливості Дж. Ролза принцип справедливості обґрунтовується за допомогою моделі гіпотетичного суспільного договору, що виражає в узагальненому вигляді ідею моральної автономії особистості [241, с. 13]. При цьому особливість позиції Дж. Ролза полягає в затверджуваному пріоритеті принципу рівних свобод перед економічним добробутом і ефективністю. Принцип рівності в концепції Дж. Ролза вимагає не тільки поваги прав, але і турботи про колективне добробут, реалізація якого мислиться

через створення громадської системи, яку філософ називає «демократією володіння власністю» [241. с. 14].

З точки зору Р. Дворкіна, гіпотетичний контракт, що є основою ролзовської теорії, це не більш ніж аргумент, який на практиці призводить до реалізації прав двоякого типу: позитивних, пов'язаних із збільшенням колективного добробуту і негативних, що визначають простір індивідуальної автономії. Ці права філософ іменує «правами-козирями», маючи на увазі, що вони перекривають дію будь-яких інших етичних міркувань, потенційно впливають на прийняття рішень у політичній сфері, у тому числі і на політичну відповідальність [2, с. 8-9]

До недоліків соціального лібералізму, про які говорять А. Макінтайр і В. Кимлика, належить:

- інструменталізація блага, зведення його до набору «первинних благ», і недостатня увага до якісних параметрах людського життя;
- фактична заміна моралі раціональністю, що випливає з розуміння суспільства як «зібрання чужаків» (А. Макінтайр) [70, с. 196].

На тлі політичного впливу сучасного лібералізму відродження арістотеліанської традиції («арістотеліанскій поворот») в сучасній політичній філософії та етики виглядає закономірним. Сучасні спроби реінтеграції класичних політичних цінностей в індивідуалістичну парадигму пов’язані з кризою індивідуалістичного суспільства і відповідних йому форм політичної культури. Зовнішнім проявом цієї кризи стали такі явища, як надмірна бюрократизація, соціальне і політичне відчуження мас, мерітократізація західного суспільства, криза середнього класу. Сутність комунітарної альтернативи лібералізму в тому, щоб висунути в якості основоположного принципу спільного буття людей принцип блага замість ліберального принципу права [272, с. 278].

Напруга у відносинах моралі і політики пов’язана з тим, що мораль і політика – це різні сфери суспільної свідомості, які не можна змішувати [69, с. 4]. Політика виступає в якості публічного простору свободи, який для

забезпечення плюралізму та комунікації має справу не з вищим благом, а із загальним. Загальне благо у вихідній основі засновує політичне спілкування, поліс, державу.

Спільна справа відрізняється від приватних справи тим, що вона є справою багатьох, яку слід відрізняти також від «спільної справи», яка представляє собою лише умову і спосіб задоволення приватних інтересів, як, наприклад, кооперовані форми праці, об'єднання за інтересами, родинно-кланові групи та ін. У цьому сенсі спільна справа в політиці і спільна справа в родині, економіці, соціальній сфері відрізняються. Політична відповідальність, яка ґрунтується на спільній справі, не існує поза політичною комунікацією.

Політика у сучасному світі виступає простором мови і дії (Г. Арендт), тільки вступаючи у комунікацію та діючи, актори вступають у простір політичної взаємодії та беруть на себе політичну відповідальність [16, с. 22]. Не лише факт комунікації, або дії, але предмет комунікації (суспільне благо) та спосіб дії (раціональний / ірраціональний), визначає характер політичної комунікації.

Публічний простір політики, як простір, що виникає між індивідами, оскільки вони прагнуть бути доброчесними, є в той же самий час єдине місце в якому їх добродіяння може себе виявити. Доброчинство людини виявляє себе в доброчесних діях (вчинках), а «добродійні дії, як встановив Аристотель, суть такі дії, які вчиняються так, як їх зробив би доброчесний чоловік» [110, с. 18].

Коли дія політичного актора отримує публічне визнання і високо оцінюється в рамках політичної комунікації, тобто акторами, не пов'язаними з даною особистістю сімейними, господарськими та іншими інтересами і які не мають іншої «користі» в ній, крім тих вчинків, які вона демонструє, тоді це може означати, що даний вчинок є сам по собі цінним, а тому й загальнозначущим. Перевірка політичної дії (вчинку актора) на публічність, загальну значимість є його перевіркою на моральність. [Див. детал.: 18]

Водночас моральна доктрина політичної відповідальності виходить із беззастережної цінності кожної людини. Індивід виступає унікальним,

незамінним і вільний суб'єктом політичної комунікації та політичної діяльності. Гарантом справжньої свободи є автономія і відповідальність перед власним сумлінням, суспільством та майбутніми поколіннями. Індивід повинен мати можливість реалізувати відповідальність згідно зі своїми переконаннями і цінностям. Демократія надає великого значення вільним асоціаціям, в яких люди поділяють свої обов'язки відповідно до їх фундаментальних переконань та інтересів. Концепція відповідального суспільства виступає основою демократичного політичного режиму та характеризується наступними положеннями:

– будь-яка тенденція в державі і суспільстві, спрямована на те, щоб позбавити людину можливості діяти відповідально, є спробою заперечити фундаментальні засади демократії;

– у відповідальному суспільстві існує свобода індивідів, які беруть на себе відповідальність за справедливість і громадський порядок; суспільство, в якому ті, хто володіють політичною чи економічною владою, відповідальні за цю владу перед людьми, чий добробут залежить від них;

– надання відповіді – це той сенс, який міститься у слові «відповідальність». Таким чином, відповідальність є чимось набагато більшим, ніж особистий інтерес, це – відповідь на звернення;

– відповідальність вимагає чутливості до чужого поводження, на яку, в свою чергу, впливають культурні обставини. Культурний клімат у сенсі цінностей, які превалюють, переконань, інституцій та ритуалів може бути сприятливим як для подальшого повного нехтування несправедливими ситуаціями, так і для їх визнання і корекції не лише особами, а й групами або навіть цілими країнами. Культура відповідальності є тим кліматом, який стимулює чутливість до звернення індивідів;

– відповідальність не існує сама по собі, а завжди знаходиться в певному контексті. Деякі питання можуть здаватися неможливими для вирішення через їх масштабності і при цьому, як правило, критерії правильного і неправильного у суспільстві досить тісно переплітаються. Іноді масштаб проблем є настільки

великим, що відповідальність особистості здається нездатною щось змінити, – по суті, чим більше масштабність проблеми, тим менше людина відчуває свою здатність реально вплинути на ситуацію. Цей принцип завжди брався на озброєння тоталітарними режимами, які навмисно збільшували масштаб до такої міри, щоб ніхто вже не визнавав своєї відповідальності, значущості;

– повернення до гуманістичного суспільства означає перш за все відновлення відповідальності не тільки за сьогодення і майбутнє, а й за минуле;

– відповідальність повинна забезпечуватися на рівні, найближчому до тих, кого вона стосується і який відповідає вимогам солідарності та моральної цілісності. Наслідки рішень, впроваджених у різних сферах суспільства, повинні бути відчутними безпосередньо в межах цих сфер і не обов'язково поширюватися на суспільство в цілому.

Політичні ідеї повинні реалізовуватися за активної участі громадян. Суспільство – не примітивний механізм, який можна запустити простим натисканням кнопки. Законодавство має бути приведене у відповідність з основними людськими правами та свободами і прийматися громадянами та їх представниками в органах державної влади.

Беручи до уваги сприйняття людини як особи відповідальної, демократія є необхідним політичним інструментом забезпечення участі громадян в суспільних процесах. Принцип справедливості передбачає, що завданням держави є створення юридичних і деякою мірою інфраструктурних та фінансових умов для вільного розвитку громадян та їх об’єднань відповідно їх цілям і смакам. Держава може стимулювати цей процес як шляхом утримання від втручання, так і за допомогою специфічних дій. Цілеспрямоване державне втручання може бути, наприклад, необхідної гарантією того, щоб соціальні та екологічні норми відповідали вимогам ринкової економіки. Таким чином, замість державної монополії необхідні відповідні умови для повноцінного розвитку самоврядування, яке буде стимулювати зростання відповідальності в суспільстві.

Відповідальність є центральним ланкою, яка з’єднує і робить можливим функціонування ринкової економіки, демократію та активну участь громадян у проміжних структурах. Економічне процвітання неможливе без людей, які прагнуть жити активно, або людей, зацікавлених у розвитку громади, членами якої вони є. Без людей, які керуються принципами солідарності та моральної цілісності і прагнуть реалізувати ці принципи в конкретному середовищі, суспільство не матиме міцної основи. Демократія вимагає активного суспільства, яке виходить з людей, які відчувають свою відповідальність за суспільні справи. Так само і створення клімату відповідальності потребує демократії, вільної дискусії влади і громадян, при якій влада повинна відповідати за свої дії або бездіяльність. Ці елементи тісно взаємопов'язані.

Таким чином, процеси політичної демократизації та економічної реструктуризації не будуть успішними, якщо вони не будуть супроводжуватися соціально-культурної реформою, яка також прагне стимулювати розвиток відповідального суспільства.

1.3. Політична відповідальність влади доби модерну та постмодерну

У теоретичних підходах, присвячених дослідженню політичної відповідальності, особливе місце займає проблема відповідальності влади. Вироблення дієвих механізмів відповідальності влади виступає одним із актуальних завдань для наукових парадигм, цьому питанню присвячено дослідження у правових, політологічних, соціологічних та економічних теоріях. Забезпечення відповідальності влади виступає важливою складовою політичної взаємодії, як у країнах консолідованої демократії, так і у перехідних, гібридних режимах. Для останніх ця проблема пов’язана із відповідальністю політичних еліт, рівнем політичної культури та політичної свідомості, відповідальністю суспільства. Це проявляється у різноманітних формах політичної участі громадян та їхньої політичної активності. І якщо демократичні країни

характеризуються багатоманітністю політичної участі, то у країнах гібридного політичного режиму відповідальність суспільства проявляється під час голосування у виборчих кампаніях.

У сучасних політологічних студіях виділяють такі види відповідальності, як політична, юридична, моральна.

Юридична відповідальність влади проявляється у прийнятті законів, що обмежують владні повноваження, а також встановлення заходів покарання за їх порушення. Реалізація цих законів може виражатися в судових позовах та кримінальній відповідальності посадових осіб, в тому числі і вищих за допущені ними порушення.

Реалізація моральної відповідальності влади означає, що до влади суспільством не допускаються особи, які вчиняють аморальні, що суперечать загальнолюдській моралі, вчинки.

Як політичний принцип, відповідальність влади характеризує саме демократичний політичний режим, цей принцип означає, що політичні актори відповідають за ті рішення, які вони приймають перед виборцями.

Для вирішення завдання, поставленого у даному підрозділі, а саме – дослідити зміни у розумінні відповідальності влади доби модерну та постмодерну, необхідно стисло окреслити сутність історичних етапів інтерпретації відповідальності та визначити їх послідовність.

Категорія політичного має коротку традицію, порівняно із розвитком людської цивілізації: шлях, пройдений від ще власне неполітичної патріархальної влади, від Роду, заснованого Отцями, які несуть за нього відповідальність, до вже, по суті, неполітичної влади тоталітарної хунти, до масового суспільства та масової людини, якою маніпулюють озброєні технологіями шамани, вожді, харизматичні лідери та оратори. Якраз між цими позиціями і знаходиться категорія «політичного», що поєднує особисту свободу індивіда, природну необхідність, соціальну справедливість, відповідальність. До політичного стану суспільства владу обґрунтовували або вищими силами від людини (Божою волею), або нижчими стихіями (природою). Відповідальність

індивіда за систему влади була при цьому не надто велика. Але ідея про закон, який людина вбачає в устрої світу, суспільства, а потім і уявлення про свободу волі, яка виражає цей закон. Відтоді влада обґрунтовується природою людини (або тим, що пропорційно їй) і державою (відчуженим від людей інститутом, але в той же час ними породженим). Тим самим з'являється політичний вимір, в якому виявляються можливими свобода та відповідальність. З «хаосу приватних воль складається космос загального блага» [55, с. 18]. В класично чистому вигляді інтуїцію політичного розкрили давні греки, які втілили її в політичний лад полісної демократії.

Отже, «політичне» постає не як «вічна цінність», а як по-авангардному зухвалий (і не дуже, у вимірі історичного часу, тривалий експеримент), про остаточний успіх якого говорити рано навіть у XXI столітті.

Вибудовуючи послідовність політичних вчень античності, можна стверджувати, як це було обґрунтовано в попередніх підрозділах, що вона створюється напругою між двома полюсами: з одного боку – це стабільність античних уявлень про світ і історичний час, з іншого – динамічні та важкі пошуки справедливості для громадян полісу. Космос (гармонійна єдність світового сенсу і всіх його втілень), його циклічний час (вічне повернення всіх станів до вихідного), його доля (безособовий припис, що утримує космос в межах необхідності) у своїй єдності створюють зразок як для античних моделей суспільства, так і для сучасних інтерпретацій демократії.

Особлива роль при цьому належить вербальній культурі в політичному житті античності: дискусіям, дебатам, діалогам. Слово у полісній демократії оптимально поєднувало раціональний аргумент, моральну дію і особисту відповідальність.

Реконструюючи «проект модерну», теоретики постмодерну відзначають «логоцентризм» модернізму у тому, що «Віра в раціональну мову та думку полягає в тому, що для того аби щось могло існувати, воно повинне бути присутнім у реальності. Логоцентризм описує, як західна раціональність ґрунтується на біполярностях, пов'язаних із поняттям «присутність проти

відсутності», що визначає реальну дійсність: добро / зло, день / ніч, буття / ніщо, розум / матерія, чоловік / жінка, мовлення / письмо тощо… У філософських та риторичних традиціях від часів Давньої Греції вимовлене слово та раціональний розум підносилися вище, ніж написане слово та емоція. Це віддання переваги мовленню та логіці сталося тому, що люди античності вважали, що мовцеві та слухачеві зручніше бути в безпосередній близькості від місця висловлювання. Близьке розташування мовця та слухача давало підстави вважати, що всі учасники знали, що має на увазі інший, що кожен мав намір сказати саме те, що казав, і знав, що сказав інший, оскільки між двома сторонами не було відмінностей ані в часовому, ані в просторовому розташуванні. Далека відстань від місця вимовлення слова або його повна відсутність створювали можливість хибного розуміння висловлювань і відкривали простір численним формам інтерпретації. Від часів Аристотеля логоцентрична присутність прирівнювалась до Буття. Буття є еквівалентним існуванню в багатьох варіантах західної метафізичної думки… Бінарна опозиція, що репрезентує логоцентричне мислення, віддзеркалює ієрархічне мислення… Оскільки не доводиться сумніватися, що всяка мова певною мірою спрямована на розрізнення реальності, дихотомічні структури, що їх ми знаходимо в логоцентризмі, багато нам говорять про те, як культура слушно або хибно застосовує концепції, щоб створити стійку ментальну структуру, яку повинен засвоїти кожен раціональний розум у культурі для того, щоб віддзеркалювати ту саму реальність» [85,с. 250].

У політологічних та правових теоретичних концепціях сучасності знайшло продовження античне розуміння громадянського суспільства як сукупності людей, пов’язаних згодою в питаннях права і спільністю інтересів. При цьому держава, що виникає на цій основі, трактується в своїй основі як «етнічна» громада, що було гарантом неможливості відчуження громадянина від держави та пом’якшувало можливий конфлікт між «загальним благом» і особистої відповідальністю. Нова модель відповідальності була запропонована у Римській імперії. Це ідея «вічного Риму», яка утворила нову політичну

модель, що виходить у своїй значущості за межі античної цивілізації. Вперше відкривається перспектива розширення відповідальності до масштабу світової держави з великою моральною місією, а не з імперіалістичною експансією, тому що Рим об'єднує правом.

У Середньовіччі слід відзначити наступні положення, які визначали розуміння відповідальності:

– визначальна роль християнської релігійної доктрини та інституту Церкви;

– цезарепапізм, як поєднання влади світської та церковної (ідея про «два мечи», які знаходяться в руках Папи Римського);

– ідея служіння церковної влади (священики не правлять, а служать);

– відповідальність монарха та його підданих перед Богом, покарання за безвідповідальне життя після закінчення земного шляху.

Християнське Середньовіччя іноді називають епохою, яка «мовчить». Відчувається обмеженість не лише побутового слова, і, звичайно, не слова проповіді, які характеризуються певною приватністю, а саме «словесності як громадськості», «res publica» [264, с. 110].

Н. Макіавеллі здійснив перехід політичної думки від нормативності до функціональності. Від теологізованої етики, яка розпоряджається сферою належного, до наукового дослідження, що демонструє як є, до політичної технології, що пропонує механізм досягнення мети.

Стан постмодерну якраз і характеризується технологічністю ставлення до світу, особистості, відповідальності. У цьому сенсі особливо наочною виступає еволюція науки від модерну до постмодерну: «спочатку від контролю теологів звільнилася філософія, потім від філософії відмежувалася «позитивна» наука, потім від науки – «прагматична» техніка. Під впливом культури постмодерну конструюється модель «ідеї без віри – наука без ідей – техніка без науки» [105, с. 87].

Досліджуючи розвиток ідеї політичної відповідальності у процесі модернізації, доцільно аналізувати модернізацію як багатофакторне суспільне

явище та багатозначне політологічне та соціологічне поняття. У широкому сенсі модернізація інтерпретується як процес раціоналізованих інноваційних заходів з переходу від традиційного суспільства до індустріального. Доба модерну – це «розвиток, зміни, з усієї кількості яких дослідник обирає окрему сферу чи суспільну інституцію. У категоріях М. Вебера модернізація інтерпретується як домінування у суспільстві цілераціональних соціальних дій, на відміну від ціннісної раціональності традиційного суспільства. У цьому сенсі, якщо концепція модерну виходила з домінування цілераціональності (інструментальний розум), то тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією, а саме: традиційні джерела солідарності мають бути замінені рефлексивним конструюванням соціальних зв'язків і нормативних угод. Розуміння ідеї прогресу, що дала такий потужний поштовх модернізації і спиралась на універсальність раціональності, видозмінювалось в процесі становлення модерного та постмодерного суспільств» [339, с. 176].

Політична відповідальність доби модерну пов'язана із відповідною системою формування та реалізації політичних рішень. Раціональні рішення ухвалюються в рамках певної системи раціональності, яка, у свою чергу, пов'язана з панівною світоглядною системою. Сьогодні на зміну модерністській раціональності йде постмодерністська раціональність. У сучасному світі пройшло захоплення раціональністю, яке визначало добу Просвітництва та певною мірою політику за часів модернізму.

При усій різноманітності джерел доби модерну (Реформація, Просвітництво, розвиток науки, технологій, економіки, заснованій на промисловому виробництві, індустрії, парламентський республіки, як форми державного устрою) та його інтелектуальних витоків (релігійних, економічних, політичних, соціальних та культурних ідеях), доба модерну – це час раціональності. У тому числі – раціональної організації політичної взаємодії, що передбачає визначені наслідки за певні дії владних акторів, політичні (програш на виборах, так звана «ретроспективна відповідальність») та правові (визначені законодавством, зокрема – конституційна відповідальність).

На останньому етапі (XIX – XXI ст.) політична відповідальність інтерпретується у відповідності до пізнавальних схем постмодерну.

Можна стверджувати, що відповідальність влади повною мірою ще не реалізована у суспільстві, і вирішення цього завдання належить знайти у XXI столітті. Глобалізація утворює нові виклики для відповідальності влади, такі як необхідність субсидіарності, зміна функцій та сфери відповідальності («кордонів» відповідальності) національної держави, поява нових глобальних політичних акторів (ТНК, міжнародні неурядові організації, наднаціональні органи влади тощо). У глобалізованому світі вже недостатньо відповідальності національних урядів і навіть міжнародної відповідальності, яка передбачена статутом ООН, має міжнародно-правоий характер та виражається в формі сатисфакції, репресалій, а також колективних санкцій, які згідно зі Статутом ООН можуть робитися тільки за рішенням Ради Безпеки ООН з приводу держав, дії яких загрожують миру або порушують його. Такі санкції можуть виражатися у повному або частковому призупинення економічних зв'язків, роботи комунікацій (транспорту і зв'язку), в розрив дипломатичних відносин, а також у застосуванні збройної сили, діях повітряних, морських і сухопутних сил, необхідних для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки (демонстрації, блокади та інші операції збройних сил країн-членів ООН).

Завдяки утвердженню раціональності у політичній взаємодії, у добу модерну значно підвищився рівень відповідальності влади. Буржуазні демократичні революції призвели до підвищення відповідальності влади в останні триста років, у порівнянні з попередніми періодами розвитку цивілізації.

Влада доби модерну у демократичних державах діє відповідно до «суспільного договору». У правових державах діють закони, функціонують громадські та державні інститути, прийняті спеціальні процедури, метою яких є залучення до політичної відповідальності влади на всіх рівнях. До механізмів реалізації відповідальності влади доби модерну відносяться розпуск парламентів, імпічмент, відкликання окремих парламентаріїв, виборчі

процедури, правові норми, відставка урядів, свобода слова у мас-медіа, право на критику влади.

У добу модерну було вироблено дієві механізми правової відповідальності, зокрема – її конституційного виду (відповідальність уряду перед парламентом у парламентській республіці, незалежність судової гілки влади, наявність та суворе дотримання принципу верховенства права, забезпечення прав та свобод людини та громадянина). На рівні політологічної теорії було вирішено ряд важливих завдань, які стосуються співвідношення свободи та відповідальності. Зокрема, ліберальна концепція передбачає, що свобода пов'язана із наявністю вільної волі людини.

Свобода волі накладає на людину відповідальність і заохочує його відповідальні слова та вчинки. Вчинок вважається моральним лише в тому випадку, якщо він здійснюється вільною волею, є вільним волевиявленням суб'єкта. У цьому сенсі ліберальна доктрина спрямована на усвідомлення людиною своєї свободи і пов'язаної з нею відповідальності.

У правових концепціях модернізму свобода пов'язана не просто з відповідальністю суб'єкта за свої діяння, що передбачає свободу волі, а й з мірою відповідальності – осудність чи неосудність особи в момент вчинення вчинку. Вироблення цієї міри відповідальності за діяння викликана вимогою справедливості, справедливого присуду – міри покарання.

У модерному праві закріплено (в конституції чи іншому законодавчому акті) можливість певної поведінки людини (наприклад, свобода слова, сумління свобода віросповідання та ін.): «Категорія «свобода» близька до поняття «право» в суб'єктивному сенсі, проте останнє передбачає наявність чіткого юридичного механізму для реалізації і, звичайно, відповідних обов'язків держави чи іншого владного актора здійснити будь-яку дію (наприклад, надати роботу у випадку права на працю). Навпаки, політична свобода не має чіткого механізму реалізації, їй відповідає обов'язок утримуватися від здійснення яких-небудь дій, які порушують дану свободу» [270, с. 5].

У другій половині XX століття у процесі постмодерної деконструкції логоцентризму, влади, права, політики, науки, особистості, моральності – тобто базисних понять цивілізації доби модерну – відбулась реінтерпретація й поняття політичної відповідальності [340, с. 19].

Представники постмодерну трансформували поняття політичної відповідальності із аксіоми демократичного політичного режиму у розряд проблеми, пов'язаної скоріше із ціннісним виміром політичної діяльності, аніж із раціональністю вибору та дії акторів, взаємодії влади та суспільства. Цей перехід відчувають і науковий аналіз і світоглядні моделі, які вибудовуються у межах класичного типу (доба модерну), некласичний та постнекласичний (доба постмодерну). Ситуація, яка склалась у науці, культурі та суспільстві в цілому у 70-ті роки минулого століття була охарактеризована Ж.-Ф. Ліотаром як «стан постмодерну» [85, с. 176]. Зародження постмодерну випливає з процесів епохи модерну як реакція на кризу її ідей, а також на так звану «смерть суперпідстав», які визначали розвиток людства протягом століть: Бога (Ф. Ніцше), Автора (Р. Барт, Ж. Дерида, У. Еко), Людини (М. Бланшо, Ж. Дельоз, Ф. Гватарі). Окрім цих дослідників, значний внесок у теорії постмодерну зробили Ж. Бодрийяр, Р. Інглхарт, Ж. Лакан, Ж.-Ф. Ліотар, Ю. Габермас, Е. Гіденс, С. Леш, М. Ільін, О. Панарін та ін.

У соціально-політичному і світоглядному відношенні постмодерн означає утвердження у науці та політиці, культурі та мистецтві, діяльності мас-медіа «плюралістичної парадигми, відмову від європоцентризму і етноцентризму, проголошення принципу множинності, фрагментації культурної єдності, увагу до особистості та її внутрішнього світу, розвиток самоврядних структур, актуалізація питань ідентичності тощо» [248, с. 116].

У політологічних концепціях постмодерністський підхід виражається у визнанні культурного і політичного різноманіття (розквіту політичних субкультур, мезо– і мікрокультур), розповсюдження політичних цінностей постмодерну, проблем ідентичності в політиці в цілому і в політичному управлінні, зокрема, ролі особистості в політиці, соціальної політики та

ініціатив, що йдуть знизу, горизонтального взаємодії як на рівні громадянського суспільства, так і на нижчих і середніх рівнях державної політики, розвитку горизонтальних самоврядних мереж, ролі ідентичності в політичному управлінні.

Критично налаштовані до політичної відповідальності представники постмодернізму, визначення якого, на думку авторів «Енциклопедії постмодернізму», «коливаються в межах від еклектизму та монтажу до неоскептицизму й антираціоналізму» [85, с. 11]: «… замість середньовічного протиставлення «добро проти зла» постмодерні алегорії мають тенденцію віддавати перевагу ніцшеанському протиставленню між аполлоніїним і діонісійським началами, тобто між раціональним порядком і бездумними втіхами» [85, с. 19]. Критика доби модернізму з позицій постмодерну полягає й у тому, що «Модернізм втілює залишкову віру в самоочевидну перевагу логічного та наукового раціоналізму, який припускає, що реальна дійсність у цілому може бути витлумачена й осмислена, що ідеї та поняття детерміновані і що люди перебувають на одному рівні спільного всесвітнього досвіду, який є надкультурним і надісторичним» [85, с. 269]. Відзначаючи такі ключові аспекти модернізації, як індустріалізацію, урбанізацію, ріст професійної спеціалізації й підвищення рівнів формальної освіти в будь-якім суспільстві, Б. Капустін вважає, що в останні десятиліття зрілі індустріальні суспільства вийшли у своєму розвитку на поворотний пункт і стали рухатися в новому напрямку, який можна назвати «постмодернізацією» [107, с. 20].

Постмодернізація передбачає відмовлення від акценту на економічну ефективність, бюрократичні структури влади й науковий раціоналізм, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до більш гуманного суспільства, де самостійності, різноманітності і самовираженню особистості дається великий простір [155, с. 63].

Так, у роботі Д. Гібінса і Б. Реймера «Політика постмодернізму», досліджується тенденція переходу від індустріальної моделі держави «праця –

держава – капітал» до нової, постмодерністської моделі «споживач – держава – виробник» [Цит. за: 85, с. 96].

Остання передбачає наявність інноваційної, публічної, економної державної системи з максимальною передачею повноважень на нижні рівні управління і самоврядування. Відповідно, наголошується на необхідності перенесення відповідальності від вертикально організованих структур до горизонтальної взаємодії за типом «ризоми» (термін Ж. Дільоза та Ф. Гватарі) [97, с. 216]. Ці ідеї стосовно змін у політичні відповідальності можуть бути застосовані до умов розвинених країн зі сформованими структурами громадянського суспільства і відповідним рівнем політичної культури. У той же час, необхідно звернути увагу на те, що концепція постмодерністської організації політичного простору і політичного управління може ефективно функціонувати тільки в умовах консолідованої демократії, відповідного стилю роботи еліт, незалежних мас-медіа та ринкової економіки. А усі ці умови виступають основою модерної концепції політичної відповідальності. Отже, варто погодитись із Ю. Габермасом у тому, що сучасні проблеми відповідального правління можуть бути вирішені у ході комунікативної взаємодії «пізнього модерну», основою якого виступає комунікативна раціональність [335].

Політика епохи постмодерну також істотно змінює свої параметри в порівнянні з політикою модерну, як у свій час і сама політика модерну в порівнянні з політикою традиційного суспільства. Модернізація як відмова від політики традиційного суспільства означає, у тому числі, десакралізацію політичного простору, і подолані в цьому процесі консервативні елементи варто розглядати не як чисту інерцію, але як декомпозицію якісних організованих політичних структур й інститутів, опір яких модернізації може мати у певних випадках планомірний і послідовний характер, а в деяких випадках стратегія виживання сакрального може бути найвитонченішою — навіть до політичної мімікрії й використання політичної мови сучасності.

Десакралізація політичного простору виступає головним політичним

проектом сучасності, і цій операції піддаються всі основні елементи, що складають зміст політичного в традиційному суспільстві. Результатом такої ревізії стають політичні структури й інститути, що складають базові основи сучасних суспільств: секулярність, розподіл гілок влади, конституціоналізм, інституціональна демократизація, громадянське суспільство, права людини, що відповідає лібералізму як основній найбільш послідовній й універсальній стратегії політичної модернізації традиційного суспільства в контексті десакралізації політичного й декомпозиції його інституціональних основ. Е. Гіденс, полемізуючи з тими, хто вважав, що сучасне суспільство — це постмодерністське чи інше «пост», визначав сучасну епоху як радикалізований чи універсалізований модерн, за яким може прийти постмодерн. Е. Гіденс виділяє три основні риси, які визначають характер сучасного суспільства на відміну від досучасного: 1) зростаюча швидкість змін соціальних процесів, особливо – швидкість зміни технологій; 2) втягування соціально й інформаційно різних районів світу у взаємодію один з одним, що в кінцевому результаті виразилося в процесі глобалізації; 3) зміна внутрішньої природи сучасних інститутів [57, с. 110].

З точки зору постмодерну, критиці та переосмисленню підлягають і раціоналістичні засади науки доби модерну, зокрема політичної науки, яка знаходить свій початок у Просвітництві, тому її бентежать постмодерністські виклики цілісності та раціональності тих «я», які населяють сучасні масові демократичні суспільства, а також грайливі реконструкції серйозних, за самим своїм визначенням, моральних засад, на яких засновані західні політичні та суспільні інституції. На підтримку раціоналізму політології автори «Енциклопедії постмодернізму» наводять думку В. Вілсона: «політичне управління «як галузь науки про урядування» має в очевидний спосіб переключити свою енергію з хронік, що описують високу війну принципів та теорії на дослідження натомість, як треба застосовувати закон, дотримуючись засад Просвітництва, справедливості, швидко та без непорозумінь» [85, с. 316].

Провідні теорії політичної науки й державного управління, зокрема теорії

раціонального вибору, досі передбачають, що експерти наукової політики, лише частково залежачи від сукупних політичних інтересів, можуть водночас досягти подвійної мети, а саме: громадської незалежності та адміністративної ефективності. Але якщо політична реальність, яку політичні аналітики намагаються осмислити, більше не є «однією з бюрократично структурованих груп інтересів, що організовують раціональні преференції індивідів для того, щоб сприяти їхній реалізації політично відповідальними урядовими агентствами, а радше є нестабільним самореференційним епіфеноменалізмом або гіперреальністю неоднорідних суспільних та культурних рухів, що прагнуть до символічного самовираження або взаємного визнання, тоді головні засади панівних теорій цієї галузі справді безплідні. Яке значення для постмодерності може мати наука державного управління, яка мислить сферу свого об'єкта як інструментальне задоволення варіантів вибору раціональних чинників і яка наївно розгортає для цієї мети мову, котра, згідно з таким уявленням, безпроблемно схематизує цю реальність» [85, с. 317]. Говорячи про постмодерну критику «раціоналізованих» політичних наук та сфери державного управління, можна навести приклади робіт, у яких не тільки зроблено спробу зосередитись на критиці модернізму, а й пропонуються певні методологічні новації щодо осмислення феноменів політики, влади та держави у добу постмодерна: «Постмодерне державне управління» авторів Чарлза Дж. Фокса, Г'ю Т. Мілера, яка вийшла у 1996 році, та дослідження «Мова державного управління: бюрократія, сучасність і постмодерність» (1995) Девіда Фармера.

Спроби описати й оцінити феномен права на владу у політичній взаємодії можуть бути розподілені на домодерні, модерні й постмодерні: «Право на владу — це легітимна можливість запроваджувати та підкріплювати правила, що керують політичними інституціями. Домодерне ставлення до права на владу позначено пануванням релігії. Згідно з Томою Аквінським, зв'язок між правом на владу держави і правом на владу Церкви опосередковується через одвічний природний, людський і божественний закони. Природний закон — це той аспект одвічного закону (божественного порядку речей), який доступний людям через

їхню здатність раціонально мислити. Людські закони – це специфічні правила урядування, що їх винайшов розум, виходячи з настанов природного закону. Та з огляду на гріховність людського розуму божественний закон визначає правила людської поведінки через одкровення Святого Письма. Внаслідок цього весь позитивний людський закон та політична влада розглядаються як позитивні через те, що вони походять від Божого одвічного закону, первісного джерела для будь-якого права на владу» [85, с. 334].

Уявлення про право на владу, характерне для доби модерну, ґрунтується на раціональному розумі, бо, «поставши з культурних перетворень, пов'язаних із Просвітництвом у XVII ст., модернізм наголосив на раціональності як на основі політичного права на владу. Теорії суспільного договору, які ми знаходимо у Т. Гоббса та у Дж. Локка, наприклад, зображують державу як штучне утворення, чиє право на владу походить із домовленості між раціонально мислячими індивідами й обмежується природними правами індивідів на життя, свободу та власність. Обидва вони прагнули обґрунтувати державне право на владу з погляду раціонального індивіда, первісно вміщеного в дополітичний стан природи. Таким чином І. Кант обґрунтовував мораль універсальними правилами, які приписуються лише раціональним розумом, що зумовлює дії автономних людських істот. Свобода стає можливою, коли люди підкоряють себе авторитетові морального закону, який походить від розуму. Таким чином, раціональний індивідуальний вибір править за наріжний камінь для морального обґрунтування політичного права на владу, що його здійснює модернізм» [85, с. 334].

Постмодерний підхід характеризується ставленням під сумнів усіх спроб оперти право на владу на будь-які абсолютні засади, чи то релігійні, чи то раціональні, саме тому одним із наслідків «постмодерністської недовіри» до раціоналізації політики є те, що Ю. Габермас назвав «кризою легітимації»: «Для модернізму раціональне виправдання права на владу надають легітимні умови, з яких випливає обов'язок його визнавати. Проте модерністський дискурс легітимності припускає загальну й однорідну сукупність когнітивних норм, які

повинні визначати сам процес легітимації. Постмодерна криза, де легітимація права на владу виникає з утрати впевненості щодо непорушності цих норм, втрати, що стала можливою протягом XX ст., спричинена авторитаризмом, геноцидом і технологічним руйнуванням навколишнього середовища. М. Фуко зображує кризу легітимації не просто як скептицизм у ставленні до ідеалів Просвітництва, а як визнання того факту, що раціональний розум і влада не є внутрішньо відмінними. Значущою гранню постмодернізму є його критичне ставлення до суперечливого модерністського припущення стосовно того, що легітимне право на владу протиставляється пануванню та гнобленню. Так, М. Фуко визнає за потрібне наголосити, що це не означає, ніби є якась різниця між правом на владу й пануванням, існують різні й неоднорідні способи здійснення властей, характерні для права на владу, так само як і різні варіанти свободи та панування. Отже, право на владу може розглядатись не як форма діяльності, яка протилежна владі, не як інституція, що просто володіє владою, а як механізм політичного управління, що здійснює владу над усім суспільством. Не існує такого виправдання для права на владу, яке повністю виходило б за межі самої влади, і немає гарантії, що реалізація права на владу буде обмежена вимогами універсальної раціональності. Отже, загальна тенденція постмодернізму полягає не в усуненні права на владу, оскільки це передбачало б усунення самої влади. Радше вона містить визнання того, що право на владу конституюється через зміщення та контекстуальні застосування влади, причому не є очевидним, що їхня легітимність походить від природного права або від раціональної домовленості» [85, с. 334-335]

Оскільки постмодерність – це час «явного плюралізму, раціональною реакцією є вже не активна гегемонія, а усвідомлення та оцінка відмінності», вважає З. Бауман [Цит. за: 248, с. 250]. В цілому постмодерний підхід характеризується ставленням під сумнів намагання обґрунтувати право на владу будь-якими абсолютними підвалинами: чи то релігійними, чи то раціональними. Але, будучи солідарним з Ю. Габермасом і А. Туреном, Е. Гіденс вважає постмодерністську критику по суті некоректною, оскільки її представники

перебувають під впливом тих самих успадкованих від Просвітництва забобонів, що й попередні модерністи. З цього випливає, на його думку, що основні постмодерністські констатації є лише хибним вираженням нового образу модерну, коректна побудова якого вимагає перегляду ряду ідейних ілюзій Просвітництва при збереженні його раціоналістичного духу. Зокрема, пропонований постмодерністами антифундаменталізм в епістемології лише допомагає правильніше зрозуміти суть рефлексивності, що внутрішньо притаманна модерну з самого початку і до цього часу.

Держава і громадянське суспільство залишаються, принаймні на сьогоднішній день, головними сферами у забезпеченні політичної відповідальності. Сучасні політологічні теорії наголошують на необхідності збереження за державою інтервенціоністською ролі і права на контроль над ринком: в умовах глобалізації особливо важливі стратегії, що забезпечують фінансову спроможність держави. Це відкриває можливості для придбання передових технологій, вирішення завдань випереджаючого фінансування науки, високих технологій, освіти, що, у свою чергу, сприяє розвитку громадянського суспільства.

Від якості та напрямків розвитку громадянського суспільства залежить і якість демократії (В. Вішаї). Принципово важливо, який саме тип громадянського суспільства буде сформовано, як буде вирішуватися питання соціалізації, чи зможе суспільство знайти оптимальний баланс між індивідуальними інтересами громадян і публічними. Ці постмодерні виклики повною мірою стосуються відповідальності як у демократичних країнах, так і у перехідних режимах. В умовах глобалізації на політичні еліти посткомуністичних країн здійснюється міжнародний тиск. Однак це не завжди веде до їх демократичної трансформації. У результаті з’являються нестабільні електорально-формальні, «фасадні» демократії, які створюють перешкоди у процесі реалізації принципів та утворення передумов політичної відповідальності, таких як ротація еліт, вільні вибори, незалежні мас-медіа, верховенство права тощо.

Таким чином, політична відповідальність у добу постмодерну приймає наступні виклики:

– процеси глобалізації, які посилюють тиск на національні уряди та вимагають перерозподілу влади;

– поява нових соціальних рухів, які базуються на постмодерному стилі життя та створюють умови для індивідуального вибору людиною характеру діяльності в політиці;

– перехід від цінностей громадянськості, рівності, представництва, відповідальності та нейтральності до орієнтації на споживача, на ефективність, змагальність, менеджеризм і партнерство;

– етичні стандарти державного управління стають схожими на властиві бізнес-менеджменту, нормативні відмінності між двома цими сферами розмиваються, що ставить під сумнів служіння суспільному інтересу та відповідальність держави перед суспільством;

– демократичні норми державної відповідальності поступаються принципами автономності управлінської сфери, а замість традиційно притаманного державній службі принципу справедливості затверджується модель партнерства;

– у зв'язку із цим, громадяни можуть втратити довіру до інституту державної служби в якості представництва інтересів громадян.

Опоненти постмодерну ставлять під сумнів сам термін, називаючи сучасну добу «пізнім модерном» (Ю. Габермас, Е. Гіденс), інформаційним суспільством (Д. Белл, О. Тоффлер та ін.), суспільством ризику (З. Бауман). Інтерпретації постмодерну охоплюють різні парадигми та підходи. Серед найвпливовіших варто виділити наступні.

По-перше, постмодерн, як механізм зміни однієї доби на іншу, відповідь на проблеми, породжені модерном, переосмислення (часто – іронічне) минулого (Умберто Еко).

По-друге, в основі постмодерну знаходиться специфічна парадигмальна установка на сприйняття світу як хаосу – «постмодерністська чутливість»

(В. Вельш, Ж.-Ф. Ліотар). Постмодернізм – це доба, що прийшла на зміну вірі у прогрес і всемогутність розуму. Злам ціннісної системи Нового часу (модерну) стався в період Першої світової війни. В результаті цього європоцентрістська картина світу поступилася місцем глобальному поліцентризму, модерністська віра в розум поступилася місцем інтерпретативному мисленню. Постмодернізм, втілюючи все в ігровій формі, нівелює відстань між масовим і елітарним споживачем, зводячи еліту та маси (з'являється відповідний стиль – гламур).

По-третє, відмінність політичних та філософських теорій постмодернізму від модерних концепцій полягає у зближенні постмодерних візій не з наукою, а з мистецтвом. Таким чином, політична та філософська думка виявляються не лише в зоні маргінальності по відношенню до науки, але і в стані індивідуалістичного хаосу концепцій, підходів, типів рефлексії. Політичні концепції зближуються з «літературними дискусіями» і «лінгвістичними іграми». Декларується «нова філософія», яка «в принципі заперечує можливість достовірності та об'єктивності..., такі поняття як «справедливість» та «відповідальність», або «правота» втрачають своє значення...» [302, с. 12].

У сучасному світі можна спостерігати зрушення у світоглядних орієнтирах суспільства, що призводить до змін у розумінні політичної відповідальності влади. Цей парадигмальний зсув від суспільства доби модерну до постмодерних спільнот обумовлює кризові явища, джерела яких – у розриві між вектором розвитку постмодерного суспільства і застиглим станом політичних структур.

Постмодерн передбачає і реалізує руйнування вертикальних взаємозв'язків на всіх рівнях соціального життя, в той час як політична модель Модерна ґрунтується на жорсткій вертикальній ієрархії влади і підпорядкуванні. На політичному рівні криза відповідальності виражається в тому, що влада намагається зберегти легітимність інституту представницької системи. Феномен електорального абсентеїзму та демократичного конформізму утворює вакуум у взаємодії влади та суспільства, руйнує механізм виборів, як засіб забезпечення легітимності та легальності політичної влади.

Представники постмодерну наголошують, що у сучасному світі відбувається симуляція інституту виборів, а політики не репрезентують потреби суспільних груп та спільнот. Отже, влада замикається на собі і виконує функцію відтворення власної інфраструктури без зворотнього зв'язку із суспільством, зникає і механізм політичної відповідальності влади перед суспільством. І якщо у модерному суспільстві «Відповідальність – це та ціна, яку ми платимо за владу» (У. Черчилль), то у добу постмодерну цей вислів втрачає сенс [Цит. за: 299, с. 15].

У посмодерній ситуації на рівні влади відповідальне правління підмінюється популізмом, політичною риторикою, демагогією. Ці форми політичної діяльності та політичної боротьби характерні як для влади, так і для опозиційних сил. На рівні відповідальності опозиції проблема полягає у її спекулятивності, формальності. Опозиція безвідповідальна не менше, ніж спекулятивна еліта. Третій рівень – відповідальність суспільства, який проявляється найбільш рельєфно під час виборчих змагань [161, с. 215].

Таким чином, політична відповідальність виступає комунікативним процесом реалізації у практичній політичній діяльності положень певної ідеології та виборчих обіцянок політиків, складається із трьох рівнів.

Висновки до першого розділу

Підбиваючи підсумки проведеному у першому розділі даного дисертаційного дослідження аналізу еволюції наукових підходів до розуміння ідеї політичної відповідальності, слід відзначити наступне.

По-перше, генеза ідеї відповідальності влади пройшла ряд етапів розвитку та змінювалась, відповідно до трансформацій політичного, соціального, правового, економічного, культурного просторів взаємодії в історії цивілізації.

Аналізуючи етапи розвитку ідеї політичної відповідальності необхідно зазначити, що її джерела можна знайти у добу Античності та теологічних доктринах Середньовіччя. Розвиток політичної відповідальності пов'язується із процесами демократизації та модернізації, а напрямки постмодерних інтерпретацій – із «новим трайбалізмом», деконструкцією політичних та соціальних основ модернізму, відмовою від логоцентрізму.

По-друге, історично політична відповідальність пояснювалась із використанням інтерпретативних матриць міфу, теологічних доктрин, ідеологій та наукових інструментів аналізу. Відповідальність, як суспільний феномен пов'язана із політикою, як окремою та специфічною сферою людської діяльності. Політичні відносини, які виникають разом із постанням перших „річних" цивілізації у час переходу від первісно-общинного устрою (рід, плем'я) до виникнення держав. Цей період німецький філософ К. Ясперс називає «осьовим часом» в історії людства.

Доба античності характеризується виникненням форм відповідальності, які пов'язуються не з міфологічними уявленнями про світ (відповідальність влади перед трансцендентними об'єктами: першоджерелами, стихіями, поганськими богами та ін.) а безпосередньо з політичними та правовими відносинами у суспільстві. До перших можна віднести процедуру остракізму (вигнання із поліса деяких політичних діячів на певний термін), до других – положення римського права.

Теоретичні проблеми у розумінні політичної відповідальності починаються вже із першим словом – «політична» і пов'язуються з його генезою у науковій думці – від доби Античності до стану постмодерну.

Саме поняття «політичного», починаючи із давньогрецької інтерпретації у роботах Платона й Аристотеля, було інтелектуальним (у першу чергу – філософським) простором для конструювання різноманітних теорій суспільства в цілому, його реального устрою. Очевидність політичного, як автономної сфери суспільного життя (на що одним із перших вказав Н. Макіавеллі), виявляється ілюзорною у постмодерністських інтерпретаціях. На заміну

політичному пропонується «національне», «державне», «соціальне», «народне», «класове». Це категорії, які не можна перекласти на мову раціональності та визначити політичними і правовими термінами, що можуть бути репрезентовані інтуїцією, творчістю, волею, силою (або співвідношенням сил), культурою, харизмою вождя.

По-третє, у постмодерному стані відбувається повернення до «закачаклованого», сакрального. Тобто усього, що М. Вебер закликав позбутись на користь раціонально організованих політичних структур. Постмодерністи вважають, що раціональність ще не готова стати остаточною інстанцією пояснення буття людини й, отже, має бути елімінована із простору соціальної взаємодії разом із самою категорією політичного та політичною відповідальністю.

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Відповідальність як об'єкт міждисциплінарних досліджень

Відповідальність має соціальну природу, зумовлену як суспільним характером політичних відносин, так і психологічними особливостями політичних акторов, їх місцем у системі цих відносин. Відповідальність, як соціальний феномен, виникає тоді, коли поведінка індивіда має суспільне значення і регулюється соціальними, політичними, правовими та культурними нормами. Її важливість для соціума полягає в обов'язку індивіда виконувати відповідні політичні, юридичні та моральні вимоги, що пред'являються йому суспільством, державою, спільнотою.

Один із найвідоміших дослідників відповідальності Г. Йонас розрізняє природну і контрактурну відповідальність [98]. Відповідальність, обумовлена статусом, усвідомлюється актором як покликання, обумовлена угодою – як обов'язок. Вона може накладатись груповими, корпоративними, службовими або якимись іншими локальними обов'язками, зближується в такому розумінні з підзвітністю. З іншого боку, відповідальність самостійно приймається актором в якості особистого боргу. У цьому випадку зберігається її вимір, яке фіксується в модальності «відповідальність перед», на відміну від модальності «відповідальність за» [98, с. 6].

Практичний характер, орієнтація на об'єктивні результати обумовлюють особливу актуальність етики відповідальності в рамках політичної діяльності.

В сучасній політичній теорії, соціальній філософії та філософії права ставиться питання щодо «корпоративної відповідальності», тобто відповідальності за дії, які були вчинені індивідами, але зумовлені приналежністю цих індивідів до інститутів, організацій, держави та ін. На цей рахунок існує точка зору, яка спирається на концепцію «першої причини» (first

causes) і полягає в тому, що будь-які дії вчиняються людьми, і вони особисто повинні бути відповідальні за їх наслідки.

У випадку, коли негативні наслідки мають дії (проекти) колективних діячів (інститутів, корпорацій, організацій), відповідальність за них повинні нести конкретні виконавці та керівники. Відповідно до іншої точки зору, корпоративний діяч відповідальний в своїх діях, як юридично визнана особа, тобто як такий актор, у якого є наміри, мотиви та інтереси, а також обумовлені укладеними договорами або взятими зобов'язаннями, правами та обов'язками.

Діючи відповідально, людина повинна, з одного боку, правильно обрати соціальні орієнтири, з іншого – використовувати всі наявні можливості (знання, досвід) для здійснення раціонального вибору, а також враховувати наслідки своїх дій.

Усе вищезазначене обумовлює міждисциплінарний характер дослідження політичної відповідальності та необхідність її аналізу з позицій політичної та соціологічної науки, права (передусім – конституційне та міжнародне), філософії, соціальної психології та психології особистості, державного управління, культурології та ін.

Політична відповідальність, як соціальний феномен визначається як об'єктивними так і суб'єктивними передумовами. У об'єктивному вимірі, відповідальність відображає суспільну природу людини і урегульованість суспільних відносин соціальними, політичними, правовими нормами. Діяння, що суперечить цим нормам, тягне відповідальність порушника. Її виникнення можливе за умови наявності щодо простору діяльності політичних акторів певних вимог, сформульованих усно або письмово у відповідних правилах. Свобода волі людини – інший бік політичної відповідальності, вона постає як ставлення актора до громадського (спільного) інтересу з точки зору правильного розуміння і виконання своїх обов'язків, що випливають із соціальних норм.

В цілому, відповідальність визначається як «відносини, що забезпечують інтереси і свободу взаємопов'язаних сторін і гарантовані суспільством та

державою» [14, с. 82]. Неналежна (і в цьому розумінні – безвідповідальна) поведінка неминуче викликає руйнацію суспільних зв'язків. Тому саме завдяки відповідальності досягається необхідна стабільність останніх, набуття ними тривалого і специфічно владного характеру [63, с. 8]. В умовах демократично організованого суспільства чільну роль у системі відповідальності за здійснення державної влади посідає політична відповідальність [176, с. 97].

Класифікація відповідальності залежить від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, громадську, юридичну, професійну та інші види відповідальності.

Розглянемо їх більш детально. Політична відповідальність випливає з особливостей політичних відносин і норм, що їх регламентують. Ці відносини виникають між окремими індивідами, стратами, групами, спільнотами, класами, націями, державами в процесі взаємодії. Своєрідність політичної відповідальності полягає в тому, що її сутність – негативна оцінка політичного проступку актора з боку громадськості.

Принципи моральної відповідальності, їх роль у політичному житті суспільства аналізувались такими авторами, як Р. Апресян, І. Берлін, Б. Губман, А. Гусейнов, Дж. Дьюї, В. Межуєв, С. Мендус, Е. Макінтайр, М. Попович, С. Пролєєв, С. Аверинцев, Дж. Ролз, Ч. Тейлор, Дж. Шарп, А. Рубеніс та ін. Моральна відповідальність має досить широку сферу дії, а її найважливішою властивістю є осудне ставлення до порушника соціальних норм, яке складається у суспільстві або в колективі, негативна оцінка вчинку, що суперечить нормам моралі. У свою чергу, ці норми безпосередньо походять від загальних уявлень про добро і зло, справедливість і честь, гідність, свободу та політичні чесноти. Моральна відповідальність звертається до сумління політичного актора, щодо усвідомлення зроблених ним помилок, та подальшому суворому виконанні загальноприйнятих у суспільстві правил поведінки.

Професійна відповідальність пов'язана з видами діяльності актора, такими як політична, економічна, педагогічна, лікарська, наукова, судова, слідча та ін.

Відповідальність перед суспільством (політична відповідальність) і моральна відповідальність не завжди збігаються. Перший вид настає тільки за умови, що той, хто порушує моральні норми, одночасно зазіхає і на норми соціальної та політичної взаємодії, політичну систему в цілому.

Юридична відповідальність є особливим різновидом соціальної відповідальності, яка проявляється в різних сферах людського життя, у тому числі у політичному просторі (конституційна відповідальність).

У юридичній науці влада (та пов'язані із нею повноваження, які виступають основою відповідальності владного актора) досліджується переважно як об'єктивна інституційна категорія, але з точки зору політичної науки, влада виступає також і як комунікативна категорія, результат взаємодії у суспільстві [121, с. 24]. Тому найважливішою конституційно-правовою гарантією забезпечення поділу влади і попередження зловживань з боку органів виконавчої влади залишається механізм відповідального правління. «Інститут відповідальності виступає одним із головних елементів усієї системи стримувань і противаг у розподілі влади в політичній системі» [175, с. 22]. При цьому необхідно використовувати як юридичні, так і соціальні, політичні засоби впливу.

У науковій літературі відсутня єдність щодо інтерпретацій феномену політичної відповідальності. Якщо говорити про психологічні візії, то варто виділити гуманістичну концепцією К. Роджерса, який вважає, що «формування відповідальності можливе через усвідомлення власної «самості», «Я», що перебуває в полі досвіду кожної людини. Механізмом, який інтегрує почуття відповідальності, є процес асиміляції глибинного досвіду переживання власного внутрішнього ядра людини. Усвідомлюючи свої позитивні й негативні установки, мотиви, бажання, людина проникає в глибини власного несвідомого, паралельно розширюючи межі досвіду «Я» [Цит. за: 199, с. 17]. Гуманістичні психологи вважають, що рівень відповідальності зростає в процесі пізнання і розширення власних психологічних меж. Останнє можливе за рахунок

відповідального прийняття «Власної неповторності та унікальності» [199, с. 17].

В цілому, на рівні психологічного аналізу, відповідальність виступає однією із найбільш загальних властивостей особистості, яка об'єднує в собі складові афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльнісно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності. На думку В. Томашова, відповідальність – це «результат інтеграції всіх психічних функцій особистості: суб'єктивного сприйняття навколишнього світу, оцінки власних життєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі» [287, с. 77]. Бути «відповідальним – це, перш за все, визнавати й захищати цінності свого оточення та сприяти реалізації його цілей» [287, с. 77].

Отже, відповідальність як інтегральна якість особистості має складну структуру, психологічно вона визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками та не завжди зводиться до зовнішнього обов'язку.

У наш час відбувається переорієнтація інтересу дослідників з розуміння механізмів відповідальної поведінки, які ґрунтувалися на основі етичних концептуальних схем та були побудовані на гіпотетичних функціональних моделях, що важко піддаються експериментальній перевірці, до адекватних і, перш за все, психологічних методів дослідження. На думку В. Канке, «аналіз механізмів відповідальності передбачає діалектичне поєднання гносеологічного, аксеологічного та онтологічного (функціонально-динамічного, феноменологічного, морфологічного) підходів. Комплексний і системний підхід також передбачає вивчення проблем на рівні цілісного суб'єкта» [105, с. 8].

В іншій психологічні теорії, яка досліджує відповідальність, у логотерапевтичній теорії В. Франка, вважається, що основою формування відповідальності є вибір цінностей (який не завжди раціональний), пошук смислу і керування голосом сумління, яке завжди інтуїтивно вказує на правильне вирішення [Цит. за: 105, с. 27]. Відповідно до теорії відповідальності Л. Кольберга, яку докладно аналізує Ю. Габермас, моральна свідомість розвивається не в результаті безпосереднього засвоєння соціального

(зовнішнього) досвіду, а в ході активної творчої взаємодії індивіда із соціальним середовищем [312, с. 179].

Можна виділити два головних критерії прийняття людиною відповідальності. По-перше, це узгодженість необхідності із бажаннями та потребами особистості. Завдання, обов'язок набувають для актора особистісного сенсу, що є «основними констатувальними одиницями особистості, безпосередньо визначають головні та відносно постійні ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе» [105, с. 149]. Вони підкреслюють, що відповідальності не можна навчити, нею не можна оволодіти лише шляхом засвоєння тих чи інших правил і значень. Людина стає відповідальною в реальних життєвих ситуаціях та обставинах, які несуть у собі моральний конфлікт – суперечності різних смислових рівнів. Це передбачає включення механізмів сенсотворення у процесі взяття на себе обов'язку.

Іншим критерієм прийняття відповідальності є реалізація особистістю «необхідного», відповідно до власних сил і вимогам, поставленими до самої себе. Для виконання обов'язку актор має бути здатним здійснювати самоконтроль, враховувати зміни в об'єктивних та суб'єктивних ситуаціях і відповідно до цього регулювати свою поведінку та мотивацію.

Важливим критерієм розвитку відповідальності є зміна політичного актора протягом певного часу, його розвиток. Так, П. Гаджикурбанова зазначає, що за критерієм «зміна в часі суб'єкта» проявляється у таких моментах: по-перше, це зростання можливостей індивіда (знань, умінь, навичок, здібностей); по-друге, зростання потреб та інтересів особистості, поява нових, що, в свою чергу, призводить до зміни акцентів у процесі прийняття обов'язку [49, с. 420]. Авторка підкреслює, що з'єднувальним елементом між відповідальністю за минуле та відповідальністю за майбутнє є відповідальність за теперішнє, бо доля майбутнього вирішується в даний момент завдяки врахуванню досвіду минулого та орієнтації на перспективу [49, с. 420].

У філософських візіях велика увага приділяється дослідженню феномену відповідальності у зв'язку зі свободою, простеження їх діалектичного взаємного доповнення. Це набуває особливої ваги для європейської політичної філософії після досвіду існування тоталітарних режимів XX століття та двох світових війн.

Проблемам філософської інтерпретації свободи та відповідальності у політичній діяльності присвячено роботи Г. Арендт, П. Рікера, представників Франкфуртської школи Г. Маркузе, Т. Адорно, М. Горкгаймера, Ю. Габермаса та ін.

Свобода породжує відповідальність, відповідальність спрямовує свободу, свобода неможлива без відповідальності людини перед самим собою та іншими людьми, перед суспільством і державою. Відповідальність виступає як ціна свободи, яка, у свою чергу, вимагає від актора таких проявів відповідальності, як розумність, доцільність, моральність і воля. Без відповідальності свобода неминуче буде вироджуватися в свавілля і насильство над іншими людьми, в руйнування навколишнього світу.

Відповідальність особистості має дві сторони, по-перше, зовнішню – як можливість застосувати до особистості певні суспільні санкції. Особистість відповідальна перед суспільством, державою, іншими людьми при дотриманні покладених на особу обов'язків, вона несе моральну і правову відповідальність. По-друге, внутрішню як відповідальність особистості перед собою, розвиток почуття обов'язку і совісті людини, її здатність здійснювати самоконтроль і самоврядування. Головні засоби внутрішньої відповідальності це людське сумління та честь.

Таким чином, відповідальність є не запереченням свободи, а її природним доповненням і умовою.

В умовах перехідного періоду, процесу інституціалізації інститутів влади та громадянського суспільства особливої ваги набуває проблема відповідальності органів державної влади перед суспільством, державних службовців перед населенням. Це обумовлює розвиток теорій та підходів, пов'язаних із аналізом

принципів та методів притягнення до відповідальності представників сфери державного управління, публічної політики тощо, задля забезпечення ефективності проведених реформ. Звичайно, така категорія осіб, як політичні та державні актори має специфічні риси відповідальності. Ці аспекти відповідальності досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені В. Колпаков, В. Парсонс, Г. Колбеч, О. Демянчук, А. Мельвіль, Д. Лукьянець, Н. Хорощак, С. Наумкіна, І. Кресіна, В. Тертичка та ін.

У державному управлінні відповідальність керівників органів виконавчої влади є органічно пов'язаною із реалізацією моральної відповідальності. І це є закономірним, оскільки дії політичного керівника повинні мати моральну основу і визначатися значною мірою моральними принципами. Саме тому, що мораль і політика є тісно пов'язаними між собою явища, вони не можуть діяти ізольовано, не порушуючи цілісності один одного.

Характерною ознакою правового статусу керівників органів виконавчої влади є питання відповідальності. Певна «знаковість» проявляється у тому, що для цієї категорії керівників є характерною персональна відповідальність за реалізацію органами державної влади управлінських функцій: компетенція керівника є наслідком компетенції органу. Персональна відповідальність є характерною для усіх керівників органів виконавчої влади, явище політичної відповідальності пов'язують зі статусом державного політичного діяча. Цей вид відповідальності забезпечується конституційним правом Президента України відправляти Кабінет Міністрів у відставку.

У юридичній науці виділяють специфічну відповідальність – конституційну (або конституційно-правову). Проблему конституційної відповідальності розробляють О. Фрицький, О. Скакун, О. Мельник.

Цей вид відповідальності, згідно правових інтерпретацій, означає необхідність для політичних акторів відповідати за свою «юридично значущу» поведінку в установленому порядку [174, с. 3]. Тобто, представники правового підходу наголошують на тому, що політичний та конституційний види відповідальності знаходяться у відносинах частини та цілого, а конституційна

відповідальність виступає лише як прояв (частина) політичної відповідальності за наявності певних умов. До таких умов відносяться:

– закріплення у законодавстві обсягу компетенції органу виконавчої влади, порушення якого і буде вважатися головною підставою настання конституційно-правової відповідальності;

– конституційно-правова відповідальність має наставати лише за умови чіткого окреслення у нормативно-правових актах обставин (можливості) притягнення до такого виду відповідальності.

Політична відповідальність часто не має реального правового підґрунтя, наступає за політичними та морально-етичними мотивами, а отже – не може належати до юридичної відповідальності.

Для настання політичної відповідальності достатньо визнання діяльності політичного та державного актора такою, що не відповідає поглядам, переконанням, інтересам певних груп, спільнот, суспільства в цілому. Політична відповідальність у такому сенсі виступає «позаправовим примусом, який обумовлюється розбіжністю поглядів суб'єктів політичної боротьби з приводу здійснення державної політики і розміщенням політичних сил на даний момент часу. А тому, політична відповідальність може виступати лише передумовою виникнення конституційної відповідальності, й то за умови, що такий зв’язок чітко закріплюється у законі» [174, с. 5].

Право і мораль, як і політична взаємодія та моральний простір, мають загальні риси, властивості. Головні їхні загальні риси проявляються в тому, що вони входять в зміст культури суспільства, є ціннісними формами свідомості, мають нормативне втримування й служать регуляторами поведінки людей. Право і мораль мають загальні соціальні, економічні, політичні умови життя суспільства, служать загальній меті узгодження інтересів особистості і суспільства, забезпеченню й піднесенню гідності людини, підтримці громадського порядку, як передумови політичної діяльності та політичної взаємодії.

Ця єдність ґрунтується на спільності соціально-економічних інтересів, культури суспільства, прихильності людей до ідеалів свободи і справедливості. Мораль політичних еліт та політичного класу підтримує правові норми і принципи, а мораль маргінальних суспільних груп нейтральна до права, вона протистоїть закріпленим у праві соціальним позиціям панівних класів, пов'язаним, перш за все з володінням власністю і політичною владою.

Спільність права і моралі, породжена єдиними суспільними відносинами, доповнюються спільністю їх функціонального значення, право і мораль формують еталони і стандарти, що включаються в ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства. Приписи права і моралі виростають з діяльності людей, утворюючи зв'язаний ланцюжок комунікацій, які носять (в результаті багаторазової повторюваності під час соціальної взаємодії) нормативний характер і виступають регуляторами поведінки людей.

Спільність права і моралі у філософський концепції Г.-Ф. Гегеля визначається, перш за все, спільністю їх субстанції волі. З одного боку, Г.Ф. Гегель визначає за допомогою поняття свободи поняття моральності: «моральність – це поняття свободи, яке стало наявним світом і природою самосвідомості», з іншого боку, право Г.-Ф.Гегель визначає як «наявне буття вільної волі» [Цит. за: 249, с. 578]. Слід підкреслити, що політична взаємодія завжди підлягає моральній оцінці (діяльність органів державної влади, окремих державних службовців, партійна діяльність, політичні акції, внутрішня і зовнішня політика, діяльність політичних акторів та ін.)

Право у всіх його проявах – як нормативна система, рух суспільних відносин, правосуддя має бути пронизане моральністю. Внутрішня моральність права виступає однією із важливих умов його ефективності. Право при цьому не претендує на те, щоб в системі соціальних цінностей займати позицію вищу за моральну.

Правове життя суспільства не може існувати та розвиватися поза моральними категоріями гуманізму і справедливості, свободи і відповідальності. Водночас, мораль, право та політична сфера виступають

різними суспільними регуляторами, кожен з яких має свою специфіку та поле застосування у виробленні механізмів політичної відповідальності. Право і мораль, як соціальні регулятори суспільної діяльності, мають справу з проблемами свободи волі індивіда і його відповідальності за дії. Водночас, вони звернені до раціональності, до розуму актора, допомагаючи йому адаптуватися в складному і мінливому світі суспільних відносин. Свободу і відповідальність можна розглядати як пружини історичної активності політичного актора, спосіб його існування в правових і моральних відносинах [70, с. 198].

Політична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, оскільки базується не лише на нормативно-правових актах, а і на соціальних, моральних, політичних, ідеологічних правилах (принципах, догмах). Простором застосування політичної відповідальності виступає політична діяльність акторів та їх політична взаємодія.

З юридичної точки зору, політична відповідальність є інститутом звичаєвого права, що регулює відносини придбання, утримання і передачі влади. У законодавчій сфері політично панівний прошарок, або, якщо завгодно, політична еліта, прагне закріпити свій надзвичайний стан.

Специфіка відповідальності у діяльності органів виконавчої влади полягає у тому, що загальнотеоретичний принцип «дозволяється усе, що не забороняється законом» обертається у даному випадку іншим: «дозволяється все, що дозволяється законом». А тому використання невизначених підстав притягнення до відповідальності за реалізацію абсолютно визначених повноважень вважається недоречним та неприпустимим у демократичному суспільстві.

На думку українського дослідника Н. Г. Григорука, «політична і моральна відповідальність влади, на відміну від конституційної, існує як у позитивному, так і в ретроспективному аспектах. Політична відповідальність у конкретному випадку – це відповідальність… за виконання прийнятих на себе зобов’язань, обіцянок і програм, за належну реалізацію тих владних повноважень, які ті чи інші структури отримали від народу як єдиного джерела влади» [198, с. 179].

Для обґрунтування цієї позиції можна навести думку Н. М. Колосової, яка вважає, що «мірою політичної відповідальності буде відсторонення від влади тих осіб, хто неналежним чином здійснював свої публічні функції. Моральна відповідальність – це відповідальність влади за реалізацію своїх повноважень на основі вимог моралі, справедливості». Таким чином, у межах даного теоретичного підходу вважається, що «політична та моральна види відповідальності не володіють рисами юридичної відповідальності» [198, с. 179].

Моральна оцінка є передумовою, обов'язковим елементом, що супроводжує негативну юридичну оцінку. Накладення дисциплінарного стягнення на службовця за помилки у діяльності із виконання функціонально покладених на нього обов'язків становить процес, у якому також є присутнім негативний, морально-етичний осуд, часто непомітний, але психологічно відчутний не лише винною особою, а усіма учасниками та спостерігачами.

Реалізація відповідальності, з точки зору теорій публічного управління та публічної політики, у відносинах між владою та громадянами стає можливою, через те, що влада у демократичному суспільстві ґрунтується на довірі громадян, підтримці громадської думки. Варто погодитись із Ю. Габермасом, який вважає, що «громадська думка, а не істина стає підвалиною будь-якої влади» [46, с. 39]

Істотною є відмінність політичної відповідальності від юридичної. Перша більшою мірою суб'єктивізована і відносна, оскільки немає абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану державного управління на тому чи іншому етапі розвитку суспільства і в тих чи інших умовах. У цьому відношенні викликає сумнів виокремлення як «загальнозначимих» критеріїв «відповідності політики, яка проводиться, інтересам народу, об'єктивній необхідності його прогресивного розвитку» [61, с. 5]. Надто помітною є залежність політичної відповідальності від спроможності широкого загалу зважено оцінювати діяльність владних структур; адекватності політико-правової культури населення політичному режиму; розвиненості політичних інститутів тощо.

Політична відповідальність, як правило, безпосередньо не пов'язана з певними рішеннями, діями або бездіяльністю уряду, хоч і не виключає можливості настання наслідків для окремих посадовців або їх сукупності за політичну поведінку в тій чи іншій конкретній ситуації. Однак і в подібних випадках йдеться не стільки про провину, скільки про те, що позиція уряду або окремих урядовців відображала надто вузькі суспільні інтереси. Тому забезпечення політичної відповідальності відбувається на засадах змагальності інтересів і забезпечення в діяльності держави найбільш впливових із них.

Безперечним є передусім колективний і солідарний характер політичної відповідальності внаслідок того, що здобуття і практична реалізація публічної влади не є (і не може бути) справою одинаків. Це, передусім, відповідальність партій, інших суспільних сил та інституцій [Див. детал.: 38; 91; 196]. Механізми забезпечення політичної відповідальності передбачають прийняття відповідних рішень стосовно конкретних посадових осіб саме внаслідок їх належності до тих чи інших угруповань. Тож видається небезперечним погляд на не обрання окремих осіб на виборах до представницьких установ як вияв політичної відповідальності. Якщо необрання певної частини депутатів стало результатом усвідомлюваної електоратом їх належності до політичних сил, які здійснюють державне управління, – справді, можна стверджувати про вияв політичної відповідальності. Однак про подібну відповідальність годі говорити, коли йдеться про поразку комерсанта, який свідомо і цілеспрямовано усю каденцію намагався уникнути демонстрації політичної позиції, а програв на чергових виборах кандидату з більшими бізнес-можливостями.

Слід підкреслити централізованість і транспарентність політичної відповідальності, які безпосередньо пов’язані із її колективним характером. Про наявність такої відповідальності можна говорити тільки тоді, коли не лише номінально визначено, але й усвідомлено суспільством, хто відповідає за стан державного управління; які політичні сили, представлені у сфері управління певними особами, визначають зміст, форму і способи використання державної

влади і з якими суспільство має пов'язувати усі (позитивні і негативні) наслідки подібного використання.

Неналежне, безвідповідальне використання державної влади виявляє себе у кризі довіри до державних органів і посадовців, кризі їх легітимності. Тому демократично організована держава для унеможливлення негативних наслідків для себе потребує спеціального механізму інституційного забезпечення політичної відповідальності, який дозволяв би приводити у відповідність із суспільними очікуваннями персональний склад і, відповідно, зміст діяльності правлячого угруповання.

У правовому вимірі, найбільш розробленою проблема відповідальності вважається у міжнародному праві. Відповідальність виконує важливу функцію в забезпеченні стабільного функціонування міжнародної системи. Комісія міжнародного права ООН визначила зміст міжнародної відповідальності як «ті наслідки, які те або інше міжнародно-протиправне діяння може мати відповідно до норм міжнародного права в різних випадках, наприклад наслідку діяння в плані відшкодування збитку й відповідних санкцій» [295, с. 7].

У науці міжнародного права під міжнародно-правовою відповідальністю розуміються конкретні негативні юридичні наслідки, що наступають для суб’єкта міжнародного права в результаті порушення їм міжнародно-правового зобов’язання. У цілому можна відзначити, що поняття міжнародно-правової відповідальності характеризується наступними ознаками: наступає вона за здійснення міжнародного правопорушення; реалізується на основі норм міжнародного права; пов’язана з певними негативними наслідками для правопорушника; спрямована на зміцнення міжнародного правопорядку [151, с. 13].

Норми, що визначають відповідальність держав у міжнародному праві, утворюють особливий міжнародно-правовий інститут. Комісія міжнародного права ООН провела велику попередню роботу з цього питання. Вісім доповідей свого спеціального доповідача італійського професора Р. Аго, зроблених їм в 1969-1980 рр., були покладені Комісією в основу ч. 1 проекту статей про

відповідальність держав «Походження міжнародної відповідальності» [Цит. за: 295, с. 10].

Інший важливий напрямок у діяльності Комісії міжнародного права ООН – підготовка проекту Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства, що проводилася у 1947-1954 роках і відновила роботу в 1982 р.

Те або інше діяння органів держави і посадових осіб може вважатися підставою для міжнародно-правової відповідальності тільки в тому випадку, якщо в наявності буде сукупність наступних ознак, що утворять склад міжнародного правопорушення:

1) протиправний характер поводження держави, що виразився в дії або бездіяльності його органів і посадових осіб;

2) наявність шкоди як результату протиправного поводження держави;

3) причинно-наслідковий зв'язок між поводженням держави й шкідливим результатом, що наступив [151, с. 28].

Таким чином, існує два види міжнародно-правової відповідальності держав: політична та матеріальна. Деякі автори поділяють таку відповідальність на матеріальну і нематеріальну, виходячи з того, що міжнародно-правова відповідальність завжди буде виступати в політичній формі [149, с. 361]. Найбільш поширеними формами політичної відповідальності є: сатисфакція, ресторація, різноманітні форми обмежень суверенітету (наприклад, призупинення членства або виключення із міжнародної організації декларативні рішення.

2.2. Основні теоретичні підходи до аналізу політичної відповідальності.

У процесі конструювання концепцій політичної відповідальності та теоретичних підходів до її дослідження одним із визначальних чинників виступає міждисциплінарний характер предмету політичної відповідальності.

Теорії політичної відповідальності поєднують (чи, принаймні враховують) моральні, правові, психологічні, соціологічні та політичні концепції. Це обумовлено характером феномену політичної відповідальності, який включає політичну, правову та моральну оцінку.

У полісній демократії відповідальність присутня у всіх політичних діях – від Агори (відповідальність громадян) до Ареопагу (відповідальність правителів). При цьому, у формах правління, які вважають кращими Аристотель («правління середніх») та Платон (правління «мудрих») одним із головних питань стає здатність правлячих груп дотримуватись принципів відповідальності. З іншого боку, в умовах тиранії, олігархії та охлократії відповідальність має інтенцію до елімінації з політичного простору.

Політична відповідальність передбачає декілька рівнів діяльності актора. По-перше, відповідальність за сприйнятливість до викликів часу, за відчуття плинної політичної реальності. По-друге, відповідальність за своєчасну постановку, чітке формулювання назрілих суспільних проблем (що передбачає володіння засобами політичного аналізу). По-третє, відповідальність за прийняття політичного рішення, які у демократичному суспільстві повинні бути результатом широкого громадського обговорення, а не «змови еліт». По-четверте, відповідальність за політичний дискурс, який виражає символьний порядок політичної реальності, без чого неможливо ані точно формулювати проблеми, ані пропонувати шляхи їх ефективного вирішення. Нарешті, по-п’яте, відповідальність за обличчя «влади», яку уособлює політичний актор.

У теоретичних візіях диференціюються поняття відповідальності «за щось» і відповідальності «перед чимось або кимось», подібно до того, як І. Берлін розрізняв «свободу для» і «свободу від» [Цит. за: 28, с. 287]. У цьому сенсі говорять про відповідальність за політичну систему, за державу, публічну політику. Політик несе відповідальність перед виборцями, перед суспільством в цілому. Політична відповідальність залежить від рівня публічних дискусій, обговорень, діалогу, громадянського суспільство, громадських об’єднань та політичних партій, особистої позиції кожного з громадян.

Однією із важливих складових політичної відповідальності виступає відповідальність громадянська, яка пов'язана із тим, що політик, будучи громадянином (можна згадати неофіційний титул Перикла – «перший громадянин») бере участь у відповідальності своєї нації, формує національну свідомість.

Отже, політична відповідальність присутня не лише у діяльності індивідуальних та колективних політичних акторів, а і суспільстві в цілому, вона наявна для кожного громадянина. Якщо громадянин, або група не усвідомлюють політичну відповідальність, то це означає їх перехід із розряду суб'єктів політичного простору до статусу об'єктів [252].

Теорія відповідальності, яка комплексно та усебічно розкриє сутність цього поняття, потребує поєднання концептуального аналізу та історичного підходу. На думку М. Мартинова «кожен значний культурно-історичний етап розвитку філософії конкретизував у своїй проблематиці аналіз вибору людини та її відповідальності. Розуміння відповідальності спирається на філософську спадщину Аристотеля, Августина, Б. Спінози, Т. Гоббса, І. Канта, К. Маркса. Філософи XX ст. – М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, В. Франкл – обґрунтували необхідність і правомірність філософського аналізу відповідальності через пошук сутності людини, акцентували увагу на особистій відповідальності не перед суспільством, а перед власним «Я». Як онтологічну реалію розумів відповідальність М. Бубер. Для Е. Левінаса відповідальність має інтерсуб'єктивне забарвлення» [169, с. 7].

Дослідження феномена відповідальності пов'язано з аналізом широкого кола наукових проблем. Аналіз цих питань міститься у роботах зарубіжних дослідників Р. Арона, М. Вебера, Р. Дарендорфа, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Л. Козера, О. Конта, Т. Парсонса, Б. Рассела, Г. Спенсера, П. Сорокіна, І. Фіхте, К. Ясперса та ін.), російських Л. І. Абалкіна, А. М. Аверіна, А. Г. Аганбегяна, В. Г. Афанас'єва, А. П. Бутенка, Д. М. Гвішиані, П. А. Кравченка, Т. В. Керімова, П. Н. Лебедєва, Г. Х. Попова, А. І. Пригожина, І. Н. Слепенкова, А. Г. Спиркіна, Л. Н. Суворова та ін. й українських В. П. Андрущенка,

І. В. Бойченка, С. О. Завєтного, М. І. Михальченка, Н. Р. Ніжник, В. А. Рибкало, В. С. Шинкарук, Г. О. Щокіна та ін.

У роботах цих вчених відбулося становлення та подальший розвиток теорії політичної відповідальності.

Виходячи із завдання цього підрозділу – визначити основні теоретичні підходи до аналізу політичної відповідальності та розкрити їх сутність, необхідно розглянути політичну відповідальність з позицій двох взаємопов'язаних підходів.

По-перше, історичний аналіз, який акцентує увагу на ґенезі теорій відповідальності та еволюції поглядів на проблему відповідальності. По-друге, концептуальний підхід.

З точки зору історичного підходу наукові дослідження політичної відповідальності пройшли ряд етапів. Тут варто виділити такі специфічні етапи розвитку теорії відповідальності, як радянський період (до 1991 року) досліджень відповідальності, період становлення української державності (1991-1994 рр.), посткомуністичний період (1995-2004 рр.) досліджень відповідальності та сучасний етап.

У радянський період, в межах філософських візій було закладено фундамент теоретичного осмислення відповідальності у роботах фахівців із соціальної філософії В. Андрущенка, І. Бойченка, Л. Губерського, Т. Ящук та ін. Окремою темою досліджень у зазначений період стали роботи, присвячені діалектичному зв'язку свободи та відповідальності. Це праці В. Еркомаішвілі, Х. Гроссмана, Р. Косолапова, В. Маркова, А. Плахотного, Е. Рудковського та ін. Соціальна відповідальність як комплексна соціальна проблема розглядалася також в працях Є. Левченко, А. Орєховського, П. Симонова, В. Сперанського та ін. В цілому, у підходах радянських дослідників соціальна відповідальність інтерпретувалася, як форма суспільних відносин, якість особистості і особливий стан соціальних суб'єктів.

Дослідження моральної відповідальності особистості в умовах соціалізму проводилось у дисертаціях Б. Кортуа, Н. Сафарова, Е. Старчевського,

Т. Василевської, Н. Головко, В. Канке, А. Черменіної та ін. Відповідальність тут підносилась на рівень моральної цінності. На думку Д. Горчакова, «історично поняттю політичної відповідальності в радянському суспільствознавстві передувало поняття соціальної відповідальності. Воно набуло широкої популярності в науці та публіцистиці починаючи з 60-х років XX ст. у ході своєрідної гуманізації марксизму-ленінізму, що проводилася з метою зробити його більш «конкурентоспроможним» щодо панівних на той час філософських концепцій, які ставили в центр проблему людини, її свободи, в тому числі свободи вибору» [63, с. 5].

Якщо в радянський період проблему відповідальності досліджували в межах філософських підходів (зокрема, соціальної філософії), марксизму-ленінізму та наукового комунізму, то у незалежній Україні теорії відповідальності формувались у політичній науці, праві, аналізі державної політики, соціології та психології. У період з 1991 по 1994 роки відбувався активний пошук оптимальної моделі взаємодії гілок влади, формування інститутів влади, саме тоді було закладено основи розуміння відповідальності у демократичному суспільства. У цей період сталось поєднання різних елементів : становлення держави, прагматичного збагачення та появи нового економічного (олігархія) та політичного класу (пострадянська бюрократія), свободи слова у мас-медіа, романтичних очікувань більшості суспільства щодо демократизації, ринкової економіки, приватизації та незалежності. Суспільство артикулювало вимогу щодо необхідності відповідальності влади, що було безумовним здобутком порівняно із радянським періодом.

Концептуально дослідження політичної відповідальності поділяються на певні теоретичні напрямки, серед яких варто виокремити соціально-філософські теорії та парадигми (екзистенціоналізм, герменевтику, марксизм та ін.). Так, у XX столітті проблему політичної відповідальності розробляли представники таких філософських шкіл, як феноменологія (Е. Гусерль, М. Шелер), герменевтика (Х. Г. Гадамер), екзистенціоналізм (М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю) та неоекзистенціоналізм (У. Хороз,

Е. Боденхаймер, У. Баретт), філософії надії (Е. Блох), діалогізму (М. М. Бахтин, М. Бубер, Е. Левінас, Ж.-Л. Нанси), неопротестантської та католицької теології (Р. Бультман, Р. Нибур, П. Тиллих, Е. Трельч, В. Хубер, Є. Бруннер), сучасного гуманізму (П. Куртц), етики дискурсу (Р. Рорти, К.-О. Апель, Ю. Габермас).

Серед соціологічних, правових, політичних теорії та теорій управління слід відзначити наступні напрямки досліджень:

1) комунікативні теорії відповідальності. Відповідальність як особливий тип взаємодії людини та суспільства (Л. Грядунова, Г. Заболотна, П. Симонов, М. Цвєтаєва та ін.);

2) технократичні теорії відповідальності. Відповідальність людства в умовах технологічного інформаційного, індустріального, військового розвитку та відповідальність вчених за дотримання етичних імперативів на цьому шляху (Е. Агацці, В. Вернадський, Л. Велика, Г. Голубєва, В. Енгельгардт, Г. Ленк, О. Лінчук К. Мітчем, О. Мирська, В.Трухін та вітчизняні дослідники М. Сарафанов й О. Сичивиця та ін.);

3) соціально-психологічні теорії відповідальності, які в центр уваги ставлять психологічну структуру особистості та властивості свідомості (Л. Дементій, Н. Мінкіна, Ю. Мішина, К. Муздибаєв, А. Растігеєв та ін.);

4) регулятивні теорії відповідальності. Відповідальність розглядається як фактор регуляції суспільної поведінки (М. Воронцов, С. Максимов, М. Табунов, Б. Яковлєв та ін.;

5) нормативні теорії відповідальності. Вони інтерпретують відповідальність як обов'язок актора оцінити власні наміри та здійснювати вибір поведінки відповідно до норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, а у випадку порушення їх – обов'язок звітувати перед суспільством і нести покарання. На думку Р. Хачатурова та Р. Ягутяна, відповідальність – це «дотримання суб’єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, а у випадках безвідповідальної поведінки, що не відповідає вимогам норм чи порушує суспільний порядок, вони зобов’язані нести доповнюючий обов'язок особистого чи майнового характеру» [31, с. 6].

Поняття відповідальності поєднує дві форми, два різних види відповідальності:

– відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність);

– відповідальність як система відповідей індивіда на вимоги суспільства (особиста відповідальність), що підкреслює характер відповідальності як взаємного обов'язку між суспільством та індивідом [218, с. 17].

При цьому наявна зовнішня негативна реакція з боку суспільства на нормопорушуючі дії суб'єкта. О. Плахотний визначає соціальну відповідальність як «обов'язок індивіда виконувати відповідні політичні, юридичні та моральні вимоги та норми, які встановлюються суспільством, державою чи групою» [218, с. 17];

6) теорії індивідуальної відповідальності. Проблеми формування індивідуальної відповідальності досліджуються вченими, що розробляють теоретичні питання політичної та соціальної активності особистості, її виховання, соціалізації. Необхідно, насамперед, назвати роботи Т. Говьера, Р. Гудина, Г. Морриса, А. Хоровица, Д. Шмидтса Т. Андрєєвої, Т. Ареф'євої, С. Богданова, Ю. Волкова, Г. Клімової, С. Ковальова, М. Култаєвої, О. Ларіна, В. Лозового, В. Мордковича, А. Мялкіна, Л. Сохань, В. Сухіної, В. Рибалки, О. Уледова, Б. Яковлєва та ін.;

7) політичні теорії відповідальності, у яких відповідальність поділяється на ретроспективну та перспективну. Слід відзначити, що ретроспективна відповідальність суб'єкта настає за скоєні раніше вчинки, а перспективна відповідальність – це почуття обов'язку у суб'єкта щодо певних дій, певного стандарту поведінки. Інакше кажучи, можна розрізняти об'єктивну відповідальність – оцінку суспільством дій індивіда та реакцію на них і суб'єктивну відповідальність – внутрішні відчуття особи щодо свого обов'язку і оцінки його виконання. Суб'єктивна відповідальність може мати як перспективний, так і ретроспективний характер. Об'єктивна відповідальність уявляється лише в ретроспективі. Ретроспективне значення може набувати

сенсу усвідомлення вини (наприклад, у творі К. Ясперса «Питання про вину», або ж необхідність піклуватися про «вразливе, тендітне життя», як у Г. Йонаса та П. Рікера) [Див. детал.: 342];

8) функціональна теорія відповідальності. Мова йде про функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних та результативних складових відповідальності. У межах цього підходу можна виділити роль окремих характеристик відповідальності та визначити її ознаки;

9) правові теорії відповідальності. Вони наголошують на активному характері санкцій та покарань, відповідно до діючого законодавства. Інші типи відповідальності мають пасивний характер, оскільки негативна реакція з боку суспільства у цих випадках не передбачає примусового впливу на нормопорушника. Правова відповідальність настає у випадку порушення норм державно-організованого права. Вона має активний характер, оскільки передбачає активний психологічний вплив на порушника аж до застосування примусового фізичного впливу.

Спільними рисами політичної та правової відповідальності виступає те, що вони є засобом гарантування суспільної моралі та охорони суспільних відносин, встановлюються політичними акторами та гарантуються певними засобами, виступають засобом гарантування прав людини та суспільного інтересу, мають функціональну спрямованість, передбачають настання певних наслідків для порушника встановлених норм.

При цьому юридична відповідальність має наступні ознаки: призначається компетентними органами держави; передбачається правовими нормами; має примусовий характер; є невіддільною від правопорушення та є його наслідком; призначається відповідно до санкції правової норми. Політична відповідальність, на відміну від правової регламентується політичними та соціальними нормами, не є засобом примусу, націлена на реалізацію основного обов’язку, пов’язується з порушенням політичних норм та пов’язана із засобами суспільного впливу [187, с. 221].

Великий вплив на теорії відповідальності здійснюють динамічні процеси глобалізації. Це обумовлено низкою чинників, серед яких варто виділити наступні:

– створення та розвиток єдиної інформаційної системи (зокрема, поява мережі Інтернет, розвиток засобів зв'язку), яка посилює взаємну залежність влади та громадян;

– зміна ролі та сфери відповідальності національних держав. Поява наднаціональних економічних та політичних акторів, діяльність яких виходить за рамки встановлених добою модерну кордонів відповідальності;

– поява транснаціональних економічних, фінансових акторів, які мають величезний ресурс, політичну та медіа-підтримку.

– зростання ваги екологічної відповідальності, усвідомлення відповідальності за глобальні процеси та їх вплив на навколишнє середовище;

– відкритість та транспарентність національної політичної системи, яка обумовлена процесами демократизації у світовому масштабі та інтеграційними процесами на європейському континенті;

– поява глобального громадянського суспільства та глобальної громадської думки. Зростання ваги неполітичних глобальних акторів (альтернативних, екологічних, феміністських рухів).

– посилення ризиків, пов'язаних із прийняттям політичних рішень, які обумовлені не обмеженістю інформації, а її надмірністю. Це створює умови для дефіциту відповідальності.

Теорії глобалізації спричинили зміни у розумінні масштабів відповідальності. Вони продемонстрували, що «відповідальність стає глобальним феноменом, який потребує усебічного аналізу» [149, с. 361].

Теорія політичної відповідальності медіа пов'язується із дискусіями щодо діяльності мас-медіа між прихильниками лібертаріанства та ідеологами регулювання медіа у 40-х роках минулого століття в США. Мас-медіа у демократичному суспільстві сповідують теорію політичної відповідальності, основні положення якої можна викласти наступним чином. По-перше,

ставлення до інформації як до важливого суспільного ресурсу, а не як до товару, турбота не лише про комерційний успіх, а і про загальносуспільне благо. По-друге, незалежність мас-медіа від органів державної влади та політиків. Один із засновників теорії відповідальності медіа Д. Макуел, вважав, що «Медіа зобов'язані бути соціально відповідальними, в іншому випадку – хтось має їх примусити бути такими» [Цит. за: 143, с. 15]. Так само в інтересах суспільства забезпечити незалежність мас-медіа від диктату комерційного успіху та ринку, який не здатний забезпечити свободу медіа. Теорії політичної відповідальності мас-медіа наголошує на тому, що медіа – це форум для обміну думками та критикою, які повинні надавати повну, правдиву та доступну щоденну інформацію для масової аудиторії. Ці уявлення стали основою Міжнародного кодексу професійної етики журналістів, який став головним дороговказом для діяльності журналістів у всьому світі. По-третє, у теорії політичної відповідальності було сформульовано операційні вимоги до якості діяльності медіа, передусім – новинних: – обєктивність (тобто нейтральна позиція відносно подій, що відбуваються); – точність (адекватне відображення реальності); – розрізнення між фактами та їх інтерпретацією; – баланс інформації.

По-четверте, діяльність медіа регулюється внутрішньо корпоративними нормами та етикою (у межах діючого законодавства), а не контролюється державою, або комерційними структурами. Звичайно, журналісти несуть відповідальність перед державою та перед працедавцем (власником), але головна їх відповідальність – перед суспільством.

У сучасному суспільстві, завдяки технологічному розвитку, зявляється необхідність вироблення теорії відповідальності перед майбутнім нелише окремої спільноти або нації, а людства в цілому. Такий погляд представлено у теорії політичної відповідальності Г. Йонаса, який створив оригінальну синтетичну концепцію моральної відповідальності за майбутнє. У його роботах знайшли нове життя «вічні» питання людської цивілізації в умовах техногенної цивілізації [100].

Зокрема, Г. Йонас ставить питання політичної відповідальності у площині раціонального вибору: «Чи можу я поставити на карту інтереси іншого? Перша відповідь, яка спадає на думку, така: власне кажучи, не можна ставити на карту те, що тобі не належить (при цьому ще лишається відкритим питання, чи можна ставити на карту все, що тобі належить). Однак навряд чи можна погодитися з такою відповіддю, оскільки – за умов нерозв'язного переплетення людських обставин, та й усіх речей – майже неможливо уникнути ситуації, коли моя діяльність зачіпає долю іншого, а отже, коли те, що ставиться на карту як моє, водночас є чимось таким, що належить іншому, на що я, власне, не маю права. «Той, хто діє, – як казав Ґьоте, – завжди безсовісний» [100, с. 6].

На його думку, одне принципове положення було отримано внаслідок досить скептичних міркувань щодо міри вірогідності передбачення історії, а саме – положення про необхідність політичної свободи, яка, внаслідок принципової незапрограмованості дійсності, завжди залишатиметься актуальною. «І саме звідси випливає знову-таки надто загальний, хоча й не позбавлений змісту, імператив саме для політика, діяльність якого свідомо спрямована на переобтяжене невідомим майбутнє: а саме – не робити нічого того, що стане перепоною появі инших політиків; отже, не перепиняти для цього необхідне, а може, й одвічне джерело свободи в суспільстві, з чого мусять рекрутуватися майбутні політики, – відтак ані в меті, ані в шляху до неї не створювати ситуації, в якій можливі претенденти на повторення його власної ролі не стали б рабами або роботами» [100, с. 25].

Новації у теорії відповідальності Г. Йонаса змістовно виражені у наступних принципових положеннях:

– розширення простору відповідальності, до якого відтепер, враховуючи глобалізацію, включається уся біосфера (через принципову цінність життя). З цього приводу Г. Йонас зазначає: «Навіть коли в доленосну годину політичний лідер ризикує існуванням свого роду, свого міста, своєї нації – то він все одно знає, що і після їхньої ймовірної загибелі тут, на землі, й надалі існуватиме

людство і світ життя. Лише в межах цієї фундаментальної передумови окремі великі ризики за певних надзвичайних обставин морально виправдані. Проте й задля порятунку власної нації політик не має права застосовувати засоби, які знищили б усе людство. Йдеться саме про ті можливі витвори технології, які, накопичуючись, мають кумулятивний глобальний характер і глобальні наслідки, а саме – можуть загрожувати або існуванню людини взагалі, або її сутности» [100, с. 28]. До речі, цю думку підтримує багато авторів, які вважають, що відповідальність політика полягає в ухваленні «поганих» рішень, якщо вони ведуть до майбутнього успіху суспільства.

– трансформацію суб'єкту відповідальності – від окремої людини, нації відбувся перехід до відповідальності людства в цілому;

– розширення часого горизонту відповідальності, яка спрямована на віддалені наслідки у майбутньому.

У теорії політичної відповідальності Г. Йонас підкреслює, що «навряд чи можна заперечувати право політика поставити на карту існування нації задля майбутнього, коли насправді дійде до крайности. Так приймаються страшні, проте морально виправдані рішення. Варто додати, що це можна здійснювати не задля омріяного майбутнього, а під загрозою страхітливого майбутнього: не задля того, щоб досягти вищого блага (що, можливо, є справою завзяття), а лише задля того, аби відвернути найбільше зло» [100, с. 37].

На основі дослідження теорій політичної відповідальності у межах історичного аналізу та концептуального підходу можна зробити наступні висновки щодо сутності складного феномену політичного життя – політичної відповідальності.

По-перше, полісемантичність поняття політичної відповідальності, змістовні характеристики якого визначаються багатовимірним співвідношенням на рівнях особистостісті, спільноти, суспільства та людства в цілому.

Саме цим зумовлюється необхідність комплексного аналізу, який поєднує правові, політичні, філософські, психологічні та соціологічні теорії

відповідальності та функціональний, феноменологічний, герменевтичний, діяльнісний, формаційний та цивілізаційний підходи.

На думку П. Гаджикурбанової, саме в контексті цивілізаційного підходу можна викремити два підходи – «комунікативний, представники якого витлумачують суб'єкт відповідальності як реальну комунікативну спільноту, кожен член якої відповідальний за досягнення консенсусу, та комунітаристський, згідно з яким суб'єктом відповідальності постає спільнота людей, яка функціонує на засадах державної солідарності та відповідальності» [50, с. 162].

По-друге, політична відповідальність є необхідною складовою демократичного державного правління, взаємовідносин народу і влади, громадянського суспільства і держави. Диференціація форм політичної відповідальності, як смислового ресурсу (М. Губачов) суспільства, вдібувається за такими основами, як:

– походження: «Найбільш старою виявляється моральна відповідальність, яка виникає моральная ответственность, яка виникає разом з появою первісного суспільства. Політична та юридична форми відповідальності виникають набагато пізніше, коли у суспільстві з'являються антагоністичні групи (класи) та держава, яка формує, закріплює та підтримує політичні та правові норми [67, с. 12];

– суб'єкт відповідальності. Це може бути особистість (політичний актор), суспільний інститут, органи державної влади, політична система, суспільство та людство в цілому;

– об'єкт відповідальності – сума політичних прав та обов'язків особистості, яку надає їй суспільно-політичний устрій.

Об'єктом правової відповідальності виступає правовий статус особистості (визнання та наслідування правових норм), об'єктом моральної відповідальності виступає моральний обов'язок;

– структура відповідальності, компонентами якої є суб'єкт, інстанція, об'єкт і предмет, час і простір. Межі відповідальності суб'єкта управління

визначаються характером впливу суб'єкта на об'єкт і сутнісними характеристиками як суб'єкта, так й об'єкта управління. У роботі української дослідниці О. Титаренко обґрунтовано розрізнення двох типів відповідальності суб'єктів управління – вертикальної і горизонтальної, що зумовлено ієрархічною, багаторівневою і багатоцільовою структурою управлінських відносин [280, с. 56].

Таким чином, у сучасному світі особливої ваги набувають теорії відповідальності, повязані із технологічним розвитком людства. Прогрес цивілізації обумовлює глоаблізаційні процеси, зростання впливу мас-медіа (особливо мережі Інтернет), появу технократії, як окремого специфічного управлінського класу, в руках якого зосереджена економічна та політична могутність технологій.

Саме тому необхідно було виділити та окремо розглянути такі актуальні теорії відповідальності, як теорію політичної відповідальності мас-медіа, теорію глобалізації та теорію етичної відповідальності Г. Йонаса.

2.3. Політична відповідальність як комунікативна взаємодія влади та суспільства

Дослідження феномену політичної відповідальності набуває особливої актуальності та важливості у перехідні періоди життя суспільства. Це не дивно, саме під час змін виникає криза довіри між суспільством та владою, що обумовлює необхідність пошуку механізмів підвищення ефективності у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, забезпечення сталого розвитку.

Сучасний етап розвитку політичної системи характеризується істотними зрушеннями у взаєминах людини і влади, трансформаціями пануючої картини світу, розвитком глобалізаційних процесів та інформаційних технологій.

Дослідженню політичної відповідальності як комунікативної взаємодії влади та суспільства, розкриттю його взаємозв'язку із політичною діяльністю,

політичною свідомістю та політичним вибором присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як Р. Маккіон, Х. Йонас, Х. Ленк, К. Мітчелл, П. Друкер, Д. Ледд, Г. Ложкін, О. Лазорко, О. Лейст, Н. Мінкіна, М. Солодка, В. Торяник, Ф. Рудич, І. Кресіна, Г. Щедрова, М. Михальченко, С. Рябов, С. Наумкіна, І. Воронов, Р. Павленко, Ю. Сурмін, О. Токовенко, О. Чемшит, Д. Яковлев та ін.

Демократизація пострадянських суспільств, плюралізація політичного простору зруйнувала системно-групові зв'язки соціальної й політичної сфер, які складались протягом десятиліть радянського режиму.

І якщо на початку 90-х років, під час розпаду Радянського Союзу та появи незалежних держав дослідницька увага приділялась, передусім інституціоналізації державних установ, формуванню правової бази, становленню правової держави (проблемі верховенства права, реалізації прав і свобод людини, поділу влади, пошуку оптимальної моделі державного устрою та політичної системи), то у сучасних умовах уваги та політологічної розробки потребує інший аспект політичної відповідальності, пов'язаний із комунікативною взаємодією влади та громадян, їх обопільною відповідальністю.

На думку В. Торяника, «Політик несе відповідальність (і, можливо, це його головна відповідальність) за використання неправди або істини як засобу державної політики. Політична відповідальність полягає й у тому, щоб забезпечувати й відстоювати фундаментальне право інших на відповідальність; право, без якого неможливий індивідуальний ріст жодної особистості» [289, с. 5].

У ході еволюції демократичної політичної системи та правової держави, складається розуміння політичної відповідальності як феномену, який залежить від взаємодії влади та громадян, а в умовах інформаційного суспільства наголос робиться на можливості комунікації між державою та представниками суспільних груп, важливості та необхідності відповіді суспільства на дії (або бездіяльність) влади. Інститут політичної відповідальності представляє вид

соціальної відповідальності, що проявляється у застосуванні політичних санкцій до політичних акторів, які порушують демократичні політичні норми, домовленості, не дотримуються політичних зобов'язань. Політична відповідальність у комунікативній взаємодії влади та суспільства проявляється в індивідуальній і колективній формах. Суспільні групи, спільноти та сучасне суспільство в цілому має достатньо великий арсенал засобів, які можуть застосовуватись як санкції щодо владних акторів: ненасильницькі методи протесту, акції громадянської непокори, люстрація, різного роду обмеження політичних прав, нарешті, так звана «політична смерть» актора. Такі санкції можуть застосовуватися як по відношенню до влади, так і до опозиційних політичних акторів.

У країнах консолідованої демократії актуалізуються проблеми, пов'язані із становленням інформаційного суспільства. Один із головних викликів сучасної доби полягає у тому, що соціальна основа політичної влади поступово трансформується та заміщується, а взаємодія влади та суспільства опосередковується масовими комунікативними процесами. Стали випадати цілі проблемні блоки, що традиційно ініціювали та супроводжували масову політику доби модерну: функціонування політичних інститутів національної держави, права людини (захист особистих данних, інтелектуальна власність та ін.), захист особистості від необґрунтованого державного втручання, забезпечення необхідних для життя соціально-економічних стандартів та ін.

Однією із суспільних інституцій, які трансформуються під впливом інформаційних процесів, виступає інститут політичної відповідальності. Це пов'язано із тим, що змінюються основи політичної взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства.

У процесі соціальної та політичної взаємодії у демократичному суспільстві відкриваються можливості для вільного вибору індивіда, що визначає і простір відповідальності. Ораючи вільно варіант поведінки, спосіб дій у політичному просторі, актор бере до уваги не лише власні цілі та завдання, а і враховує об'єктивні аргументи, що мають загальний характер і створюють

передумови соціальної поведінки, дії. На думку О. Краснокутского, «Від розвинених інститутів соціальної відповідальності значною мірою залежать цивілізовані форми зворотної дії, впливу об'єкта на суб'єкт влади (наприклад, демократичні вибори), здатні забезпечити поступальний характер еволюційного розвитку владних відносин, легітимної владної взаємодії, а разом з тим і всієї соціальної спільності в цілому» [140, с. 93].

У сучасному світі індивід у політичному просторі діє не стільки під впливом ідеологій, скільки підпадає під тиск «м'якої влади» інформаційних повідомлень, які визначають політичний порядок денний. Новизна такого стану речей ілюструється новими термінами і характеристиками: реципієнт, «дивідуум», «мереженін» (замість громадянина), актор, медіакратія й netократія.

З іншого боку, суспільства, що прагнуть до здійснення влади демократичним шляхом, зіштовхуються з проблемою розумного обмеження демократичних свобод індивіда на користь суспільного блага. Усвідомлення зростаючої необхідності політичної участі індивідів у демократичному процесі призводить до міфологізації й гіперболізації ступеня їхньої участі в процесі прийнятті суспільно-значущих рішень інформаційної доби.

Необхідно враховувати, що «Основою для комунікацій у політичній реальності є відмінності у трактуванні «суспільного блага» і шляхів його досягнення. У результаті комунікативного протиставлення виникають конфлікти, єдиний політичний вихід з яких у сучасному світі лежить в галузі комунікації і реалізується (або – не реалізується) у формі політичного діалогу» [339, с. 118].

Проблема політичної відповідальності пов'язана із широким колом питань, які стосуються усіх сфер суспільного життя та аспектів соціально-політичної взаємодії. Саме тому воно характеризується багатоаспектністю, що ускладнює його визначення та застосування у політичних дискусіях та дискурсі мас-медіа.

Складовими політичної відповідальності у сучасному суспільстві виступають як юридичні норми, що закріплюють адміністративну, або кримінальну відповідальність державних службовців, так і норми моралі, на основі яких громадяни оцінюють діяльність політичних акторів у відповідності до певних критеріїв. Саме тому, однією із головних складових політичної відповідальності виступає відповідальність громадян, їх бажання та здатність оцінювати дії політиків на основі наявної інформації та відмовляти у підтримці безвідповідальним політикам.

Розуміння політичної відповідальності влади з боку громадян безпосередньо залежить від аксіологічної сфери, тобто тих цінностей та інтересів, які панують у даному конкретному суспільстві. Водночас, політична відповідальність виступає важливим елементом у структурі політичної діяльності. Це обумовлене важливістю суспільного контролю за діями політичних акторів, пошуком оптимальної моделі управління для уникнення негативних наслідків неефективного урядування. Також реалізація принципів політичної відповідальності забезпечує зворотній зв'язок громадян із владою, сприяє підзвітності влади. Феномен політичної відповідальності пов'язаний із делегуванням владних повноважень.

Важливою складовою політичного процесу у демократичних країнах виступає відповідальність громадян, інститутів громадянського суспільства та представників мас-медіа, які виконують функції критики та контролю владних інституцій в інтересах суспільства [76].

У сучасних демократіях однією із головних проблем стає політична пасивність громадян. Проте демократія, як тип політичного режиму вимагає активної участі громадян у процесах формування влади, контролю над її діяльністю. Без активної політичної позиції громадян не можна уявити політичну відповідальність.

Політична участь передбачає наявність у актора необхідної інформації та знань (що потребує не лише загальної обізнаності із правилами політичної взаємодії, а і постійне спостереження за політичними процесом). Участь

громадян у політичному житті демократичних країн виконує наступні функції: – забезпечується масова підтримка демократичних процесів; – легітимізується державна влада; реалізовуються права, інтереси, здійснюється вплив на владу, що запобігає корумпованості та відчуженості від суспільства. До форм політичної участі відносяться електоральна участь, участь у роботі політичних партій, громадських об'єднань, органів громадської самоорганізації населення, особисті контакти з представниками державної влади та місцевого самоврядування, протестна поведінка.

Усі ці аспекти досліджуваної проблеми повною мірою стосуються політичної реальності сучасної України. Можна стверджувати, що брак політичної відповідальності виступає однією із головних причин, яка гальмує перехід від посткомуністичної політичної системи до демократії та ринкової економіки.

На думку українського автора В. Торяника, у сучасних дослідженнях бракує аналізу взаємної відповідальності державної влади та громадянина, яка виступає основою правової держави. Він вважає, що «осторонь магістрального напрямку досліджень правової держави виявився аспект, пов'язаний з обопільною відповідальністю двох сторін суспільних відносин у правовій державі – державної влади і громадянина» [289, с. 7].

Складнощі, пов'язані із реалізацією на практиці задекларованих цілей суспільного розвитку у пострадянських країнах, пошуком оптимальної моделі взаємодії держави та суспільства свідчать про необхідність утворення дієвих механізмів політичної відповідальності. Безумовно, це тривалий процес, у якому беруть участь актори політичного поля, представники мас-медіа, бізнес-середовище та інститути громадянського суспільства.

Він не обмежується електоральним періодом, а охоплює сферу політичної взаємодії, усі стадії політичного процесу та аспекти формування правової держави. «У цьому контексті звернення до проблеми взаємної політичної відповідальності державної влади і громадянина покликано сприяти подоланню

сформованої однобічності і формуванню системного уявлення про природу і принципи функціонування сучасної правової держави» [289, с. 8].

Історично генеза феномену політичної відповідальності відбувалась у межах європейської цивілізації, а її джерелом виступали механізми політичної відповідальності, які широко застосовувались у політичній практиці Давньої Греції. Мова йде про впровадження принципу змагальності – агону – у життя (не лише політичне) полісу, відповідну структуру влади (народні збори (Екклесія), рада, магістрати), появу письмових законодавчих кодексів та суда присяжних (гелієї), процедуру таємного голосування. Слід відзначити, що політична відповідальність у полісі була пов'язана із владними механізмами та їх ідеологічним обгрунтуванням (матрімоніальні звязки родів, аристократична еліта, демос, як колектив громадян, республіка, тиранія).

Одним із дієвих механізмів політичної боротьби виступав остракізм, який, на нашу думку, можна інтрепретувати в якості елементу політичної відповідальності у полісах. Остракізм свідчив про тактичну поразку політика (проте не остаточну – відомі випадки, коли після повернення політик все ж таки добивався влади). При цьому остракізм, тобто вигнання із полісу найбільш впливових громадян терміном на десять років, застосовувався не лише за певну провину, а і для «профілактики», з метою запобігання потенційного встановлення диктатури [Див. детал.: 265, с. 47]

На сучасному етапі розвитку політичної думки розуміння політичної відповідальності пов'язується із еволюцією демократичної політичної системи, становленням правової держави та ринкової економіки. Політична відповідальність поділяється на «ретроспективну» та «перспективну», негативну та позитивну. Перша стосується відповідальності за вчинки політичного актора, які були скоєні у минулому. Це не лише юридична відповідальність, а і відмова суспільства у довірі, за якою невідтворотньо слідує відставка. Друга – це усвідомлення мети власної політичної діяльності та обумовленість дій актора обов'язком реалізовувати суспільно значимі функції.

Негативна відповідальність пов’язана із застосуванням юридичних санкцій щодо правопорушника.

З інституційної точки зору, політична відповідальність – це інститут соціальної відповідальності політичних акторів за політичні дії, їх ефективність та результативність. У нашій країні відбувається процес інституціоналізації політичної відповідальності, який складається із вдосконалення нормативно-правової бази та розвитку демократичних процедур, у тому числі – виборчих, які мають сприяти створенню простору раціонального політичного вибору громадянина.

Особлива роль у забезпеченні та реалізації механізмів політичної відповідальності належить політичними партіям. Можна виділіти наступні проблеми, пов’язані із визначенням відповідальнсоті політичних партій та лідерів у сучасному суспільстві. Це проблема дослідження поліичної відповідальності партій в сукупності організаційно-правових зв’язків політичного суспільства; побудова механізму політичної відповідальності та впроваджені його на практиці шляхом детальної розробки виборчих програм з обов’язковою наявністю в останніх системи самостійно запропонованих покарань у разі невиконання ними передвиборчих обіцянок; проблема неформалізованих відносин, які застосовуються до обраних виборцями політичних сил.

Українська дослідниця С. Заморуєва вважає, що відповідальність у суспільстві виявляє себе різноманітністю форм, тісно пов’язаних між собою серед яких слід виокремити три групи:

– перша включає у себе саме політичну відповідальність політичних партій (політичну відповідальність лідерів партій, політичну відповідальність функціонерів партій);

– друга – юридична відповідальність органів державної влади (політична відповідальність органів самоврядування, політична відповідальність державних діячів, політична відповідальність керівників органів державних

установ та організацій, політична відповідальність керівників органів місцевого самоврядування);

– третя – політична відповідальність громадян за вибір влади та контроль за її діяльністю [91].

У сучасних умовах політична відповідальність не обмежується регулюванням діяльності влади правовими нормами. Варто згадати вислів О. Гьоффє про те, що «Відкритим є питання відповідальності за правотворчість. Воно переводить нас від правовизначального до правонормуючого розуму. Адже право як таке не передбачає певної правотворчості. З точки зору відповіді на це питання, за принципом демократії йдеться про народ як єдність правових громадян» [72, с. 35].

У представленому розумінні політичної відповідальності акцент переноситься з дій та відповідальності влади на відносини у суспільстві, формуванні «правового» відповідального громадянина.

Можна погодитись із тим, що політична відповідальність, виступаючи окремим феноменом політичного життя, пов’язана із соціальною відповідальністю, як в аксіологічному вимірі, так і у діяльнісному. Політична відповідальність напряму відноситься до сфери політичної діяльності, тобто пов’язана із відносинами влади, яка розуміється не лише як засіб підкорення та панування (Т. Гоббс, М. Вебер), а і як комунікативний процес узгодження групових інтересів (Г. Арендт).

Відповідальність суспільства, організованого в державу, проте, залишається як практичною так і теоретичною проблемою, історія якої сягає часів віри у його святість, праведність і вища досконаліть. Зокрема, Л. Мамут зазначає, що «… набула популярності та стала поширеною сентенція: «Глас народу – глас божий» [164, с. 20]. При цьому «Люди несправедливі до держави, чиновників, тому що не бачать в державі самих себе, своє реальне, досягнуте ними загальне... Вони несправедливі до держави, тому що не бачать в його вадах, недоліках результат власних недосконалостей» [164, с. 20].

На думку російського соціолога М. Губачова, «Головна перешкода на шляху народу до нормального життя – це він сам. А не політики, не олігархи ... Можна виявити в народі масу незаперечних переваг. Але при цьому повна громадянська невихованість, абсолютна політична незрілість... Люди готові голосувати за буд-кого... І зовсім не готові відповідати за свій вибір. Тому народ повинен розуміти: він має те життя, на яке заслуговує» [67, с. 117].

Залучення до відповідальності (і покарання) за правопорушення є спосіб реалізації державою своєї відповідальності перед громадянином.

Теорія комунікації наголошує на необхідності налагодження постійно діючих зв'язків, комунікативних каналів між органами державної влади та інституціями громадянського суспільства з метою посилення політичної відповідальності. Це стосується не лише вертикальних комунікацій (держава – суспільство), а і горизонтальних – між різними владними органами та суспільними групами. І у першому, і у другому випадку вкрай важлим стає діяльність мас-медіа, завдання яких полягає у вчасному та якісному інформуванні зацікавлених сторін.

У сучасних умовах політична діяльність починається із процесу інтерпретації інформації, а простором політичної взаємодії стають інформаційні повідомлення мас-медіа, які певним чином впливають на формування громадської думки, структуру та правила політичної гри. Ці процеси повною мірою стосуються і такого феномену, як політична відповідальність. Комунікативний вимір політичної відповідальності полягає у загальному, узгодженому визначенні сутності відносин між політичними акторами та суспільством, яке складається під впливом діяльності мас-медіа та приймається більшістю учасників у ході комунікації.

Технологічний розвиток надає можливості для реалізації механізмів політичної відповідальності, як динамічного процесу безперевного узгодження дій та рішень між владою та суспільством. В якості прикладу можна навести механізм електронного урядування. Тобто не лише оцінювання діяльності владних інституцій з боку громадян, а і впливу на процес прийняття рішення –

від формулювання суспільної проблеми до реалізації (впровадження) управлінського рішення та модифікації політики. Таким чином, розширюється простір політичної участі громадян у політиці, а значить – змінюється механізм політичної відповідальності.

Таким чином, комунікаційна взаємодія сучасної доби, опосередкована технологічними новаціями, трансформує інститут політичної відповідальності та створює нові виклики для демократії.

Висновки до другого розділу

Здійснивши у другому розділі грунтовний аналіз теоретико-методологічних основ дослідження політичної відповідальності та розглянувши політичну відповідальність як комунікативну взаємодію влади та суспільства, слід зробити наступні, звичайно, проміжні висновки.

По-перше, сутність феномену відповідальності полягає у відносинах залежності політичного актора від певного об’єкту (зовнішнього оточення, права, моралі, переконань, іншого), який сприймається ним (ретроспективно або перспективно) як визначальна підстава для прийняття рішень і здійснення певних дій.

Відповідальність може бути обумовлена: а) ненавмисно (природно або випадково) знайденим людиною статусом (відповідальність батьків), б) свідомо прийнятим соціальним статусом (відповідальність посадової особи), або укладених угод (відповідальність перед контрагентом, відповідальність найманого працівника).

По-друге, розширення простору політичної комунікації призводить до підвищення рівня публічності у реалізації влади.

Успішність політичної комунікації сьогодні визначається не просто відповіддю контрагента інформаційних повідомлень влади, а постійним обміном інформацією. Знаходячись у безпосередній залежності від рівня

розвитку соціально-економічного прогресу, політична комунікація відтворює норми і цінності, які прийнятні для даного суспільства.

Крім того, за допомогою обміну інформацією між керуючими і керованими політична комунікація допомагає приймати узгоджені рішення.

По-третє, особливо відчутним вплив масової інформації, комунікативних технологій на взаємодію влади та суспільства стає під час електоральних змагань. Для специфічної сфери політичної взаємодії влади та громадян, якою виступає політична відповідальність, важливими стають наступні чинники впливу мас-медіа на владу:

- зміна системи представництва громадянських інтересів у відповідності до вимог медійного формату;
- створення нових форм комунікації у сфері публічної влади та певна віртуалізація політичного простору.

РОЗДІЛ 3
ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА РІВЕНЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

3.1. Характеристики політичної відповідальності радянської доби.

В СРСР, за відсутності приватної ініціативи та домінуванні державної власності, відповідальність встановлювалась виключно перед державою. Це повною мірою стосувалось як громадян, так і посадових осіб.

Адміністративна відповідальність за певні види правопорушень допускала застосування арешту і деяких інших заходів адміністративного стягнення, які здійснювались постановою народного судді.

Законодавство про адміністративну відповідальність служило важливим засобом охорони соціалістичного правопорядку, а також декларувалось виховання громадян у дусі «неухильного дотримання вимог законності і правил соціалістичного життя». Адміністративна відповідальність розумілась, як відповідальність громадянина або посадової особи перед державою (в особі повноважного адміністративного органу) за правопорушення, що володіє меншим ступенем суспільної небезпеки в порівнянні із злочином.

При цьому зазвичай відсутні відносини службового підпорядкування між адміністративним органом, що накладає стягнення, та особою, яка порушила правову норму. Цим адміністративна відповідальність відрізняється від відповідальності дисциплінарної, притягнутими до адміністративної відповідальності могли бути громадяни, які досягли 16 років, тільки на підставах і в порядку, передбачених законом або правовими актами вищих органів державної влади і державного управління Союзу РСР і союзних республік (це регулювалось, зокрема указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 червня 1961 р. «Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку», «Положенням про

адміністративні комісії і про порядок провадження у справах про адміністративні порушення» [177, с. 185].

Встановлення адміністративної відповідальності за порушення тих чи інших правил було віднесено до компетенції вищих органів державної влади СРСР і союзних республік. Крайовим, обласним, районним, міським Радам депутатів трудящих надано право приймати рішення, за порушення яких передбачається накладення штрафів в адміністративному порядку з низки питань, у тому числі з питань охорони громадського порядку; благоустрою та збереження житлового фонду; санітарного стану населених пунктів; охорони лісів, водних ресурсів, рибальства, мисливства; боротьби зі шкідниками сільського і лісового господарства та ін. Основними видами адміністративних стягнень виступали : попередження, штраф, арешт, виправні роботи, тимчасове позбавлення спеціальних прав, конфіскація майна, адміністративне виселення.

В умовах тоталітарного, а після 1953 року (смерть Сталіна) – авторитарного режиму, який склався у СРСР необхідно розрізнювати пропаганду (та контрпропаганду), яка виражалась у лозунгах щодо народовладдя, відповідальності держави перед радянським радом та ін. та реальний стан речей.

Тому, для реалізації дослідницького завдання у даному підрозділі, а саме – проаналізувати характеристики політичної відповідальності за радянських часів, не можна обмежуватись лише радянським законодавством.

Важливим фактором стають реальні приклади того, як працювала радянська система відповідальності та які її характеристики досі стають на заваді формуванню механізмів політичної відповідальності у незалежній Україні.

Зокрема, можна згадати відомі дослідження російського філософа-логіка та соціолога О. Зінов’єва, українських політологів О. Дергачова, М. Томенка, В. Полохало, М. Михальченка, Ф. Рудича, С. Рябова, Є. Бистрицького, М. Головатого та ін.

У теоретичному плані, з позицій «марксизму-ленінізму», політична відповідальність розглядалась як складова конституційного забезпечення народного суверенітету. Так, ухвалення Конституції СРСР брежнєвської доби вважалось «новим етапом розгортання соціалістичної демократії та відповідальності радянського народу за майбутнє» (Л. І. Брежнєв) [209, с. 3]. При цьому народний суверенітет визначався як верховенство та повновладдя народу, а поняття «народний суверенітет», «народовладдя», «демократія» як невіддільні від соціалізму.

До елементів народного суверенітету, наявність якого декларувалась у Радянському Союзі відносили а) загальну суверенну волю радянського народу; б) народне представництво; в) політичну відповідальність посадових осіб та депутатів Рад перед народом [31, с. 14].

Важливість для радянського дискурсу поняття відповідальності обумовлювалась і необхідністю дати відповідь на запитання: «Чи буде суверенітет існувати при комунізмі, коли зникне держава?». Відповідь, зазвичай була такою: «Зі зникненням державності народний суверенітет не зникне, він буде існувати і при комунізмі. Однак він втратить свій політичний, класовий характер, а отже, і правове вираження» [102, с. 23].

Проблема забезпечення політичної відповідальності вирішувалась наступним чином. З точки зору радянської конституційної теорії, логіка формування та реалізації політичної відповідальності була наступною:

– суб’єктом, джерелом народного суверенітету є сам народ. Джерелом верховенства і повновладдя народу виступає воля народу. Як бачимо, тут присутнє пряме посилання на думку Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що суверенітет народу «полягає виключно в загальній волі»;

– марксизм-ленінізм під волею людини розуміє функцію нормально працюючого людського мозку. «За якими ознаками судити нам, – писав В. І. Ленін, – про реальні «думки та відчуття» реальних особистостей? Зрозуміло, що така ознака може бути лише одна: дії цих особистостей» [4,

с. 17]. Загальна згода всіх щодо загальних предметів – це і буде вираз загальної волі;

– критерієм для утворення спільної суверенної волі народу виступає «загальний інтерес». Марксизм-ленінізм вважає, що матеріальні умови життя мас визначають їх інтереси і нагальні потреби. «Економічні відносини кожного даного суспільства, – зазначав Ф. Енгельс, – виявляються перш за все як інтереси» [4, с. 18]. Тобто матеріальний інтерес є свого роду «містком», що зв'язує право з реальними життєвими відносинами. Інтерес як об'єктивне явище є об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості і волі людей: «Інтерес – ось що скріплює один з одним членів громадянського суспільства», – писали К. Маркс і Ф. Енгельс [4, с. 20];

– інтереси народу, як об'єктивне явище, будучи незалежними від волі людей, перш ніж здійснитися, повинні бути усвідомлені людьми. Якщо воля народу є правильне вираження його потреб, інтересів, цілей і завдань, що визначаються матеріальними умовами життя народу, то виразити цю волю здатна лише добре організований клас;

– процес формування єдиної загальної волі складний і тривалий, вимагає величезної організаторської роботи передового авангарду робітничого класу. «Найкращій авангард, – писав В. І. Ленін, – висловлює свідомість, волю, пристрасть, фантазію десятків тисяч» [4, с. 22];

– звичайно, така роль відводилась КПРС: «Серед різних організацій радянського народу у формуванні його загальної суверенної волі вирішальна роль належить КПРС. Історія політичної думки людства не знає такої політичної партії, яка б по силі і глибині свого впливу на уми людей і на весь хід суспільного розвитку могла б зрівнятися з Комуністичною партією Радянського Союзу. Партія згуртовує всіх радянських людей на основі соціалістичних інтересів, і комуністичних ідеалів, вона служить цементуючим ланкою у всій політичній системі радянського суспільства, що дозволяє їй вірно виражати суверенну волю народу» [102, с. 15].

– у формуванні загальної волі радянського народу також беруть участь інші організації, які радянська література називала «громадськими»: профспілки, комсомол, спортивні та ін., які об'єднували у своїх лавах мільйони радянських громадян [102, с. 17];

– одним із головних виразників суверенної волі народу виступають Ради депутатів трудящих – органи державної влади і самі масові громадські організації народу. В. І. Ленін зазначав, що воля більшості робітників і селян, переважної більшості населення країни, знайшла вираження в масових організаціях – Радах [4, с. 19]. Виробляючи закони, народ, депутати враховують інтереси всього суспільства, інтереси робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції. «В узагальненій, концентрованій формі радянські закони виражають волю народу, основні напрями політики партії і держави, забезпечують рух суспільства по заданому курсу» [102, с. 23];

– виявом повновладдя радянського народу, його суверенітету є політична відповідальність посадових осіб і депутатів Рад перед народом. Проблема відповідальності тут перетворюється на «відповідальність кожного радянського громадянина за долі соціалістичної демократії» [102, с. 23];

– таким чином, у радянському дискурсі політична відповідальність розуміється як негативна оцінка політичних дій посадової особи, депутата Ради, спрямованих на шкоду інтересів і суверенної волі радянського народу. При цьому мається на увазі дії посадової особи та депутата по здійсненню народного суверенітету. Сфера дії політичної відповідальності – це політичні відносини, її суб'єктами виступають класи, політичні партії, політичні діячі [102, с. 23].

– здійснення народного суверенітету відбувається у відносинах, які за своєю сутністю є політичними. Політична відповідальність посадових осіб, депутатів може знаходити свій прояв у різних формах: критиці на зборах, у пресі, у позбавленні даного політичного становища, але обов'язково за дії, спрямовані проти народного суверенітету;

– політична відповідальність депутата Ради перед радянським народом отримала своє правове закріплення в ст. 6 Закону «Про статус депутатів Рад депутатів трудящих в СРСР» [102, с. 23], а також у ст. 142 Конституції СРСР і в Законах про порядок відкликання депутатів Рад всіх ланок. Так, у ст. 6 Закону «Про статус депутатів Рад депутатів трудящих СРСР» сказано: «Депутат відповідальний перед виборцями і їм підзвітний. Депутат, який не виправдав довіри виборців або вчинив дії, не гідні високого звання депутата, може бути в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку» [26, с. 66].

В середині XX століття у Радянському Союзі сформувалось індустріально-етатичне суспільство, у функціонуванні якого вирішальну роль відігравала державна та партійна бюрократія (номенклатура). Радянська система відрізнялася крайнім ступенем етатізації, монополізації і централізації усіх сфер суспільного життя, що призвело до утворення простору безвідповідальності у відносинах між громадянами та владою.

Ядром всієї суспільної системи була Комуністична партія, яка злилася з державою. Саме партійно-державна бюрократія становила верхній, найбільш впливовий шар радянського суспільства. Але шар цей був неоднорідний, пронизаний протиріччями, підкилимною боротьбою – між верхівкою і місцевою елітою, територіальною владою та галузевим, відомчим керівництвом.

Поступово в надрах бюрократії почали складатися автономні клани, що посилилися в 70-і роки XX століття настільки, що стали претендувати на встановлення контролю над вищими органами партії і держави. Варто погодитись із тим, що «Система управління комуністичного суспільства грандіозна. Уже на рівні клітинок утворюється величезна кількість начальників і обслуговуючих їх осіб. До цього числа приєднуються керівники і члени керівних органів різних громадських організацій – партійних, комсомольських та інших. Число інших громадян, так чи інакше залучених до системи керівництва, величезне. І скоротити це число нижче деякого мінімуму в принципі неможливо. Можна усунути деякі офіційні установи та посади, але

вони так чи інакше відновляться явочним порядком (неофіційно). Причому система управління тут перетворюється на щось самодостатнє. Збільшення числа начальників і керівних установ, обумовлене потребами управління усложняющимся суспільством, породжує додатковий і автономний процес збільшення системи управління самої по собі, вже безвідносно до керованого суспільству» [94, с. 56].

З часом сформувалися й інші верстви управлінців – директорський корпус, аграрна еліта, військово-промисловий комплекс, спецслужби, які, усвідомивши свої самостійні інтереси, прагнули до певної стабільності та усталеності свого положення після потрясінь та репресій сталінського періоду.

Вище партійне керівництво країни, роль якого в системі «реального соціалізму» була визначальною, протягом певного часу забезпечувало баланс суперечливих інтересів різних бюрократичних кіл, спираючись на створений механізм узгодження цих інтересів. Механізм призводили в дію вищі органи партійної та державної влади – Політбюро, Секретаріат ЦК, ЦК КПРС, Верховна Рада, Рада Міністрів та їх підрозділи. Реальні ж рішення готувалися комітетами, відділами, міністерствами.

Забезпечення балансу інтересів різних груп номенклатури ускладнювалося багатьма економічними, зовнішньополітичними та ідеологічними проблемами. Так, після ряду реформ 1965-1975 рр. помітну роль став грати директорський корпус та військово-промислова еліта, в руках якої зосереджувались великі кошти.

В цей же період через повернення та посилення галузевих структур зросло невдоволення територіальної еліти, тобто середньої партійного ланки (в основному керівників обкомів КПРС). Директорський корпус теж конфліктував з міністерствами та відомствами (галузевої владою), що прагнули підсилити розподільний диктат, і тому став на бік місцевого керівництва. Зрештою, навколо цих груп сформувалася коаліція, що мала сильні позиції і підтримувалась аграрної елітою. Вона була зацікавлена в скороченні витрат на ВПК, отриманні західних технологій, необхідних для здійснення модернізації.

Багато перших секретарів партійних органів великих регіонів були з досвіду і за освітою аграрниками (як приклад, можна навести кар'єрний шлях М. Горбачова), в силу того, що аграрний сектор в більшості регіонів був найважливішим. Аграрна еліта, тісно пов'язана з районною партійною ланкою, починала контролювати партійні органи, зміцнювати свої позиції, висувалася в авангард коаліції, залучаючи частине директорату. Але процес цей був повільним, оскільки орієнтація вищої номенклатури на «спокій», цілком відповідна політиці обережного Л. Брежнєва, приводила до того, що тільки природне «вибуття» чиновника давало можливість зайняти цей пост претендентам.

Зрештою, це підривало основний руховий механізм в чиновницькій ієрархії – кар'єрні інтереси. Кадрова стагнація породжувала зрощування бюрократії з тими ділянками економіки, які вони контролювали. Так створювалася основа корупції. Поступово будувалася цілісна піраміда нелегальних розподільних механізмів і нелегального бізнесу, яка характеризувалась відсутністю контролю над нею та безвідповідальністю.

Можна виділити наступні головні ознаки радянської політичної системи, які утворили механізм безвідповідального правління.

По-перше, економічні фактори : «Зарплата була співмірна кількості робочих годин – більш низькому, ніж на Заході. Коефіцієнт експлуатації (зусилля / дохід) був вище Західного. У Радянському Союзі реалізовувалась більшість основних людських потреб – система не давала соціальної справедливості, але народ отримував у підсумку достатньо для виживання... спосіб виробництва не був надбанням маси – подібні підвалини привели до низького рівня виробництва і, відповідно, низького доходу» [94, с. 349].

По-друге, Радянський Союз створив політичну систему, орієнтовану на майбутнє. І коли комунізм перестав бути «на горизонті» система виявилась не здатною себе відтворювати у реальності.

По-третє, не можна недооцінювати позитивних рис радянської політичної системи: «в Радянському Союзі була найвища в світі і в історії людства взагалі

вертикальна динаміка населення, тобто підйом з нижчих шарів у вищі. Для більшості таких людей це робилося як би само собою. Гарантоване безкоштовну освіту за вибором, відповідно до здібностей і схильностями. Улюблена робота за професією, добре оплачувана, оплачувана величезний відпустку. Медичне обслуговування безкоштовне. Путівки в будинки відпочинку і в санаторії. Колектив. Спілкування. Спільні заходи, вечори, туристичні походи. Дружні стосунки з вибору і в достатку. Формально просте життя. Загальна впевненість у майбутньому. Гарантована пенсія. Не так багато, як на Заході. Але основні потреби були задоволені» [94, с. 350].

По-четверте, визначальна роль комуністичної ідеології у політичному житті. Зокрема, О. Зінов'єв пише, що необхідно розрізняти комунізм як ідеологію та комунізм, як реальний тип політичної організації, який сформувався у СРСР. «Фундаментальна ідея комуністичної ідеології полягає в наступному: приватна власність на засоби виробництва і приватне підприємництво суть основне джерело всіх соціальних проблем, і якщо їх ліквідувати, то можна побудувати суспільство загального благоденства. Комуністична ідеологія в її марксистській формі зіграла величезну роль у виникненні та виживання радянського комуністичного суспільства... Те, що вийшло реально, лише за деякими ознаками схоже на марксистський «проект». Наприклад, були ліквідовані класи приватних власників, широкі верстви населення отримали освіту і були залучені в систему влади і управління, з часом були задоволені (на якомусь рівні, нехай примітивному) основні життєві потреби. Але багато в чому іншому реальний комунізм різко відрізнявся від цього «проекту». Наприклад, держава не відмерала, як обіцяли марксисти, а, навпаки, посилилась порівняно з державою царської Росії. Не зникли гроші. Як не зникла соціальна і матеріальна нерівність» [94, с. 362].

Реальний комунізм, на думку О. Зінов'єва, в цілому мав такий вигляд: «Ліквідовано класи приватних власників. Ліквідована приватна власність на землю і природні ресурси. Усуспільнено всі засоби виробництва. Все доросле і працездатне населення організовано в стандартні ділові колективи. Працездатні

громадяни віддають свої здібності і сили суспільству через ділові колективи, отримуючи за свою працю винагороду, необхідну для їхнього існування та існування їх сімей. Всі вони суть наймані працівники держави. Створена єдина, централізована і ієрархізірованная система влади і управління. Створена єдина планова економіка, контрольована і керована державою. Централізована і уніфікована система виховання і освіти молоді. Створена єдина державна ідеологія і централізований апарат ідеологічної обробки населення. Громадянам гарантовані робота, безкоштовне медичне обслуговування, безкоштовна освіта, пенсія по старості та інвалідності та інші мінімальні соціальні блага. Створені потужні каральні органи та органи громадського порядку, а також збройні сили, щоб захищати країну від зовнішніх нападів» [94, с. 364].

В цілому, радянська система управління відрізнялась тим, що керували не конкретною справою та займались не вирішенням окремих завдань, а сформувався клас управлінців людьми, в незалежності від того, якою справою вони зайняті. Таким чином, принципи відповідальності ставали розмитими, а механізми відповівдальності зазнавали суттєвих трансформацій: комуністичне управління має справу з масою людей як таких, яким би справою вони не були зайняті. Більше того, у даному випадку не система управління пристосовулась до керованого об’єкту (суспільства), а, навпаки – суспільство пристосовується до своєї системи управління. Тут інтереси керованості стають в кінцевому рахунку головним фактором у житті суспільного організму. Вони лімітують всі основні аспекти її, стають одним із внутрішніх обмежувачів сил і можливостей комунізму.

Будь-яка система управління країною характеризується певним ступенем централізації. У комуністичної системи повна централізація управління породжує безініціативність, безгосподарність, безглузді втрати коштів, застій в продуктивності праці та багато інших негативних явищ. Разом з тим в цьому є і свої переваги, зокрема збільшується ступінь плановості, можливість зосереджувати великі кошти на вирішення великих проблем (особливо у військово-промисловому комплексі).

Відтворювання радянської системи управління здійсювалось за принципом відбору кандидатів і призначення на пости зверху, а не виборів шляхом голосування з числа кандидатів, висунутих «знизу». Другий спосіб відіграє роль підпорядковану, санкціонуючи вирішені наперед результати першого і маскуючи його. При відборі кандидатів на посади у відповідних інстанціях апарату влади, контролюючих ці пости, розглядається не один кандидат, а декілька. І відбираються адекватні завданням та умовам радянської системи управління особи. Тобто, якими б особистими якостями не володіли кандидати на пости (вони, зокрема, можуть мати почуття відповідальності), будучи призначені на керівні посади, повинні потім виконувати свої функції за законами влади і управління, а не відповідно до гасел і декларацій. Особлива управлінська робота не зводиться до промов на мітингах і зборах. Реальне комуністичне суспільство належало до такого типу великих людських об'єднань, які організовуються в єдине органічне ціле «зверху», тобто зусиллями системи влади, розвиненою формою якої є державність (держава).

Влада у комуністичній державі виконує не лише традиційні для усіх країн функції (підтримання громадського порядку, відносини з іншими країнами, оборона країни, грошова система, засоби комунікації та ін.), а і специфічно комуністичні (забезпечення життєдіяльності суспільства як органічного цілого). Таке становище забезпечували та підтримували спеціфічні органи влади, до яких відносяться партія КПРС, партійно-державний апарат, номенклатура, які отрмали монополію на владу. Розглянемо ці владні органи більш детально.

Стрижень, основу і об'єднуючу силу комуністичної держави в тому вигляді, як воно склалося в Радянському Союзі, утворювало те, що називали словом «партія». На думку О. Зінов'єва, «… це слово вводить в оману. По-перше, під ім'ям «партія» змішують різні соціальні об'єкти, так що специфіка КПРС пропадає. Партія в комуністичній країні, що стоїть при владі, не є політичною партією в сенсі політичних партій Заходу. Партія там є добровільним об'єднанням людей, не залежне від соціальної структури суспільства. Посади партійних функціонерів не є посадами в державному

апараті. Партія ж в комуністичній країні стала результатом великої історичного творчості, яка була єдиним цілим соціальним утворенням, завдяки якому система управління суспільством органічно вростала в кероване суспільство і виростала з нього» [94, с. 371].

Партійний апарат був особливою частиною системи державності, він був такою частиною влади, яка керувала рештою владних установ, тобто владою над самою владою, владою другого рівня. Вся система влади і управління суспільством перебувала під контролем партійного апарату, була фактично продовженням і розгалуженням його. Саме тому включення в Конституцію при Л. Брежнєві статті про керівну роль КПРС відображало фактичну будову комуністичної держави.

Партійний апарат складався з сукупності комітетів партії, починаючи від нижчих (районних і на правах районних) і закінчуючи вищою. Комітети партії виконували декілька функцій. По-перше, як сукупність членів комітету, обраних на відповідній партійній конференції, вони не утворювали комітет як особливу установу. Більшість з них працювало в якихось інших установах, а в якості членів даного партійного комітету вони функціонували лише в періодичних зборах (пленумах) комітету. Лише частина з них ставала постійними співробітниками даного партійного комітету як особливої управлінської структури. По-друге вираз «партійний комітет» означало таку постійно діючу установу (ділову клітинку суспільства), в якій працювали не лише згадані члени комітету, але й особи, які не були членами комітету в першому значенні.

Одним з найважливіших механізмів, за допомогою яких партійний апарат тримав у своїх руках всю систему влади та управління суспільством і включався до неї, був спосіб призначення керівників на важливі посади – номенклатура партійного апарату. Партійне керівництво – це перш за все підбір керівних кадрів, контроль за ними і управління ними.

У післясталінські роки змінилися умови керівництва, змінився і характер керівників. Від керівників стала вимагатися освіта і більш-менш вузька

професіоналізація, а також більш високий рівень компетентності в керованій справі або обізнаність зі специфікою району.

Номенклатурою стали називати важливі посади поза партійного апарату, призначення на які контролювалося і затверджувалося партійним апаратом. Це розподіл посад відповідно до завдань управління. У постсталінській період категорія номенклатурних працівників, професія яких – бути в номенклатурі, практично зникла як елемент структури влади. Це призвело розмивання відповідальності, коли не можливо знайти відповідального за результат справи, стан речей. Крім того, до номенклатури стали включати професійних партійних працівників і взагалі осіб, які потрапили до вищих привілейованих груп. У брежнєвський період слово «номенклатура» стало багатозначним і невизначеним, втратило сенс соціологічного поняття.

Нарешті, необхідно підкреслити, що монополія на владу та «істину», яку проголошувала КПРС, призвела до безвідповідального правління.

На думку О. Зінов'єва у радянські політичні системі склався новий тип соціальної реальності, так званий «СВІПТальний» світ – символічний, театралізований та імітаційний (етимологічно – це абревіатура від «Символічний», «Вводить в оману», «Імітаційний», «Показний», «Театральний»).

Повною мірою це відноситься до політичної відповідальності радянської доби, яку можна охарактеризувати як імітацію політичної відповідальності у ході театралізованої вистави, мета якої – символізувати взаємодію мудрих керівників, «вождів» та народ, який потребує турботи.

3.2. *Політична відповідальність у перехідному суспільстві: особливості та складові*

Політична відповідальність характеризується особливими ознаками у перехідному суспільстві. Тоталітарна доба деформувала усі форми взаємодії і

феномен відповідальності було елімінovано із політичного простору. Влада в умовах тоталітарного політичного режиму концентрується в руках обмеженого кола осіб, претендує на те, щоб уособлювати суспільство, замінити державним апаратом практично усі процеси соціальної взаємодії, створивши нову форму тотальності – «радянський народ». Влада говорить від імені суспільства, забороняючи приватну власність, політичний плюралізм, грубо порушуючи права та свободи громадян.

В умовах перехідного періоду, коли традиції демократичної взаємодії держави та суспільства ще остаточно не сформовано, набувають ваги неформалізовані форми супільної відповідальності. У процесі демократизації суспільства та влади відповідальність політиків та громадян проявляється передусім у ході виборчих кампаній, з'являється феномен «вирішальних виборів». Отже, відповідальність політиків у цей період носить ретроспективний характер, і полягає у можливості громадянського суспільства усувати від влади під час виборів політичні партії і сили, які не виконують своїх передвиборчих обов'язків. Також слід наголосити на тому, що відповідальність політичних акторів або політичних партій за невиконання політичних обіцянок у цьому випадку не тягне за собою юридичних наслідків [38].

Політична відповідальність перехідного суспільства – це, безумовно, комплексне явище, специфіка якого проявляється у формах, напрямках та видах політичної взаємодії у процесі демократизації. Принципово важлива роль належить правовій сфері, яка визначає не лише конкретні правові норми політичної відповідальності, а і простір наявних легальних інтеракцій у суспільстві. Як приклад, можна навести конституційну реформу 2004 року (положення якої вступили у силу в 2005 році). Відбувшись як політичний компроміс у складний період протистояння, вона закріпила парламентсько-президентську модель державної влади. Повною мірою ця реформа позначилась на сфері відповідальності, змінивши кордони відповідальності президента, уряду та парламенту. Перехід до пропорційної виборчої системи змінив роль

політичних партій, зробивши їх відповідальними за ситуацію у парламенті, формування коаліції та діяльність уряду.

Усе вищенаведене обумовлює актуальність розгляду трансформацій відповідальності за конкрентими напрямками політичної взаємодії та сферами соціального життя. Зокрема, у даному підрозділі буде розглянута проблема відповідальності у перехідному суспільстві, її прояви, особливості та складові у діяльності основних політичних інститутів. Передусім, слід відзначити наступні особливості відповідальності у діяльності таких органів державної влади та політичних інститутів:

– політична відповідальність парламенту. Верховна рада України протягом усіх рків незалежності відігравала визанчну роль у процесі демократичних перетворень. Конституційна реформа, проголосована більшістю ВР України у 2004 році, призвела до зростання ролі парламенту у політичному житті та державному будівництві;

– політична відповідальність Президента України. Деякі дослідники говорять про «суперпрезидентську» форму правління в Україні. Ця назва відображає реальну роль президента та його адміністрації у політичному процесі. Навіть в умовах обмеження сфери повноважень (2005-2010 роки), в руках президента знаходилось багато важелів впливу на політичну ситуацію в країні. Після повернення до Конституції 1996 року, президент знову став головною політичною фігурої країни, яка несе повну відповідальність за її розвиток, або стагнацію;

– політична відповідальність політичних партій. Функціонування демократичної політичної системи неможливе без діяльності політичних партій, як механізму формування політичних еліт, елементу структури політичного управління та, головне – представництва інтересів різноманітних суспільних груп. На жаль, саме виконання останньої функції залишається слабким місцем у діяльнсоті політичних партій, більшість з яких обрали модель «машин для голосування» лідерського типу з розвинутим партійним апаратом (партійною олігархією, говорячи мовою Р. Міхельса), вертикальною організацією та

конструюванням «зверху». Окремо тут слід говорити про відповідальність парламентських політичних партій.

– політична відповідальність політичних еліт та лідерів за процес прийняття та реалізації політичних рішень.

– політична відповідальність мас-медіа. У даному випадку можна говорити про суспільну відповідальність журналістів, редакторів та власників. У перехідному суспільстві важко переоцінити роль медіа, які виконують функції інформування, критики, контролю, встановлення порядку денного суспільства та політичного класу;

– відповідальність інститутів громадянського суспільства, які є формою політичної самоорганізації. Реальна політична відповідальність політичних акторів неможлива без розвиненого громадянського суспільства.

Важливість досліджень політичної відповідальності обумовлена системними політичними, економічними, соціальними змінами, які відбуваються у процесі демократизації політичної взаємодії на пострадянському просторі. На сучасному етапі особливої ваги набувають проблеми політичної відповідальності у процесі формування глобального інформаційного простору, становлення інститутів громадянського суспільства, верховенство права.

Наукове розуміння відповідальності відрізняється від інтерпретацій у повсякденному житті. Так, на думку польського філософа Л. Колаковського, «у щоденній мові ми вживаємо це слово в кількох споріднених між собою, але не ідентичних значеннях. Ми говоримо, наприклад, про відповідальність у технічному чи правовому сенсі, коли йдеться про поділ праці: в цьому значенні бути відповідальним означає виконувати певну визначену для нас роль, опікуватися якимось завданням чи організацією. Відповідальність у цьому сенсі містить у собі поняття обов’язку, але не обов’язково морального: можна бути відповідальним за корабель, за машину, за фабрику, за державу, за підготовку терористичного акту тощо. Іноді бути відповідальним означає бути винуватцем якогось вчинку чи події… виконавцем якогось учинку (у емпіричному сенсі)» [116, с. 130].

Феномен політичної відповідальності відіграє важливу роль у становленні сучасної системи урядування, підвищенні ефективності діяльності інститутів влади та громадянського суспільства. Політична відповідальність реалізується у сфері політичної діяльності, а її рівень пов'язується із типом політичного режиму, політичною активністю громадян, діяльністю незалежних мас-медіа, політичною свідомістю та культурою тощо.

Політична відповідальність напряму залежить від форми урядування. Так, «розвинута форма демократичного врядування передбачає наявність і взаємодію двох основних складових елементів: особистої свободи громадян і ефективної політичної влади, яка формується колективною волею громадянського суспільства, контролюється суспільством...» [254, с. 3].

Інститути політичної відповідальності є невід'ємною складовою системи розподілу державної влади. Розподіл влади – це «система організації і функціонування державної влади, в якій функції законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюються різними державними органами» [162, с. 23].

Головна мета розподілу влади полягає в тому, щоб уникнути зосередження влади в одних руках і зловживання нею. Необхідно, щоб органи законодавчої, виконавчої і судової гілок влади могли взаємно стримувати один одного. Таке стримування знайшло втілення у політико-правовому механізмі, який дістав назву системи стримувань і противаг. Змістовно система стримувань і противаг – це «інтегрована сукупність повноважень гілок державної влади в системі поділу влади, яка дозволяє їм урівноважувати та обмежувати одна одну» [162, с. 24].

Основними повноваженнями органів різних гілок державної влади, які дають їм змогу урівноважувати та обмежувати один одного, зокрема, є:

- право глави держави достроково припинити повноваження парламенту, тобто розпустити його;
- право парламенту усунути главу держави - президента з поста в порядку імпічменту;
- право глави держави прийняти рішення про відставку уряду;

- право парламенту висловити недовіру уряду, наслідком чого стає його відставка;
- право глави держави застосувати вето щодо закону, прийнятого парламентом;
- право органу судового конституційного контролю (залежно від прийнятої в країні моделі такого контролю – верховного суду чи конституційного суду) визнати неконституційним акт глави держави – президента, парламенту чи уряду, внаслідок чого він втрачає чинність.

Наявність таких повноважень значною мірою залежить від того, якою є форма державного правління – президентською, парламентарною чи змішаною. Відповідні повноваження та конституційно-правові норми, що регламентують їх здійснення, становлять інститути політичної відповідальності вищих органів державної влади і водночас виступають основними елементами системи стримувань і противаг. Найбільше значення при цьому мають ті інститути політичної відповідальності, які урівноважують (збалансовують) відносини між президентом і парламентом, а також між парламентом та урядом.

У президентській республіці президент обирається на загальних виборах і є водночас главою держави і главою виконавчої влади. У класичній президентській республіці він не наділяється правом розпуску парламенту, але й останній не має права відправити очолюваний президентом уряд чи окремого його члена у відставку. Президент контролює законодавчу діяльність парламенту через своє право вето щодо законів, прийнятих парламентом, яке останній, однак, може подолати кваліфікованою більшістю голосів. Президента як главу держави і виконавчої влади парламент контролює через інститут імпічменту. Для ефективності останнього як інституту політичної відповідальності й елемента системи стримувань і противаг необхідно, щоб підставою для імпічменту конституційно визнавалися порушення президентом конституції і законів (а не тільки державна зрада чи інший тяжкий злочин), а для прийняття рішення про усунення президента з поста було достатньо

кваліфікованої більшості у дві третини складу парламенту (а не, скажімо, три четвертих чи чотири п'ятих).

У парламентарній республіці президент обирається парламентом і здійснює свої повноваження під контролем уряду. Він наділяється правом розпуску парламенту, але в більшості випадків може використати його тільки із санкції уряду. Останній, своєю чергою, несе політичну відповідальність перед парламентом, який може відправити його у відставку.

Рівновага відносин між парламентом та урядом вимагає, щоб уряд, своєю чергою, мав засоби впливу на парламент, у тому числі через інститути політичної відповідальності. У багатьох країнах з парламентарною формою правління основним таким інститутом є право уряду поставити у парламенті питання про довіру йому. Якщо парламент відмовляє уряду в довірі, останній може ініціювати розпуск парламенту главою держави, фактично – розпустити його.

Найважливішим політичним засобом упливу уряду на парламент виступає постійно діюча парламентська більшість, на основі якої він формується і діє. Однак такої більшості у Верховній Раді не існувало, що зумовлювалося позапарламентським способом формування уряду та формуванням самої Верховної Ради за мажоритарно-пропорційною виборчою системою, яка не сприяла її політичному структуруванню.

Подвійна політична відповідальність Кабінету Міністрів і відсутність у нього засобів зворотного впливу на Президента та Верховну Раду вкрай негативно відбивалися на діяльності уряду, дестабілізували його роботу. За десять років після прийняття у червні 1996 року нової Конституції в Україні змінилося сім прем'єр-міністрів: П. Лазаренко, В. Пустовойтенко, В. Ющенко, А. Кінах, В. Янукович, Ю. Тимошенко, Ю. Єхануров.

Конституційні зміни від 8 грудня 2004 року формально зберегли подвійну політичну відповідальність уряду: «Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією

Конституцією» (ч. 2 ст. 113) [131], однак унеможливили його відставку за рішенням Президента – тепер він може тільки поставити питання про відповідальність уряду перед парламентом: «Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України» (ч. 1 ст. 87) [131].

Такі зміни у поєднанні з переходом до парламентського способу формування уряду – коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді, до складу якої входить більшість народних депутатів України, сприяли співпраці Верховної Ради й Кабінету Міністрів, стабілізації діяльності останнього. Однак відносини між парламентом, особливо між парламентською опозицією та урядом все ще залишаються далекими від прийнятих у демократичних державах.

У контексті зазначеного очевидною є необхідність зміни в Україні співвідношення інститутів політичної відповідальності у відносинах між президентом і парламентом на користь парламенту, а у відносинах між парламентом та урядом – на користь уряду.

Одним із головних факторів, який сприяє підвищенню рівня політичної відповідальності виступають демократичні політичні цінності. На думку українських авторів В. Шахова та В. Мадіссона, «як суспільна цінність демократія виступає як світогляд, громадський ідеал, синонім свободи... Принципи індивідуалітету, більшості і меншості, наявності політичних прав і свобод, соціально-економічних прав, поділу і автономії гілок влади, презумпції невинуватості, гласності, багатопартійності, виборності основних органів влади та ін. та їх послідовне застосування в політичній практиці є ознакою реалізації демократії як соціальної цінності» [324, с. 63].

Дослідження політичної відповідальності потребують аналізу здобутків політичної науки, теорії управління, права, публічної політики, філософії,

соціологічної науки, економічної теорії, застосування міждисциплінарного підходу, охоплюють широке коло наукових дисциплін та проблем. Феномен відповідальності займає місце у структурі соціальної дії, відноситься до сфери політичної діяльності та організації. Саме тому необхідно звернутись до класичних робіт, в яких розкриваються проблеми соціальної структури, управління та політики. Зокрема, це дослідження В. Андрущенка, К.-О. Апеля, Р. Арона, М. Вебера, Р. Дарендорфа, П. Дракера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Г. Йонаса, Т. Парсонса, П. Сорокіна, М. Михальченка, Я. Щепанського та ін.

Серед досліджень політичної відповідальності можна відзначити роботи таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як С. Балан, В. Виноградов, М. Головатий, Т. Зражевська, І. Коліушко, В. Колпаков, Д. Лук'янець, С. Наумкіна, О. Мельник, Ю. Тихомиров, Р. Павленко, В. Туранов, Н. Самуйлик, М. Солодка, В. Торяник, Ф Рудич, І. Кресіна, О. Скакун, В. Шаповал, Н. Янюк та ін.

Чинне законодавство відносно сфери політичної відповідальності складається з Конституції України, Законів України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Кабінет Міністрів України», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» та ін.

У структурі відповідальності виділяють такі компоненти, як суб'єкт відповідальності, інстанція відповідальності, об'єкт і предмет відповідальності, час і простір відповідальності тощо. На думку української дослідниці О. Тітаренко, яка обґрунтовує розрізнення двох типів відповідальності суб'єктів управління – вертикальної і горизонтальної, «межі відповідальності суб'єкта управління визначаються характером впливу суб'єкта на об'єкт і сутнісними характеристиками як суб'єкта, так й об'єкта управління, а професійну відповідальність можна представити як зовнішню сторону відповідальності суб'єкта управління, а моральну відповідальність – як внутрішню» [280, с. 16].

Реалізація політичної відповідальності пов’язана із довірою (не-довірою) громадян до влади, а політичні актори зобов’язані забезпечувати постійний зв'язок із громадою, спільнотою, суспільством в цілому. Рівень відповідальності визначається як діяльністю владних інститутів, так і розвиненістю громадянського суспільства, наявністю незалежних мас-медіа, регулярними та вільними виборами.

З метою забезпечення ефективних раціональних реформ у політичній сфері постає питання перегляду принципів та методів політичної та правової відповідальності представників влади, що є невід’ємною частиною їх правового статусу та політичної діяльності. У сфері політико-владних відносин наявний тісний зв'язок між індивідуальною відповідальністю представників влади, їх персональною компетентністю та повноваженнями інститутів влади. Саме тому досить часто політичну відповідальність напряму пов’язують зі статусом державного діяча.

В цілому, політична відповідальність – достатньо багатозначний термін, який пов’язується з дотриманням акторами політичних норм та зобов’язань щодо реалізації певної політичної та соціально-економічної програми у процесі політичної діяльності, з визначенням сутності суспільного інтересу (реалізації якого має відповідати діяльність політичного актора) та правових наслідків (санкцій) у разі порушення зв’язку «влада – суспільство». Про це свідчить розмаїття визначень поняття «політична відповідальність» у науковому дискурсі. Наведемо декілька визначень, які, на думку автора дослыдження, є взаємопов’язаними:

– здатність суспільства (інститутів громадянського суспільства) застосовувати санкції проти тих політичних акторів (індивідуальних, або колективних), які не виконали виборчих зобов’язань. До таких санкцій політичного характеру належать негативна суспільна оцінка на політичних виборах, громадська недовіра, ініціювання процедури застосування правових санкцій. Це так звана «пряма» ретроспективна відповідальність;

– вид публічної відповідальності, що настає через неналежне виконання посадових обов'язків. Це політична відповідальність не лише перед суспільством, а й перед парламентом, керівництвом держави, уряду, органів місцевого самоврядування тощо;

– ресурс впливу суспільства на владу, яка має колективний характер (органи державної влади, політичні партії, організації). У парламентських країнах – механізм усунення уряду від влади, якщо він втрачає довіру парламентської більшості;

– система політико-правових норм у трикутнику «громадянин – суспільства – влади», порушення яких передбачає негативні моральні, виборчі та правові наслідки. До таких норм відносяться толерантність, компроміс, транспарентність, публічність, плюралізм та ін.

– необхідна складова політичної діяльності, яка стосується оцінки морального, психологічного, політичного стану політичних акторів, яка основана на упевненості громадян у їх професійності, компетентності, патріотизмі, чесності;

– відповідність політичної діяльності акторів їх виборчим обіцянкам та вимогам суспільного інтересу, обов'язок звітувати перед суспільством. Форми відповідальності поділяються на суспільну (ставлення суспільства до дій індивіда) та індивідуальну (реакція індивіда на суспільні вимоги).

Цікавим, серед іншого, є визначення політичної відповідальності, запропоноване Центром сприяння інституційному розвитку державної служби: «Один із видів публічної (перед громадськістю, главою держави, парламентом) відповідальності, що настає за неспроможність органів державної влади та посадових осіб розробляти та втілювати в життя політику, яка відображає прогресивні напрями розвитку суспільства, максимально корисні для блага людей... Має суттєві відмінності від юридичної, є значно суб'єктивізованою й відносною, оскільки немає абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану державного управління на тому чи іншому етапі розвитку суспільства і в тих чи інших умовах» [38]. Отже, відбувся перехід від передвиборних зобов'язань

політиків до належного виконання ними своїх обов'язків. Утім, і про відсутність важелів застосування цієї відповідальності не забуто.

Враховуючи, що у Конституції України закладено механізм розподілу влади та повноважень, інституційно закріплено владний баланс (у вигляді системи стримувань та противаг), то у правовому полі гарантією демократичного урядування виступає взаємна відповідальність різних органів та гілок влади, таких як виконавча, законодавча та судова. У цьому контексті, поняттям, що пов'язує політичну та юридичну відповідальність виступає «конституційно-правова» відповідальність. Вона є «юридичною відповідальністю політичного характеру» [174] та означає, що в разі негативної оцінки державою діяльності певної посадової особи відбувається покарання, яке регулюється правовідносинами, наслідком чого є застосування до правопорушника відповідної санкції. З іншого боку, конституційно-правова відповідальність настає за результатом політичних дій та рішень посадової особи, вона є проявом політичної відповідальності.

Проблема посилення політичної відповідальності партій та їх лідерів пов'язані із їх функціями у сучасній політичній системі. Особливої ваги набуває діяльність політичних партій, які представлені у Верховній Раді України. У процесі взаємодії політичних партій та суспільства, як в умовах консолідованої демократії, так і перехідних режимах, повною мірою проявляється ретроспективний аспект відповідальності – за політичну партію, яка не виконує своїх зобов'язань виборці можуть не проголосувати на наступних виборах.

Варто зауважити, що такі форми прямої демократії, як відкликання обраних представників або дострокове припинення повноважень законодавчих чи виконавчих органів, не набули поширення як у демократичних країнах, так і у країнах, що здійснюють перехід до демократії.

Частіше за все мається на увазі, що подальша політична кар'єра особи залежить від оцінки її діяльності виборцями (передбачається, що єдиним інструментом політичної відповідальності є вибори, під час яких люди не голосують за партії чи осіб, які не виконали попередньо взятих на себе

зобов’язань). Таким чином, саме вибори виступають класичним засобом притягнення до політичної відповідальності осіб та політичних сил.

Вітчизняна політична практика доводить низьку ефективність виборів як інструмента політичної відповідальності, адже втрата довіри виборців не призводить автоматично до позбавлення окремих осіб набутих ними повноважень. Це можна пояснити особливостями виборів у мажоритарних округах, коли діяльність кандидатів оцінюється переважно з погляду можливостей лобіювання ними інтересів округу, а не їх відповідальності перед народом України загалом.

На місцевому рівні проблема відсутності реальної політичної відповідальності тісно пов’язана з втратою каналів комунікації обраних осіб з їхнім електоратом. Якщо на загальнонаціональному рівні відсутність прямої комунікації народних депутатів із виборцями можна якоюсь мірою компенсувати за рахунок кількісних і якісних досліджень, то в регіонах і містах втрата таких зв’язків може призвести до викривлення в обранців уявлень про реальні соціально-економічні, культурні та інші потреби населення. Відтак під сумнівом опиняється здатність місцевих рад задовольняти ці потреби та, ширше, захищати права громадян. У відповідь знижується підтримка населенням дій тих політичних сил, які перебувають при владі, що загрожує їм не лише втратою голосів під час наступних виборів, але й задіянням механізмів безпосереднього впливу на роботу обранців (від місцевих референдумів про висловлення недовіри до акцій протесту, підтримки громадсько-політичних організацій радикалістського ґатунку та вчинення протиправних дій).

Насправді виникає підміна політичної відповідальності перед виборцями відповідальністю перед керівництвом партій та, що суттєвіше, блоків (важливо те, що виборчі блоки за самою своєю суттю існують лише як суб’єкт виборчого процесу і реальних, а точніше, законних шляхів забезпечення їх існування після проходження до представницького органу не існує). Мається на увазі, що в цьому випадку відповідні повноваження переходять від виборців до інших суб’єктів політичного процесу, що може стати додатковим засобом для

послаблення внутрішньопартійної демократії, яка зокрема виражається в автономності народних депутатів та є необхідною для виконання ними своїх представницьких функцій [164, с. 20].

Найприкріше те, що політична безвідповідальність є не одиночним випадком, вона стала невід'ємним елементом політичної культури.

У будь-якому випадку політична активність громадян полягає не лише в участі у голосуванні під час виборчих кампаній. Активна громадянська позиція, яка сприяє формуванню простору політичної відповідальності у взаємодії влади та громадян, проявляється у зацікавленості політикою, обізнаності та інформованості щодо дій політичних акторів. Вона має такі форми, як участь у діяльності громадських організацій та рухів, політичних партій та організацій, електоральна участь та протестна поведінка. Демократичний конформізм громадян, як комплексне явище може призвести до зниження рівня відповідальності політичних акторів, відчудження влади від суспільства.

В Україні цьому сприяють наступні чинники:

– зменшення ролі ідеологій у політичному житті;

– перетворення політичних партій у «машини для голосування», руйнування зв’язку між осередками партій та місцевими громадами;

– впровадження пропорційної виборчої системи на виборах до Верховної Ради України у 2006 та 2007 роках, що призвело до відчудження депутатів від виборців на місцях та фактично унеможливило процедуру відкликання депутатів;

– практична відсутність безпосередньої політичної взаємодії у системі «громадяни – влада», домінування у політичному просторі опосередкованих форм політичної комунікації;

– медіатизація політики, підпорядкування діалогу між політичними акторами критеріям «формату» телевізійних шоу-програм та «рейтингу» каналів;

– недостатня розвиненість та дієвість інститутів громадянського суспільства;

– недосконалість правових процедур реалізації принципу відповідальності (зокрема, імпічменту, відкликання депутатів та ін.).

Слід відзначити, що правові механізми часто втрачають дієвість, якщо немає глибокого зв'язку між мораллю конкретного суспільства, державних посадовців, окремого громадянина, усвідомлення ними рівня політичної відповідальності. Варто погодитись із тим, що «…люди з моральних причин здійснюють вчинки, які караються законом, і навпаки: часто відчувають провину за вчинки, які за законом є безкарними…» [116, с. 130].

З іншого боку, у поставторитарних країнах криза відповідальності проявляється найбільше якраз у моральній площині та полягає у відсутності ціннісних орієнтирів суспільного розвитку, демократичних традицій діалогу влади та суспільства, готовності прислухатись до моральних авторитетів (на кшталт В. Гавела, А. Сахарова).

Радянський політичний режим зруйнував «досвід» відповідальності у суспільстві. Слушно зауважує з цього приводу Л. Колаковський: «Якщо досвід і сама ідея відповідальності вже загинули, штучно воскресити їх не вдасться… страх і рефлекси не є достатньо сильними, щоб утримати порядок прав і обов'язків» [116, с. 131].

Таким чином, в Україні політична відповідальність стосується як сфери вертикальної політичної взаємодії (органи влади – громадяни), так і горизонтальної (комунікація між різними владними інститутами). Передусім, ця проблема актуалізується у зв'язку із розподілом повноважень у трикутнику «Президент – уряд – Верховна Рада», сфери відповідальності органів місцевого самоврядування, інституціоналізації політичних еліт та лідерства, розвитку громадянського суспільства.

3.3. Принципи відповідальності демократичної влади

Демократичні форми правління відрізняються різноманітністю – вони можуть поєднувати парламентаризм та монархію, президентську владу та федеральний політичний устрій. Поняття відповідальності влади в умовах демократії виступає неоднозначним та залежить від конкретних функцій та повноважень уряду, парламенту, президента, місцевих органів влади тощо.

Органом виконавчої влади виступає у демократичній політичній системі уряд, який посідає окреме місце у процесі прийняття та реалізації владних рішень, здійснює «оперативне» управління економікою, політикою, соціальною сферою.

Загальна тенденція, яка спостерігається, свідчить про зростання ролі уряду, особливо у парламентських та напівпрезидентських республіках. Залежно від політичної практики, історичних умов і національних традицій посилення позиції уряду набуває різноманітних форм, що в кінцевому підсумку зумовлюється існуючими формами правління.

У парламентських країнах піднесенню ролі уряду над парламентом сприяє та обставина, що формування уряду здійснюється тією партією (партіями), які мають більшість у парламенті. Президентська форма правління характеризується тим, що Президент очолює уряд, який не несе відповідальності перед парламентом.

Як правило, в президентських республіках засідання уряду проводяться дуже рідко, бо всі питання вирішуються Президентом разом з міністром, що спеціалізується у відповідній галузі. Змішана (дуалістична) модель уряду існує в Франції, яка полягає в тому, що президент призначає Прем’єр-міністра, який керує діяльністю уряду і голову у Раді міністрів. Уряд активно використовує своє право законодавчої ініціативи, видає власні акти, які сприяють посиленню позицій уряду в системі вищих органів влади.

У багатьох демократичних країнах уряд виступає органом, який очолює виконавчу владу, в інших політичних системах поняттям «урядування» позначають діяльність усіх органів державної влади, який включає виконавчу, законодавчу та судову владу. Загальноприйнятим є розуміння уряду, як

колегіального органу виконавчої влади, який здійснює щоденне поточне керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою. Тобто відповідальність уряду має такі особливі характеристики, як:

– колегіальність прийняття рішень (на відміну від інших державних акторів, уряд відрізняється колективною відповідальністю);

– широка сфера відповідальності уряду, яка стосується практично усіх сфер суспільного життя, що обумовлено його галузевою структурою;

– уряд – це орган універсальної компетенції, який здійснює виконавчу і розпорядчу владу в країні (у парламентських республіках), у президентських республіках рішення приймаються не більшістю голосів урядовців, а главою держави;

– у діяльності уряду поєднуються адміністративні та політичні функції. Це означає, що відповідальність уряду поділяється на адміністративно-правову та політичну (ретроспективну);

– уряд – це найбільш мобільний орган влади, функції якого обумовлені мінливими обставинами політичного розвитку, і які не завжди можна передбачити та регламентувати з правових позицій.

Відповідальність уряду і його членів залежить від того, здійснювані ними правопорушення мають місце при виконанні службових обов’язків чи ні. В останньому випадку в ряді країн вони відповідають нарівні з іншими громадянами, хоча може бути передбачений і міністерський імунітет, коли міністр передається суду за постановою парламенту, а судить його особливий суд. Відповідальність при виконанні службових обов’язків може бути: політична, кримінальна, цивільна та дисциплінарна. Політична відповідальність може мати місце перед парламентом, президентом (главою держави), прем’єр-міністром.

Відповідальність перед парламентом полягає у вираженні ним вотуму недовіри уряду чи окремому міністру, у відмові в довірі уряду (це питання ставиться за ініціативою самого уряду) і як наслідок відставка уряду чи міністра. Як правило політична відповідальність має місце перед нижньою

палатою чи однопалатним парламентом, перед верхньою палатою в рідких випадках (Італія) [126, с. 317].

Політична відповідальність міністрів може бути солідарною та індивідуальною. При солідарній відповідальності навіть якщо недовіра висловлена одному міністру у відставку йде весь уряд (Франція, Іспанія, Куба) [127, с. 428]. При індивідуальній відповідальності у відставку йде тільки той міністр, якому висловлена недовіра.

В деяких країнах можливим є і колективна, і індивідуальна відповідальність. Питання про те, який вид відповідальності застосовувати при вираженні недовіри одному міністру в одних країнах вирішує сам кабінет (Великобританія), в інших – парламент (Італія).

Політична відповідальність перед главою держави виражається в заміщенні міністра (звільнення у відставку) президентом, зокрема за «неправильну політичну лінію». Це можливо у президентських та напівпрезидентських республіках. Політична відповідальність перед прем'єр-міністром також полягає у вимозі прем'єра подати у відставку відповідного міністра, зокрема у випадку неузгодженостей з принципових питань. В парламентських республіках та монархіях, де міністрів підбирає сам прем'єр, він сам і може вимагати від міністра виходу у відставку. В напівпрезидентських республіках, що звільнити міністра прем'єр повинен діяти через президента, який призначає його на посаду.

Особливість політичної відповідальності полягає в тому, що вона може наступати не лише за правопорушення, але й без таких (що частіше і трапляється). Наприклад, парламент виражає недовіру за недоліки в роботі уряду, певні упущення, вважаючи політичний курс уряду чи окремих міністрів невірним, часто у зв'язку із порушенням етичних норм.

В ряді країн можливим є імпічмент міністра, процедура якого аналогічна до процедури імпічменту президента. Наприклад, в Данії справа про імпічмент може бути порушена не лише парламентом, але й монархом і рішення в цій справі приймає високий суд королівства [126, с. 98].

Форми кримінальної відповідальності за злочини міністрів, здійснені при виконанні службових обов’язків неоднакові.

В одних країнах можливим є імпічмент, в інших – парламент може лише пред’явити обвинувачення (Польща, Франція), в останньому випадку міністра судить особливий суд (Високий суд правосуддя – Франція, Державний трибунал – Польща), за рішенням парламенту міністра може судити конституційний суд (Італія), але часто за цим слідує наступне передання справи у загальний кримінальний суд.

В цілому діє принцип, якщо міністр має імунітет (а в більшості випадків він його має), то обвинувачення повинне пред’являтися парламентом, але бувають і винятки з цього правила. В світі були випадки засудження міністрів за хабарництво, за несплату податків.

Цивільна відповідальність виражається в позовах до уряду та міністрів за нанесення фізичним та юридичним особам шкоди у випадку порушення законів при виконані службових обов’язків.

Дисциплінарна відповідальність може бути лише індивідуальною. Вона виражається у стягненнях, які накладаються прем’єр-міністром чи президентом за упущення по службі.

Важливе значення для характеристики організації виконавчої влади мають питання конституційної відповідальності уряду. Сюди, насамперед, слід віднести політичну відповідальність уряду перед парламентом і відповідальність у порядку імпічменту або в рамках подібних до нього процедур.

Власне політичну відповідальність уряду перед парламентом часто називають парламентською відповідальністю, пов'язуючи це визначення з тим, що всі відповідні процедури відбуваються у представницькому органі. Можливість такої відповідальності конституційне визнана у країнах з парламентарною та змішаною формами правління. У президентських республіках кабінет несе політичну відповідальність перед самим президентом, який може відправити у відставку його членів у разі, якщо їхні дії не схвалено.

На відміну від відповідальності у порядку імпічменту, коли її підстави прямо встановлюються у конституціях, власне політична відповідальність уряду значною мірою суб'єктивна. Необхідність застосування такої форми відповідальності визначається не критеріями законності, а потребами конкретної політики, відображеними у волевиявленні депутатів парламенту. Уряд здійснює свої функції доти, доки його діяльність задовольняє парламент. При цьому уряд діє за власним правом, і його члени не розглядаються як довірені особи представницького органу, що виконують його волю. Насправді характер і значення такої відповідальності визначаються реальними політичними інтересами.

Конституційна теорія і практика розвинених країн в основному знає два різновиди політичної відповідальності уряду – колективну й індивідуальну. Питання щодо їх взаємозв'язку та співвідношення, як правило, не регламентується нормами права і має бути віднесене до сфери реальної політики. В Іспанії, Росії, Франції, ФРН, Чехії, Японії, в деяких інших країнах припускається тільки колективна відповідальність урядів.

В Основному законі ФРН йдеться про відповідальність глави уряду: «Федеральний канцлер встановлює основні положення політики і несе за них відповідальність» (ст. 65) [128, с. 640]. Однак відставка канцлера тягне за собою відставку самого уряду. З іншого боку, принцип колективної відповідальності уряду навіть у наведеному прикладі теоретично не суперечить індивідуальній відповідальності його членів. У тій же ст. 65 основного закону ФРН зазначено, що «в межах основних положень політики кожен міністр самостійно веде справи галузі під свою відповідальність» [128, с. 640]. Якщо ж припустити можливість поєднання колективної та індивідуальної відповідальності, залишається неясною відповідь на запитання, який між ними може бути зворотній зв'язок, у яких випадках можливе притягнення міністрів до індивідуальної політичної відповідальності перед парламентом.

Певні особливості має практика Великобританії, а також інших країн, котрі сприйняли засади британської конституційної системи. Формально тут

припускається можливість як колективної, так і індивідуальної відповідальності. При цьому, якщо нижня палата парламенту висловлює недовіру будь-якому міністру, глава уряду має вирішити: подавати у відставку конкретному міністру чи уряду в цілому. Такий підхід до політичної відповідальності уряду ґрунтується на ідеї солідарності його членів. Вважається, що всі члени уряду (кабінету) несуть відповідальність за його політику навіть у тих випадках, коли хтось із них не погоджується з конкретними урядовими рішеннями та діями. Окремі ж міністерства відповідають за діяльність своїх міністерств [126, с. 44].

Однак і у цьому випадку важко з'ясувати, за яких умов висловлення недовіри окремому міністру призводить до відставки всього уряду. Практично це майже завжди вирішує прем'єр-міністр, хоча його рішення буде детерміноване політичною ситуацією, що склалася у парламенті та поза його межами. Стосовно ж відставки окремих міністрів, такі питання в умовах, коли палата контролюється певною партійною більшістю, виникають і вирішуються переважно у зв'язку з їх персональними діями, що призвели до політичного скандалу.

Наведені умови колективної та індивідуальної відповідальності віднесені також і до тих країн, де обидва ці різновиди власне політичної відповідальності уряду прямо передбачені в конституціях. Але основні закони також не дають прямої відповіді на запитання, як взаємовіднесені індивідуальна і колективна відповідальність, у якій мірі перша може бути наслідком другої. Ця проблема не суто теоретична. Вона має вагоме практичне значення: невизначеність характеру взаємозв'язків двох різновидів політичної відповідальності уряду призводить до того, що повноваження щодо вирішення питання про відставку уряду узурпуються його верхівкою і насамперед прем'єр-міністром.

Аналізуючи природу політичної відповідальності уряду, слід також звернути увагу на її механізм. Необхідно враховувати, що у переважній більшості країн з відповідними формами правління і двопалатною побудовою парламентів уряд несе відповідальність тільки перед нижньою палатою.

Виняток становлять лише Італія та Румунія, де уряд несе політичну відповідальність перед обома палатами.

У деяких країнах прийняті різні способи постановки питання про політичну відповідальність уряду. Насамперед слід зазначити, що у конституційній теорії, поширеній на теренах ряду країн, це питання може виникнути в кожному випадку у разі розгляду у парламентом будь-якої урядової пропозиції або такої, що стосується політики уряду.

Ілюстрацією до сказаного є досвід Великобританії. Тут кожне голосування в нижній палаті парламенту з питань реалізації урядової політики формально розглядається як визначення відповідного ставлення до уряду.

Такий спосіб не потребує спеціальної форми постановки питання щодо довіри або недовіри уряду.

Проте відсутність у цих випадках конкретних правил, які б зумовлювали обов’язковість відповідальності уряду, зовсім не означає, що його доля постійно перебуває під загрозою. У парламентській практиці прийнято, що уряд має піти у відставку тоді, коли несприятливе для нього голосування відбулося з важливих питань загальної політики. Які питання мають важливий, а які – несуттєвий характер практично вирішує сам уряд, а точніше – прем’єр-міністр. Природно, що наявність у нижній палаті більшості від партії, яка по суті сприяла формуванню уряду та забезпечує йому підтримку в таких ситуаціях.

Водночас у відповідних країнах припускається можливість постановки питання з голосування по резолюції осуду (недовіри) уряду. Такий спосіб часто застосовується у зв'язку із загальною оцінкою у парламенті урядової політики. Опозиція вносить пропозицію про прийняття резолюції осуду, після чого відбуваються дебати та голосування. Якщо палата приймає таку резолюцію, то уряд має піти у відставку.

В ряді країн альтернативою такої відставки уряду є розпуск палати главою держави за ініціативою самого уряду. З іншого боку, із тактичних міркувань уряд сам може поставити у палаті питання щодо довіри до нього, яке звичайно розглядається за тією ж процедурою, що й пропозиція резолюції осуду. Але

реальне значення таких процедур також є відносним, оскільки уряд здебільшого спирається на партійну більшість у нижній палаті.

Розглянуті процедури притягнення уряду до політичної відповідальності все таки можуть нести в собі загрозу певних несподіванок для правлячої партії. Теоретики конституціоналізму вже давно ведуть пошуки засобів, які б забезпечили необхідну стабільність урядів за відсутності її головної передумови – твердої парламентської більшості.

Як результат, у більшості країн конституційне запроваджені тільки формалізовані процедури притягнення уряду до політичної відповідальності. Вони, звичайно, мають назву вотуму недовіри. За їх змістом питання щодо недовіри уряду не може ставитися і розглядатися спонтанно, а розглядатися парламентом за ініціативою опозиції з використанням визначеної в конституції або у парламентському регламенті досить деталізованої спеціальної процедури. Трапляється, що ця процедура прямо співвідноситься з такою формою парламентського контролю за урядовою діяльністю, як інтерпеляція (та інші подібні форми).

Конкретні формалізовані процедури притягнення уряду до політичної відповідальності в кожній країні з парламентарною та змішаною формами правління часто відмінні. Водночас є і певні типові риси.

Зокрема, в усіх без винятку відповідних країнах рішення щодо недовіри уряду має бути прийняте абсолютною більшістю голосів у парламенті (нижній палаті). Недовіра главі уряду означає і недовіру всьому його складу та тягне за собою їх відставку. Конституції ряду держав обмежують можливості повторного внесення питання щодо недовіри протягом певного терміну роботи представницького органу. В Португалії, Румунії та Франції питання щодо недовіри уряду не може бути двічі поставлене у період однієї парламентської сесії; у Болгарії і Греції відповідний строк дорівнює шести, а в Естонії, Хорватії і Польщі – трьом місяцям. Разом з тим у Польщі повторна пропозиція щодо недовіри уряду може бути внесена і раніше визначеного строку за умов Її

висунення від імені депутатів, які складають чверть складу нижньої палати парламенту.

Іншою формою конституційної відповідальності уряду (органів виконавчої влади) є відповідальність з використанням процедури імпічменту або інших подібних процедур. Характерною рисою такої відповідальності є те, що вона завжди індивідуалізована. У деяких країнах відповідальності у порядку імпічменту або інших подібних процедур підлягають не тільки вищі суб'єкти виконавчої влади, а й судді.

Особливістю такої відповідальності є й те, що вона може мати місце за різних форм державного правління.

У деяких країнах з парламентарною формою правління відповідальність із застосуванням процедури імпічменту історично передувала власне політичній відповідальності уряду перед парламентом, але в наш час перша майже повністю втратила своє значення та поступилася місцем другій. У країнах зі змішаною формою правління процедура імпічменту зберігає своє значення щодо президентів. У президентських республіках, де не передбачено політичної відповідальності уряду (кабінету) перед представницьким органом, імпічмент є важливим засобом взаємодії законодавчої та виконавчої влади і розглядається як один з компонентів у системі стримувань і противаг.

Відповідальність у порядку імпічменту інколи визначають як судову, але це не точно. Не викликає сумнівів те, що тут має місце певна взаємодія між представницьким органом і судом. Часто застосування процедури імпічменту передбачається у зв'язку із вчиненням певних злочинів, хоча підставами для цього звичайно є досить невизначені дії, сформульовані як порушення конституції. Процесуально імпічмент у принципі подібний до процедури судового розгляду. Але головним змістом відповідальності у порядку імпічменту є політична оцінка дій відповідної посадової особи, а наслідком – можливе усунення її з посади.

Щодо ж самої процедури імпічменту, то вона можлива тільки за умов двопалатної побудови парламенту. За спрощеною схемою, нижня палата

виступає в ролі слідчого й обвинувача, а верхня палата приймає остаточне рішення (кваліфікованою більшістю голосів) щодо усунення відповідної особи з посади або посту. Однак на цьому юридичні наслідки вчиненого не закінчуються. У подальшому може бути проведене розслідування загального характеру, справа може бути передана до суду, а особа за певних умов понесе кримінальне покарання.

Суттєво відмінною від розглянутої є парламентська процедура усунення президентів, прийнята в деяких країнах, де має місце згадуваний дуалізм виконавчої влади. Головну роль у здійсненні такої процедури відіграє однопалатний парламент, який у своєму рішенні спирається на попередньо сформульований висновок конституційного суду. Відповідні процедури встановлені конституціями Латвії, Литви, Молдови, Румунії, Туреччини та деяких інших держав [Див. детал.: 29].

Значні особливості має і процедура усунення президентів парламентами спільно з конституційними судами. Ця процедура, як і розглянута вище, іноді визначається як імпічмент, що не відповідає значенню. Вона передбачає, що парламент або одна з його палат формулює звинувачення проти президента, а конституційний суд на основі цього звинувачення може прийняти рішення щодо його зміщення. У таких випадках точніше говорити не про парламентську відповідальність президентів, а про їх спеціальну судову відповідальність, ініційовану представницькими органами.

Подібну процедуру встановлено за основними законами Австрії, Болгарії, Італії, Словаччини, ФРН, Хорватії та Чехії. У деяких з них реальні повноваження виконавчої влади має як глава уряду та уряд в цілому, так і президент. Застосування відповідних конституційних процедур не заперечує у подальшому можливостей притягнення до відповідальності у звичайному суді. У такий спосіб може поєднуватися конституційна та кримінальна відповідальність вищих суб’єктів виконавчої влади.

Важливе значення для характеристики урядів і з'ясування природи взаємозв'язків органів законодавчої і виконавчої влади мають питання

конституційної відповідальності. Сюди насамперед слід віднести політичну відповідальність уряду перед парламентом і відповідальність у порядку так званого імпічменту або в рамках подібних до нього процедур.

Власне політичну відповідальність уряду перед парламентом не рідко називають парламентською відповідальністю, пов’язуючи це визначення з тим, що всі відповідні процедури відбуваються у представницькому органі. Можливість такої відповідальності припускається в країнах з парламентарними та змішаною республіканською формами правління. В президентських республіках кабінет несе політичну відповідальність перед президентом, який може відправити у відставку міністрів при несхваленні їхніх дій.

На відміну від відповідальності у порядку імпічменту, коли її підстави прямо встановлені в конституціях, власне політична відповідальність уряду значною мірою суб’єктивна. Необхідність застосування такої форми відповідальності уряду визначається не критеріями законності, а потреба ми конкретної політики, відображеними у волевиявленні парламентаріїв. Згідно з самою ідеєю власне політичної відповідальності уряду, останній здійснює свої функції до тих пір, поки його діяльність задовольняє парламент. При цьому уряд діє за власним правом, і його члени не розглядають ся як довірені особи парламенту, що виконують його волю. В дійсності характер і значення такої відповідальності визначаються реальними політичними інтересами.

У конституційній теорії і практиці відомо два різновиди власне політичної відповідальності уряду – колективна та індивідуальна. Питання про їх взаємозв'язок звичайно не регламентується у праві і має бути віднесене до сфери реальної політики. В Іспанії, Казахстані, Росії, ФРН, Чехії, Японії та в деяких інших країнах припускається тільки колективна відповідальність урядів. «Уряд несе солідарну відповідальність перед конгресом депутатів за свою політичну діяльність», – записано в ст. 108 Конституції Іспанії [126, с. 89]. Це означає, що оскільки дії окремих міністрів звичайно пов'язані з загальною політикою уряду, ці дії мають наслідком колективну відповідальність останнього. В Основному законі ФРН про відповідальність глави уряду

записано: «Федеральний канцлер встановлює основні положення політики і не се за них відповідальність» (ст. 5) [128, с. 103]. Однак відставка канцлера тягне за собою відставку всього уряду.

З іншого боку, принцип колективної відповідальності уряду навіть у наведених випадках теоретично не суперечить індивідуальній відповідальності його членів. У тій самій ст. 5 Основного закону ФРН зазначено, що «в межах основних положень політики кожний міністр самостійно веде справи своєї галузі під свою відповідальність» [128, с. 103]. Проте якщо припустити тут можливість сполучення колективної та індивідуальної відповідальності, за лишається неясною відповідь на запитання, який між ними може бути зв'язок, у яких випадках можливе притягнення міністрів до індивідуальної відповідальності.

Особливостями відрізняється практика Великобританії, а також інших англомовних країн, які сприйняли засади британської конституційної системи. Формально тут припускається можливість як колективної, так і індивідуальної відповідальності. При цьому, якщо нижня палата висловлює недовіру будь-якому міністру, прем'єр-міністр повинен вирішити, подавати у відставку конкретному міністру чи уряду в цілому. Британський підхід до політичної відповідальності уряду ґрунтується на ідеї солідарності його членів. Вважається, що всі члени кабінету несуть відповідальність за його політику навіть у тих випадках, коли хтось з них не згодний з конкретними урядовими рішеннями і діями. Окремі ж міністри відповідають за діяльність свого відомства.

Однак і тут важко з'ясувати, за яких умов недовіра окремому міністру призводить до відставки всього уряду. Практично це майже зав жди вирішує прем’єр-міністр, хоча його рішення буде детерміноване політичною ситуацією, що склалася у парламенті і поза його межами. Що ж до відставки окремих міністрів, то такі питання в умовах, коли пала та контролюється партією більшості, виникають і вирішуються головним чином у зв’язку з їхніми

персональними діями, що спричинили політичний скандал. Такі випадки мають поодинокий характер.

Наведені умови колективної та індивідуальної відповідальності віднесені і до тих країн, де обидва різновиди власне політичної відповідальності уряду прямо передбачені в конституціях. Однак основні закони не дають прямої відповіді на запитання, як взаємовіднесені індивідуальна і колектив на відповідальність, якою мірою перша може бути наслідком другої.

Ця проблема не лише теоретична. Вона має вагоме державно-політичне значення. Невизначеність характеру взаємозв'язків двох різновидів політичної відповідальності уряду призводить до того, що повноваження щодо вирішення питання про відставку уряду узурпуються його верхівкою і насамперед прем'єр-міністром. Це об'єктивно принижує роль самого представницького органу і ставить під сумнів його можливості в контролі за урядовою діяльністю.

На принципово інших засадах побудована взаємодія уряду і парламенту в Швейцарії. Основний закон цієї держави не визначає необхідність політичної відповідальності уряду перед парламентом у її традиційному вигляді. І парламент не має формального права примусити уряд до відставки, хоч останній і підпорядкований представницькому органу. У ст. 102 Конституції Швейцарії записано, що «союзна рада (уряд) звітує за свої дії перед союзними зборами під час кожної чергової сесії, подає доповідь про внутрішнє та зовнішнє становище держави і звертає увагу парламенту на заходи, які вважає корисними для підвищення загального добробуту» [128, с. 15]. До повідь уряду розглядається в палатах, які на підставі цього приймають рішення, обов'язкові для уряду.

Тим самим уряд, по суті, виступає в ролі безпосереднього провідника політичної лінії парламенту, органу, який здійснює парламентські рішення. Безумовно, що така форма взаємовідносин уряду і парламенту підносить значення представницького органу і його роль у державному механізмі. Відсутність класичних процедур політичної відповідальності уряду перед парламентом у даному випадку не перешкоджає їхній взаємодії. Проблеми такої

взаємодії розв’язуються шляхом узгодження в межах парламентської демократії позицій головних партійно-політичних сил.

Аналізуючи зміст власне політичної відповідальності уряду, слід пам’ятати, що у переважній більшості країн з двопалатними парламентами і відповідними формами правління уряд несе відповідальність тільки перед нижньою палатою. У ряді розвинутих країн прийняті різноманітні способи постановки питання про політичну відповідальність уряду. Насамперед слід підкреслити, що теоретично це питання може виникати в кожному випадку розгляду в парламенті будь-якої урядової пропозиції або такої, що прямо стосується політики уряду. Ілюстрацією сказаного є державно-політичний досвід Великобританії. Тут кожне голосування в палаті громад з питань реалізації урядової політики формально розглядається як визначення ставлення до уряду. Такий спосіб не потребує спеціальної форми постановки питання про довіру або недовіру уряду.

Однак відсутність конкретних правил, які б зумовлювали обов’язковість відповідальності уряду, зовсім не означає, що його доля постійно під загрозою. В парламентській практиці прийнято, що уряд повинен піти у відставку тоді, коли несприятливе для нього голосування відбувалося з важливих питань загальної політики. Які питання мають важливий, а які несуттєвий характер, практично завжди вирішує сам уряд. Природно, що наявність у нижній палаті більшості від правлячої партії надійно забезпечує йому постійну підтримку.

У тих самих країнах припускається можливість постановки у категоричній формі питання голосування за резолюцію осуду уряду. Такий спосіб нерідко використовується у з’язку із загальною оцінкою в парламенті урядової політики. Пропозицію про прийняття резолюції осуду вносить опозиція, після чого відбуваються дебати і голосування. Якщо палата приймає резолюцію осуду, уряд повинен піти у відставку або запропонувати главі держави розпустити парламент. Водночас з тактичних міркувань сам уряд може поставити в палаті питання про довіру до нього. Це питання, як правило, розглядається за тією самою процедурою, що і вище згадувана резолюція осуду.

Реальне значення відповідних процедур і наслідків їх застосування є відносним через те, що уряд звичайно спирається на партійну більшість у парламенті. Про це свідчить політична історія Великобританії: у XX ст. мали місце лише два випадки, коли уряд був змушений піти у відставку через вираження йому недовіри. Причому обидва рази він не мав гарантованої підтримки в палаті громад.

Розглянуті процедури притягнення уряду до політичної відповідальності все ж таки можуть нести в собі загрозу певних «сюрпризів» для правлячої партії. Теоретики конституціоналізму вже досить давно шукають засоби, які б забезпечили стабільність урядів за відсутності її головної передумови — твердої парламентської більшості. У змісті перших новітніх конституцій можна виявити намагання встановити правила, згідно з якими далеко не кожне несприятливе для уряду голосування в палаті зобов'язуватиме його йти у відставку. Відповідні конституційні новації з часом стали характеризувати як «раціоналізацію парламентського правління».

У більшості відповідних країн встановлені і використовуються тільки формалізовані процедури притягнення уряду до політичної відповідальності. Ці процедури мають назву вотуму недовіри. За їхнім змістом питання про недовіру уряду не може ставитися і розглядатися спонтанно. Вирішення цього питання пов'язується з необхідністю розгляду його парламентом за ініціативою опозиції з використанням визначеної в основному законі спеціальної процедури. У країнах, де прийнято таку форму парламентського контролю за урядовою діяльністю, як інтерпеляція, результатом її внесення може бути прийняття парламентом резолюції з оцінкою діяльності уряду. Конкретно ж формалізовані процедури притягнення уряду до політичної відповідальності у кожній країні мають свої особливості.

Так, в Італії кожна палата парламенту може прийняти вмотивовану резолюцію про довіру або недовіру уряду на підставі поіменного голосування. Резолюція має бути підписана не менш, ніж 1/10 складу палати, вона не може бути поставлена на розгляд до закінчення триденного строку з моменту її

внесення. Це дає змогу уряду мобілізувати своїх прихильників у парламенті. При цьому в основному законі прямо вказується на різницю між вотумом недовіри уряду, що обов'язково тягне за собою його відставку, та іншими голосуваннями в палатах проти будь-якої урядової пропозиції.

У Франції недовіра уряду може бути виражена шляхом прийняття нижньою палатою резолюції осуду. Така резолюція розглядається лише в тому випадку, коли її підпишуть не менш, ніж 1/10 загальної кількості депутатів. Голосування можна проводити лише через дві доби після внесення проекту резолюції. Підраховуються тільки голоси, подані за резолюцію осуду, а сама резолюція може бути прийнята лише абсолютною більшістю голосів. Усе це значною мірою зменшує ефективність відповідної процедури і обмежує значення самого інституту політичної відповідальності уряду.

В усіх країнах з відповідними формами правління рішення про недовіру уряду має бути прийняте абсолютною більшістю депутатів. Недовіра главі уряду означає недовіру усім його членам і тягне їх відставку. У більшості країн в основних законах передбачено можливість розгляду питання про довіру за ініціативою самого уряду. Процедура його роз гляду аналогічна або близька до процедури вотуму недовіри.

Конституції ряду держав обмежують можливості повторного внесення питання про недовіру уряду протягом певного часу. В Португалії, Румунії і Франції питання про недовіру не може бути поставлене повторно у період однієї парламентської сесії, у Болгарії і Греції відповідний строк дорівнює шести, а в Естонії, Хорватії і Польщі трьом місяцям. Разом з тим у Польщі повторна пропозиція про недовіру уряду може бути внесена достроково за умови її підтримання 1/4 депутатів від складу нижньої палати.

Резолюція осуду уряду в Швеції може бути прийнята за результатами обговорення урядової діяльності або розгляду інтерпеляції. Існуюча у Швеції практика полягає в тому, що уряд ніколи не ставить питання про довіру у зв’язку з внесенням ним законодавчих або інших пропозицій і не йде у відставку, коли парламент відхиляє ці пропозиції. До того ж в усіх

Скандинавських країнах, на відміну від багатьох інших країн, відмова парламенту схвалити урядові законопроекти не пов'язується з довірою уряду. Це не тільки сприяє стабільності урядів, а й дає змогу депутатам вільно керуватися власними переконаннями у процесі законотворчості.

Значні особливості притаманні процедурі притягнення уряду до політичної відповідальності у ФРН. Бундестаг шляхом вотуму недовіри може усунути з посади канцлера і тим самим примусити піти у відставку увесь уряд. Однак для цього одного голосування про недовіру замало. Бундестаг водночас повинен протягом двох діб більшістю голосів свого складу обрати наступника канцлера і лише після цього звернутись до президента з проханням здійснити відповідні кадрові зміни. Президент повинен задовольнити прохання і призначити на посаду канцлера обрану особу.

Розглянута процедура вирішення питання про недовіру уряду називається в німецькій конституційній теорії конструктивним вотумом. Її сенс державознавці вбачають передусім у тому, що нарівні з можливостями політичної відповідальності уряду ця процедура сприяє становленню відповідальної опозиції. Практика свідчить, що усунути з посади канцлера за допомогою конструктивного вотуму можна лише за наявності паритету головних партійно-політичних сил у Бундестазі.

Подібний порядок притягнення уряду до політичної відповідальності встановлений в Угорщині. Пропозиція щодо вотуму недовіри главі уряду може бути запропонована від імені п'ятої частини депутатського корпусу разом з альтернативною кандидатурою на посаду прем'єр-міністра. Обговорення цієї пропозиції у парламенті має бути проведене не раніше трьох і не пізніше восьми діб після її висунення. Вираження не довіри водночас означає обрання нового глави уряду. Близькі за змістом положення містять конституції Іспанії, Польщі і Словенії.

Аналізуючи проблеми власне політичної відповідальності уряду, слід зазначити, що своєрідною противагою праву постановки питання про недовіру уряду вважається право розпуску парламенту. У співвідношенні цих прав зовні

встановлюється ніби рівновага між представницьким органом і урядом. Але дійсність свідчить, що подібний висновок був би спрощенням.

Згідно з положеннями конституцій, прийнятих у країнах з парламентарними і змішаною республіканською формами правління, право розпуску парламенту (звичайно його нижньої палати) належить главі держави. Однак майже завжди здійснення цього права главою держави зумовлене діяльністю уряду та її оцінкою в парламенті.

Звичайно глава держави не має реальних можливостей виступати в ролі арбітра між парламентом та урядом і майже автоматично розпускає парламент за поданням прем'єр-міністра. Однак виникають ситуації, коли розклад партійно-політичних сил у парламенті уможливлює існування лише коаліційного уряду, а парламентські фракції не можуть дійти згоди. Тоді глава держави може відіграти вирішальну роль не тільки у формуванні такого уряду, а й у вирішенні питання про розпуск парламенту.

За звичайних обставин можливість розпуску парламенту залежить передусім від позиції уряду. І справа тут не в тому, що уряд у своїй діяльності може задовольняти парламент і не доводити свої відносини з ним до кризи. Як вже зазначалось, у відповідних країнах уряд звичайно контролює представницький орган за допомогою більшості депутатів, які його підтримують. За таких умов вотум недовіри уряду і подальший розпуск парламенту виглядають як малореальна гіпотеза. На практиці загроза розпуску парламенту тут нерідко використовується для того, щоб підняти рівень партійної дисципліни серед парламентаріїв більшості, згуртувати ряди правлячої партії або коаліції. Така загроза впливає і на опозицію, особливо коли вона не передбачає більш-менш надійних перспектив на дострокових виборах.

У деяких країнах право розпуску парламенту багато в чому втратило зв'язок з інститутом власне політичної відповідальності уряду. Сказане передусім стосується Великобританії, де уряд фактично в будь-який момент може звернутися до глави держави з проханням розпустити нижню палату і призначити вибори нового її складу, а глава держави має задовольнити це

прохання. Достроковий розпуск палати тут звичайно пов’язаний не з відповідальністю уряду, а з його намірами використати сприятливу політичну ситуацію для проведення виборів з метою забезпечення собі знову парламентської більшості. Знаменно, що у Великобританії протягом XX ст. жоден склад палати громад не проіснував повний строк своїх повноважень.

Таким чином, залишаючись в цілому конституційним засобом врегулювання відносин між представницьким органом і урядом, розпуск парламенту набув якостей більш загального інституту. Його значення поширюється на всю сферу міжпартійних і внутрішньопартійних парламентських відносин. Сам факт розпуску представницького органу призводить до такої суспільно-політичної події, якою є парламентські вибори.

Іншою формою конституційної відповідальності органів виконавчої влади є відповідальність з використанням імпічменту або інших подібних процедур. Характерною рисою такої відповідальності є те, що вона завжди індивідуалізована: до відповідальності в цьому випадку притягаються лише окремі особи, а не уряд у цілому. До того ж відповідальності у порядку імпічменту іноді підлягають не тільки носії виконавчої влади, а й судді.

Особливістю такої відповідальності є і те, що вона має місце за різних форм державного правління. У країнах з парламентарними формами правління, зокрема у Великобританії, відповідальність з використанням процедури імпічменту історично передувала власне політичній відповідальності уряду перед парламентом, але в наш час перша значною мірою втратила своє значення і поступилася місцем другій.

У країнах із змішаною республіканською формою правління процедура імпічменту зберігає значення насамперед щодо глав держав. У президентських республіках, де не існує політичної відповідальності кабінету перед парламентом, імпічмент є важливим засобом взаємодії законодавчої і виконавчої влади, одним з найсуттєвіших компонентів у системі стримувань і противаг.

Відповідальність з використанням процедури імпічменту не зовсім точно визначають як судову відповідальність. Не викликає сумнівів, що тут має місце взаємодія представницького органу і суду. Нерідко використання процедури імпічменту передбачається у зв'язку зі вчиненням певних кримінальних злочинів, хоча підставами для цього звичайно є досить невизначені дії, сформульовані як «порушення конституції» тощо. Процесуально імпічмент певною мірою подібний до судової процедури. Однак головним змістом відповідальності у порядку імпічменту є політична оцінка дій відповідних осіб.

Від процедури імпічменту та інших розглянутих процедур реалізації конституційної відповідальності суб'єктів виконавчої політичної влади слід відрізняти спеціальний порядок притягнення їх до кримінальної відповідальності. За цих умов засудження суб'єктів виконавчої влади тягне усунення їх з посади, а не навпаки. Послідовність сполучення конституційної і кримінальної відповідальності тут зворотна: друга передує першій і зумовлює її.

У Бельгії і Нідерландах нижні палати парламентів формулюють обвинувачення проти членів урядів у вчиненні злочинів [126]. У Швеції такі обвинувачення висуває одна з постійних комісій парламенту, що має назву конституційної [128]. В Литві для притягнення членів уряду до кримінальної відповідальності потрібна згода парламенту, а у період між його сесіями — президента. В Естонії президент і члени уряду можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за поданням канцлера юстиції (генерального прокурора) і за рішенням, прийнятим абсолютною більшістю членів парламенту. В Швейцарії для цього потрібне рішення, прийняте на спільному засіданні палат парламенту. В Румунії рішення про обвинувачення і судове переслідування членів уряду може приймати президент або кожна з палат парламенту. У Португалії і Молдові рішення про обвинувачення у вчиненні злочину самого президента має прийняти парламент 2/3 його складу. В усіх названих країнах відповідні кримінальні справи розглядають загальні суди (як правило, суди вищих інстанцій) [126].

Справи за подібними обвинуваченнями у ряді країн розглядають спеціальні суди (Греція, Данія, Норвегія, Фінляндія тощо). При цьому парламенти не тільки формулюють обвинувачення, а й відіграють досить активну роль у формуванні цих судів.

У Франції рішення про притягнення до кримінальної відповідальності президента і членів уряду мають прийняти обидві палати парламенту абсолютною більшістю голосів [128]. Саму справу розглядає так звана «висока палата» правосуддя, членів якої у рівній кількості обирають палати парламенту з власного складу. Підставою для притягнення президента до відповідальності є вчинення дій, які кваліфікуються як державна зрада. Члени уряду можуть бути притягнені до відповідальності, якщо їм інкриміновано участь у заколоті проти безпеки держави.

У Польщі президент може бути звинувачений у вчиненні злочину за рішенням національних зборів (спільного засідання палат парламенту), прийнятим 2/3 їхнього складу. Далі справою повинен займатися державний трибунал, членів якого обирає нижня палата на термін її власних повноважень. На відміну від Франції, самі депутати не можуть бути членами цього трибуналу.

Практично в усіх розвинутих країнах після висунення проти президента або членів уряду обвинувачення у вчиненні злочину відповідні особи призупиняють здійснення своїх повноважень. Це має забезпечити невтручання їх у кримінальний процес і об’єктивний розгляд справи.

Процедури притягнення до конституційної і кримінальної відповідальності суб’єктів виконавчої політичної влади ре алізуються завжди за участю парламентів. Нерідко ця участь має важливе і навіть вирішальне значення. Наявність у конституціях і законодавстві відповідних процедур слід пояснити намаганням правлячих кіл збалансувати головні компоненти державного механізму, якими є органи законодавчої і виконавчої влади.

Політична відповідальність настає у формі політичних і політико-правових санкцій, що застосовуються до суб’єктів політики.

Санкціями політичного характеру є:

- негативна суспільна оцінка на політичних виборах;
- громадська недовіра;
- ініціювання процедури застосування санкцій політико-правового характеру відповідно до закону.

Санкціями політико-правового характеру є:

- попередження суб'єкта політики про недопустимість порушення чинного законодавства;
- тимчасове позбавлення права суб'єкта політики щодо здійснення певного виду політичної діяльності;
- відставка, або позбавлення повноважень суб'єкта політики;
- відмова у реєстрації для участі у наступних (чергових, позачергових) політичних виборах;
- розпуск колегіального суб'єкта політики, сформованого за результатами політичних виборів;
- вилучення агітаційних матеріалів;
- скасування державної реєстрації суб'єкта політики.

Таким чином, політична відповідальність за діяльність акторів настає незалежно від конституційної відповідальності, проте політична відповідальність може поєднуватись з конституційною відповідальністю у випадках, визначених законом.

Висновки до третього розділу

Підбиваючи підсумки проведеному у третьому розділі дослідженню комунікативних чинників впливу на рівень політичної відповідальності в умовах демократизації, слід відзначити наступне.

По-перше, характеристики політичної відповідальності радянської доби полягають у наступному. Монополія не тільки на владу, але й на істину, яка проголошувалась КПРС, відсутність публічної політичної конкуренції,

політичного плюралізму, свободи слова призвела до безвідповідального правління. Надмірна ідеологізація політичного простору обмежувала простір політичної дії та взаємодії влади із громадянами, сприяла формуванню патерналізму. Масові репресії сталінського періоду виробили відчуття страху у більшості населення, а державний апарат для здійснення влади спирався на насильтсво, а не на довіру людей.

По-друге, особливості політичної відповідальності у перехідному суспільстві стосуються зменшення ролі ідеологій у політичному житті, перетворення політичних партій та виборчих блоків у «машини для голосування», руйнування звя'зку між осередками партій та місцевими громадами (що було пов'язано із впровадженням пропорційної виборчої системи); практична відсутність безпосередньої політичної взаємодії у системі «громадяни – влада», домінування у політичному просторі опосередкованих форм політичної комунікації, медіатизація політики, недостатня розвиненість та дієвість інститутів громадянського суспільства, недосконаліть правових процедур реалізації принципу відповідальності (зокрема, імпічменту, відкликання депутатів та ін.).

По-третє, принципи відповідальності демократичної влади закладено у основних законах (Конституціях) демократичних країн, вони обумовлені принципом розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки та поділом владних повноважень у трикутнику Президент – уряд – парламент.

У парламентських країнах піднесенню ролі уряду над парламентом сприяє та обставина, що формування уряду здійснюється тією партією (партіями), які мають більшість у парламенті. Президентська форма правління характеризується тим, що Президент очолює уряд, який не несе відповідальності перед парламентом.

РОЗДІЛ 4
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

4.1. Політико-правові механізми забезпечення відповідальності влади в Україні.

Становлення політичної відповідальності в Україні, правових механізмів її забезпечення, обумовлено розвитком політичної системи, яка пройшла певні етапи.

Проголошення незалежності країни наприкінці XX століття супроводжувалось «романтизацією» політичного життя, сподіваннями на швидке реформування радянської бюрократії та формування відповідальності у відносинах між владою та громадянами. Розвиток правової системи, який відбувався протягом перших років незалежності, логічно привів правлячий клас до прийняття Конституції України у 1996 році [130]. Конституція закріпила основи права та обов'язки влади та громадян, визначила баланс влади, розподіл сфер відповідальності між центром та регіонами, виконавчою, законодавчою та судовою гілками державної влади. Дієвість Конституції, незважаючи на зміни у ході політичної реформи (яка впровадила парламентську республіку), а згодом – повернення до президентської моделі (деякі автори її називають «суперпрезидентською») визначається наступними факторами:

- наявність тривалих політичних традицій, звичаїв взаємодії влади та суспільства;
- механізми конституційного контролю за діяльністю влади;
- норми конституційної відповідальності влади;
- розподіл на негативну та позитивну відповідальність влади перед громадянами. Мається на увазі застосування санкцій до порушників конституційних принципів та норм, пов'язаних з процесом здійснення влади народом, та реалізації функцій у процесі конструктивної діяльності влади, виконання яких очікує суспільство.

Конституційна відповідальність виступає системоутворюючим елементом системи захисту конституційних відносин.

Проблема створення ефективного політико-правового механізму відповідальності, підвищення ефективності контролю за діяльністю органів державної влади та політичних акторів пов'язується із політичною аксіологією, тобто політична відповідальність виступає у ролі цінності, яка змушує до певних дій.

Проблема конституційної відповідальності актуалізується у кризові періоди функціонування політичної системи, які обумовлені перехідним періодом від комунізму до демократії.

Конституційна відповідальність недостатньо мірою висвітлюється у вітчизняній політичній та правовій науках. Зокрема, подальші дослідження природи та сутності, змісту політико-правових механізмів політичної відповідальності мають сприяти підвищенню ефективності конституційної відповідальності політико-правової системи суспільства.

Передусім, слід відзначити роботи О. Агєєвої, В. Маркова, О. Плахотного та ін., присвячені визначенню сутніості поняття «відповідальність». З точки зору правової науки, проблему юридичної відповідальності (включно із конституційною відповідальністю) досліджували С. Алєксєєв, С. Братусь, О. Лейст, В. Навроцький, Є. Фесенко, Ф. Лопушанський, В. Оксамитний та ін. Щодо визначення політико-правових механізмів відповідальності, то цьому присвячено роботи В. Баркова, Д. Видріна, В. Макаренка, Г. Почепцова, В. Шевчука та інших.

На думку української дослідниці Т. Неприцької, «за відносно короткий історичний період розвитку України як незалежної держави, у нашому суспільстві і вітчизняному політикумі ще не встигли сформуватися і утвердитися сталі політичні норми і традиції, які, як відомо, відіграють важливу роль у будь-якій демократичній політичній системі. Через це на практиці часто зустрічаються деформації загальноприйнятих у світі демократичних норм та

правил, а ключові конституційні принципи, що закладені в основу політичної системи України, не діють або діють частково» [191].

Український дослідник В. Полевий до механізмів конституційної відповідальності включає наступні важливі елементи:

– сукупність правових норм, що визначають конституційно - правовий статус політичної партії (серед цих норм особливе місце займають ті, які встановлюють функціональні обов'язки партій, невиконання яких є підставою для застосування санкцій);

– правові норми, які визначають форми протиправної діяльності партій:

– державні органи, які здійснюють контроль за діяльністю політичних партій з метою своєчасного реагування на протиправні дії останніх;

– нормативно визначена процесуальна форма розгляду справ про відповідальність політичних партій;

– органи правосуддя, до компетенції яких входить здійснення конституційного правосуддя в його широкому розумінні (тобто не лише контроль за відповідністю законів та інших правових актів Конституції України) [221, с. 56].

Визначивши компетентні органи державної влади щодо застосування механізмів правової відповідальності, необхідно також проаналізувати політичні параметри відповідальності. Правова відповідальність виступає складовою більш широкого поняття – політичної відповідальності, яку не завжди можна звести до правового примусу. На думку дослідника Д. Шона, на відміну від правової відповідальності, підстави якої чітко встановлені законодавством, власне політична відповідальність є суб'єктивною [331, с. 35].

Серед чинників сучасної політичної реальності, що призвели до безвідповідальності влади можна виділити:

– централізація влади, віддаленність центру прийняття рішень від місцевих громад;

– недостатньо розвинене місцеве самоврядування, відсутність повноважень для вирішення місцевих проблем;

– низька ефективність прийняття та реалізації політичних рішень;

– прозорість влади, закритість від громадян механізму прийняття та реалізації владних рішень;

– номінальність функціонування певних політичних інститутів та механізмів (зокрема тих, що забезпечують артикуляцію інтересів та політичну відповідальність);

– збереження та відтворення недемократичних за своєю суттю інститутів та практик.

Розглядаючи політичну відповідальність, не можна недооцінювати вплив таких понять, як моральність, сумління, честь тощо. Саме вони знаходяться в основі політичної відповідальності, обумовлені культурою, традиціями, впливають на політичну поведінку та політичну діяльність. Мораль і політика є взаємопов'язаними соціальними явищами, відповідальність політика виступає наслідком його моральних зобов'язань перед громадянами країни [14, с. 82].

З іншого боку, проблемність такого розуміння політичної відповідальності полягає у тому, що моральна відповідальність не вносить змін у майнове, правове і політичне становище владної еліти, до якої вона адресується, не закріплює свою негативну оцінку будь-яким реальним покаранням та застосуванням санкцій.

Апеляцією до моральних норм у визначенні політичної відповідальності можна вважати присягу вищих посадових осіб (Президента, депутатів Верховної Ради) та суспільно важливі морально-політичні зобов'язання, які у таких країнах, як Литва, Болгарія, Польща та ін. закріплено на законодавчому рівні.

У політичному просторі моральна відповідальність виступає у вигляді реакції громадської думки на діяльність політичних акторів та проявляється у вигляді оцінки політичних лідерів, партій, представників державної влади під час виборчих кампаній.

Створення механізму відповідальності за політичну діяльність є необхідною умовою у зв'язку із тими видами виборчих систем, які існували в Україні.

Так, після впровадження пропорційної виборчої системи з політичного простору елімінувався такий вид відповідальнсоті, як відповідальність депутатів перед виборцями.

Це обумовлено такими причинами, як відчудження громадян від формування списків, закрита форма бюлетенів, відповідальність кандидатів перед лідером, а не перед громадянами, які їх обирають. На думку В. Полевого, «По-перше, українці в абсолютній своїй більшості виявилися поза процесом складання партійних списків; по-друге, закрита форма бюлетеня позбавила їх можливості виразити свою персональну перевагу тому або іншому кандидатові. Ці, на перший погляд, технічні деталі, однак, мають досить вирішальне значення в контексті питання про політичну відповідальність. Адже кандидати, розуміючи, що їхнє обрання або переобрання залежить, насамперед, від черговості місця в списку, приречені давати обітниці вірності перед партійним керівництвом, а не перед виборцями. Той же механізм спрацьовує і стосовно відповідальності: почувати і нести її вони будуть у першу чергу перед тими, відкого залежить їхнє політичне майбутнє. Більш того, подібний взаємозв'язок впливає не тільки на характер взаємин між депутатами і громадянами, але і диктує відповідні моделі поведінки представників владної еліти як у самій партії, так і в парламенті. Але це вже питання не стільки про відповідальність, скільки про співвідношення рівнів партійної дисципліни і внутрішньопартійної демократії» [221, с. 23].

Очевидно, що не йдеться про вимогу (або необхідність) обирати голосуванням окремих посадовців, міністрів чи керівників департаментів. Обирається Президент, який формує уряд та депутати, які забезпечують формування правового та політичного поля країни. Звичайно, існує небезпека невиконання законів, дій бюрократії у власних інтересах, як на місцевому, так і на регіональному рівні.

Саме тому необхідно встановити механізми відповідальності для кожного рівня політичного управління та чітке підпорядкування у межах окремих напрямків реалізації державної політики.

Така «сегментація» політичної відповідальності не заважає говорити про відповідальність політичного класу, еліти в цілому за впровадження політичного курсу держави. У зв’язку із цим, конструювання цілісної системи політичної відповідальності української владної політичної еліти, як і будь-якого іншого суб'єкта суспільних відносин, на думку автора дослідження, передбачає комплексне використання всіх заходів соціальної відповідальності - етичних, моральних, політичних, юридичних та ін. Домінування тих чи інших механізмів відповідальності, їх здатність замінювати та доповнювати один одного залежить від сфери суспільних відносин, у якій діють політичні актори, від специфіки їхньої діяльності, а також від мети суспільного розвитку.

Задля реалізації демократичних принципів політичної відповідальності, необхідно здійснити наступні важливі умови.

По-перше, важливою реальною умовою для конструювання механізму політичної відповідальності виступають політичні цінності демократичного характеру (свобода слова, підприємницької діяльності, рівність громадян перед законом, вільні та чесні вибори).

По-друге, підвищити рівень політичної активності громадян, подолання як патерналізму так і демократичного конформізму.

По-третє, посилити тиск інституцій громадянського суспільства на владу, вплив громадянського суспільства на прийняття та реалізацію політичних рішень, запровадити публічні звіти за діяльність влади.

На заваді впровадженню цих та інших дієвих механізмів політичної відповідальності стають популізм політичних лідерів, політичні спекуляції, демагогія високопосадовців. Основним завданням механізмів політичної відповідальності стають не лише подолання корупції, інших негативних явищ, а і убезпечення суспільства від некваліфікованих, непрофесійних дій, помилок правлячого класу.

Не менш важливим аніж відповідальність влади є питання щодо змісту та форми відповідальності опозиції. На думку С. Грабовського, її зусилля завжди спрямовані на реконструкцію, на зміну чинної владної конфігурації, але надто

активні дії без чітко окресленої позитивної цілі, коли деконструкція влади переростає в деструкцію країни, у руйнацію суспільної тканини, можуть призвести до суспільної катастрофи. Власне, опозиція заради опозиційності не менше небезпечна, аніж влада заради владарювання» [64]

В умовах змішаної та пропорційної виборчих систем можна говорити про відповідальність політичних партій та їх лідерів. Партії виступають важливим політичним інститутом, який сприяє вираженню політичної волі громадян за допомогою виборів. Конституційна відповідальність партій повинна стати ефективним механізмом переведення гострих політичних конфліктів у правову площину, що дасть змогу уникнути проявів політичного екстремізму та насильства.

Конституційна відповідальність політичних партій виступає видом юридичної відповідальності, що є правовим зв'язком між політичною партією та суспільством, за якого партія (суб'єкт відповідальності) будує поведінку відповідно до свого конституційного статусу, а інші суб'єкти відносин, пов'язаних із здійсненням влади народом (інстанція відповідальності), контролюють, оцінюють таку поведінку та її результати, а у випадку негативної оцінки можуть застосувати санкції за встановленою процедурою.

Моментом виникнення конституційної відповідальності є юридичний факт здобуття партією відповідного конституційно-правового статусу (реєстрація політичної партії); підставою застосування санкцій конституційної відповідальності є невиконання політичною партією покладених на неї конститу-ційних обов'язків або вчинення партією конституційного правопорушення (конституційного делікту).

Але головною у сучасному політичному процесі, з інтенціями до демократизації, виступає проблема відповідальності громадян за країну, її стан та напрямок розвитку, збереження традицій, культури та впровадження демократичних стандартів. «Активна реакція електорату на ті чи інші дії політиків коригує ці дії (головним інструментом тут є виборчий процес, але не

тільки він), а у разі потреби – припиняє їх шляхом масових громадянських виступів» [64].

Не можна виключати ситуацію, коли з метою реалізації непопулярних, але необхідних реформ, політичні актори йдуть проти волі суспільства, більшості громадян.

Законодавство у сфері політичної відповідальності складається з Конституції України, Законів України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про Кабінет Міністрів України», «Про Центральну виборчу комісію», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», інших законів та прийнятих у відповідності до них законодавчих актів.

З точки зору становлення механізмів політико-правової відповідальності у посткомуністичній Україні, досить цікавим є проект Закону «Про політичну відповідальність», зареєстрований у Верховній Раді України 9 квітня 2010 року народним депутатом М. Папієвим, але в подальшому знятого з реєстрації [234]. Але, враховуючи необхідність формування та розвитку політичної відповідальності для демократизації політичної системи, саме цей законопроект може стати основою для прийняття закону, який би регулював цю важливу сферу комунікативної взаємодії між владою та громадянами.

У цьому проекті визначено основні засади, зміст, принципи, форми, засоби здійснення та умови настання політичної відповідальності, він регулює відносини, що виникають у зв’язку з невідповідністю дій політичних акторів інтересам суспільства.

Основні терміни, які стосуються сфери політичної відповідальності, визначаються наступним чином. Безпосередньо «політична (політико-правова) відповідальність» визначається як «особливий вид соціальної відповідальності, що полягає у легітимному застосуванні політичних і правових санкцій до суб’єктів політики, що настає за порушення ними політичних норм, узятих на

себе політичних зобов'язань» [234]. Конституційна (державно-правова) відповідальність, згідно авторських пропозицій це «особливий вид юридичної відповідальності, що виступає як засіб забезпечення норм конституційного права і настає за порушення суб'єктами політики норм Конституції Україні і законів України» [234].

Зміст політичної відповідальності полягає у встановленні ступеня впливу з боку інститутів громадянського суспільства на суб'єктів політики, у випадку порушення ними політичних норм, недотримання взятих на себе політичних зобов'язань, а також у забезпеченні відповідальної поведінки зазначених суб'єктів політики щодо виконання своїх обов'язків, реалізації політико-юридичної компетентності.

Політична відповідальність реалізується через законодавчо визначені механізми застосування засобів громадсько-політичної оцінки діяльності суб'єктів політики, шляхом надання інститутам громадянського суспільства права ініціювання санкцій політичного і політико-правового характеру у разі виявлення порушень такими суб'єктами політики політичних норм, недотримання ними взятих на себе політичних зобов'язань. Принципами політичної відповідальності виступає:

- законодавче забезпечення;
- поєднання політичних і політико-правових санкцій;
- спрямованість виключно на громадсько-політичну оцінку;
- застосування конструктивних механізмів громадсько-політичної оцінки;
- невідворотність настання політичної відповідальності;
- недопущення будь-якого впливу на громадсько-політичну оцінку з боку органів влади і політичних сил.

Політична відповідальність настає у формі політичних і політико-правових санкцій, серед яких до санкцій політичного характеру відносяться: негативна суспільна оцінка на політичних виборах; громадська недовіра; ініціювання процедури застосування санкцій політико-правового характеру відповідно до закону.

До санкцій політико-правового належать: попередження суб'єкта політики про недопустимість порушення чинного законодавства; тимчасове позбавлення права суб'єкта політики щодо здійснення певного виду політичної діяльності; відставка, або позбавлення повноважень суб'єкта політики; відмова у реєстрації для участі у наступних (чергових, позачергових) політичних виборах; розпуск колегіального суб'єкта політики, сформованого за результатами політичних виборів; вилучення агітаційних матеріалів; скасування державної реєстрації суб'єкта політики.

Політичними нормами, які забезпечують спрямування політичної діяльності в Україні на зміцнення системи суспільних відносин, досягнення єдності суспільства, затверджуються такі принципи політичної діяльності, як:

- толерантність;
- визнання права інших політичних сил на відстоювання власних інтересів та позицій;
- плюралізм, визнання правомірності існування різноманітних інтересів та цінностей, за умови, що вони не порушують права людини;
- політичний компроміс, як готовність до взаємних політичних поступок задля досягнення політичної згоди (консенсусу);
- публічність та відкритість;
- рівність суб'єктів політики перед законом;
- підзвітність суб'єктів політики суспільству;
- заперечення політичного популізму;
- дотримання законних методів в політичній боротьбі;
- піднесення ролі політичної культури тощо.

Однією із важливих умов дотримання політичної відповідальності та політичних зобовязань виступає політична програма, яка стає основним політико-правовим документом у відносинах політичних аткорів та громадян. У політичній програмі обов'язково визначаються такі елементи, як політична платформа, політична стратегія (визначається на весь термін повноважень актора), політична тактика (політичні дії протягом одного року), основні

політичні цілі та засоби їх досягнення (з вимірюваними показниками), основні завдання та політичні вимоги.

Політична програма повинна включати розділи у сферах міжнародної політики, державного управління, управління ресурсами, економіки та фінансів, соціальної політики, праці та зайнятості, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, спорту, туризму, охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки, природокористування, правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, протидії корупції, розв'язання інших завдань внутрішньої і зовнішньої політики, цивільного захисту, національної безпеки та обороноздатності [234].

Політичні програми на територіальному рівні повинні містити розділи, вказані в абзаці першому цієї частині, окрім розділів, виконання яких можливе виключно на державному рівні. Політичною програмою уряду є Програма діяльності Кабінету Міністрів України, що розробляється і затверджується відповідно до закону.

Заходи, завдання та показники політичних програм партій (блоків), на основі яких формується коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України, включаються до відповідних розділів Програми діяльності Кабінету Міністрів України та враховуються під час складення проектів Державного бюджету України на відповідні бюджетні періоди. Заходи, завдання та показники політичних програм кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови, які отримали перемогу на виборах, включаються до програм економічного і соціального розвитку сіл, селищ, міст на відповідний рік та враховуються під час складення проектів місцевих бюджетів на відповідні бюджетні періоди. Заходи, завдання та показники політичних програм місцевих організацій партій (блоків), що спрямовані на розвиток регіонів, окремих адміністративно-територіальних одиниць, у разі, якщо такі партії (блоки) в результаті політичних виборів отримали депутатські мандати у місцевих радах, включаються до програм економічного і соціального розвитку сіл, селищ, міст

на відповідний рік та враховуються під час складення проектів місцевих бюджетів на відповідні бюджетні періоди.

У проекті Закону України «Про політичну відповідальність» вводиться поняття «Присяга суб'єкта політики», яка проголошується суб'єктом політики, у випадках, передбачених законом, публічно та скріплюється власноручним підписом її тексту. При цьому визначено, що складання присяги є умовою набуття суб'єктом політики визначеного законом публічно-правового статусу і тягне за собою політичну, адміністративно-правову або кримінальну відповідальність за невиконання обов'язків, що випливають з цього статусу [234].

Ще одна процедура, яка передбачається для підвищення рівня політичної відповідальності, – це громадсько-політична оцінка стану та результативності виконання суб'єктами політики їх політичних програм. До засобів громадсько-політичної оцінки відносяться: громадське обговорення політичних програм та діяльності суб'єктів політики; конструктивна громадсько-політична оцінка виконання суб'єктами політики їх політичних програм; поширення через засоби масової інформації даних про результативність діяльності суб'єктів політики та показників виконання їх політичних програм; участь у політичних виборах; ініціювання санкцій політичної відповідальності.

Щодо останнього пункту, то роголошення громадської недовіри суб'єктам політики може ініціюватись громадською організацією або групою громадських організацій у разі, якщо така ініціатива підтримана не менше ніж 30% громадян, які відповідно до закону мають право брати участь у виборах та референдумах і проживають на території, на яку поширюються владні повноваження такого суб'єкта політики. Мандати суб'єктів політики можуть бути відкликані шляхом місцевого референдуму в порядку, встановленому законом, що проводиться за поданням ініціативної групи членів територіальної громади, які відповідно до закону мають право брати участь у виборах та референдумах.

Громадська недовіра суб’єктам політики проголошується шляхом подання до Центральної або до відповідної територіальної виборчої комісії протоколу загальних зборів громадської організації (протоколів загальних зборів кількох громадських організацій) разом з підписними листами щодо висловлення громадської недовіри таким суб’єктам політики, що містять підписи не менше ніж 30 % громадян, які, відповідно до закону, мають право брати участь у виборах та референдумах і проживають на території, на яку поширюються владні повноваження таких суб’єктів політики.

Центральна або відповідна територіальна виборча комісія зобов’язана перевірити достовірність підписів членів громадської організації (групи громадських організацій), а також підписів громадян і у разі позитивного висновку щодо їх достовірності, у місячний строк після отримання такого подання опублікувати у офіційних засобах масової інформації його зміст.

Центральна та територіальні виборчі комісії щороку публікують у офіційних засобах масової інформації зведену інформацію щодо проголошення громадської недовіри суб’єктам політики. Форма, порядок подання та обліку документів щодо проголошення громадської недовіри суб’єктам політики встановлюються Центральною виборчою комісією.

Таким чином, значно розширюються форми політичної відповідальності, до її механізмів включається, окрім судових позовів, референдумів та відкликання політиків, присяга усіх субєктів політики (а не лише Президента України та депутатів ВР України), громадсько-політична оцінка діяльності політичних акторів, проголошення громадської недовіри та ін.

Формалізація програмних положень, безумовно буде сприяти не лише підвищенню рівня політичної відповідальності політичних акторів, а і раціоналізації політичного простору в цілому.

4.2. Роль громадянського суспільства у формуванні та реалізації політичної відповідальності

Демократія, як форма політичного устрою, передбачає постійну взаємодію між владою та суспільством. Підвищення ефективності політичної взаємодії, її змістовне наповнення можливе лище за умов наявності розвинених інститутів громадянського суспільства, які виконують функцію контролю діяльності влади.

У цьому сенсі, політична відповідальність громадян, їх обєднань та організацій, виступає водночас передумовою та наслідком ефективної взаємодії між громадянським суспільством і державою.

Критерієм легітимності державної влади є спрямованість її діяльності на задоволення інтересів суспільства. В зворотньому випадку, громадянське суспільство усуває правлячих політичних акторів від влади, голосуючи за інших. Принцип відповідальності влади перед громадянином деформується вже при першому їх контакті: «Відчуження влади перетворює людей на скаржників і прохачів. Вихід один – віддати владу громаді» [103, с. 14].

На думку П. Любченко, поняття громамдянського суспільства застосовується у взаємозв'язку з ідеєю «антиполітичної» активності, яка виступає засобом для реконструкції посткомуністичної соціальності в напрямку емансипації суспільства від політичного все проникнення. Так, він надає громадянському суспільству визвольного значення, зокрема зазначаючи, що «джерела опору тоталітаризму – у «дополітичній» сфері індивідуального розуму, моралі, свідомості, цінностей життя, де людина прагне бути сама собою, лише живучи правдиво» [154, с. 43].

Сучасні уявлення про громадянське суспільство відрізняються плюральністю та різноманітністю. Суть більшості позицій науковців зводиться, як правило, до його протиставлення державі. Український дослідник М. О. Бажинов вважає, що «в системі взаємовідносин держави і громадянського суспільства відбуваються конвергентні процеси, що водночас не виключає й не

ставить під сумнів факт протилежності сутнісних засад цих двох сфер людської життєдіяльності. На його думку, громадянське суспільство є саморегулюючим феноменом, що перебуває в суттєвій залежності від держави. Проте це не адміністративний вплив останньої на царину приватного (недержавного, неполітичного) життя громадян, а залежність, що характеризує зв'язок громадянського суспільства з тими умовами й можливостями діяльності, які визначаються специфікою й типом реальної політики тієї чи іншої держави. Держава постає як самодостатнє утворення, а громадянське суспільство – як незалежна від неї сукупність різних видів соціальних інституцій, об'єднань, організацій, що служать для громадян основою для вільного розвитку, вираження власних поглядів, переконань та інтересів» [154, с. 45].

Російський політолог і соціолог Ю. Сурмін розглядає громадянське суспільство (а) в об'єктивному сенсі – як суспільство людей, які мають права й обов'язки громадян стосовно держави, а держава – права й обов'язки щодо громадян, і (б) у суб'єктивному – як незалежна від держави й існуюча поряд з нею особлива царина громадського життя, яка складається з різних соціальних груп, рухів, об'єднань, культурних, національних, територіальних та інших спільностей і яка служить формою вираження різноманітних інтересів особистості [266, с. 148].

Український автор В. В. Речицький вважає, що пріоритети громадянського суспільства і держави відрізняються. Якщо для держави ними залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства – це свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність [Цит. за: 154, с. 46].

В. М. Селіванов основними рисами громадянського суспільства називає: а) свободу й ініціативність особи, спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди його загальним інтересам і визнання невід'ємних індивідуальних прав людини і громадянського стану; б) розвиток суспільних відносин відповідно до фундаментального принципу кантівської філософії, згідно з яким людина завжди повинна розглядатися як мета і ніколи – як засіб; в) ліквідацію відчуженості індивіда стосовно соціально-економічних структур і

політичних інститутів, реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей; г) послідовний захист прав і свобод людини і громадянина, де громадянське суспільство може діяти як сила, незалежна від держави; д) власність як основу ініціативної, творчої підприємницької діяльності; е) духовність життя суспільства, в основі якого – визнання гуманістичних і демократичних загальнолюдських за своєю суттю цінностей; є) існування так званого середнього класу як соціальної бази громадянського суспільства; ж) відсутність з боку держави жорсткої регламентації приватного життя членів суспільства, існування розвинутої соціальної структури, яка гарантує задоволення багатоманітних інтересів різних груп і верств населення; з) активну участь у суспільному житті недержавних самоврядних спільнот (як-то сім'я, кооперація, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етичні, конфесійні та інші об'єднання); наявність суспільних рухів та організацій різноманітних видів, які намагаються підтримати своє існування й досягти власних корпоративних цілей; і) визнання й матеріалізація ідеї верховенства права, поділ його на публічне і приватне, де основними ознаками останнього є орієнтація на людину-власника, рівний правовий статус у цивільних відносинах інтересів державних органів, громадських структур і громадянина [251, с. 12].

Як вбачається, помилковим є зведення громадянського суспільства лише до неполітичних інститутів і неполітичних відносин. З точки зору сучасних наукових підходів усе частіше акцент робиться на розумінні політики як однієї з найважливіших функцій громадянського суспільства.

Важливим для політичної відповідальності є усвідомлення того, що громадянське суспільство охоплює не лише горизонтальні, а й вертикальні зв'язки, що можуть розглядатися як опосередкування між індивідами і групами, між групами й соціальними інститутами, між соціальними інститутами і глобальними політичними інститутами.

Таким чином, політичні відносини, які складаються між відповідними полями політичної системи (громадянин, асоціація громадян, влада), є важливими складовими громадянського суспільства.

В цілому, категорія «громадянське суспільство» є якісною характеристикою розвитку певного соціуму, в якому досягнуто високого рівня утвердження й забезпечення прав і свобод людини. Для такого суспільства характерні наступні основні риси: «а) визнання прав, свобод і законних інтересів людини, обов'язковість їх забезпечення державою та іншими інститутами громадянського суспільства; б) високий рівень правової культури громадян; в) невтручання органів публічної влади у приватне життя індивідів; г) неухильне дотримання конституційних принципів в організації публічної влади; д) загальна постійна поінформованість людини у справах суспільства й держави; е) самоврядування й самоорганізація; д) виборність органів публічної влади на певний строк та їх підзвітність; є) приватна власність як матеріальна основа особистої свободи індивіда; ж) розвиток господарсько-економічних відносин, що базуються на конкуренції й вільному ринку; з) високий рівень значущості громадської думки; і) розвиненість та ефективність правової системи; ї) справедливе правосуддя; к) становлення й розвиток різноманітних видів об’єднань: політичних, економічних, культурних, релігійних, професійних» [154, с. 52-53].

Для України характерна асиметричність у розвитку інститутів громадянського суспільства. Для досягнення оптимальної рівноваги необхідно убезпечити інститути громадянського суспільства від надмірних обмежень і позаправового впливу. Жоден із його інститутів не повинен бути домінуючим, а їх взаємодія має утворювати єдину цілісну систему для досягнення синергетичного ефекту.

Реалізація демократичної моделі взаємодії суспільства та влади пов’язана із проблемами становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, рівнем політичної культури та політичної активності влади та громадян. Як

наслідок – незадоволення суспільтва владою, дії влади всупереч інтересам супсільства не мають політичних та правових наслідків для правлячої еліти.

Це відбувається, у тому числі, тому що громадянське суспільство не має однозначної відповіді на питання, щодо суб'єктів політичної відповідальності за неналежне урядування.

У процесі формування та реалізації демократичного механізму політичної відповідальності важливу роль відіграють такі інституції, як громадянське супсільство, мас-медіа, місцеве самоврядування, молодіжні громадські організації (як такі, що представляють інтереси найбільш політично активної частини суспільства). З метою дослідження ролі громадянського суспільства у процесі формування політичної відповідальності розглянемо більш детально ці складові.

На думку українського філософа Т. Розової, громадянське суспільство потребує окремої уваги з боку держави, набуття статусу окремого напрямку державної політики. Але, з точки зору формування ефективних механізмів політичної відповідальності громадянське суспільство має контролювати владу, не будучи залежним від неї. У цьому сенсі на перший план виходять самоорганізація громадян, їх здатність до спільних дій. Варто погодитись із тим, що «Саме у цьому напрямі країна здатна вийти з «зачарованого кола», у якому без розвинутого громадянського суспільства не можна створити демократичну, соціальну, правову державу, що задекларовано у статті 1 Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна, правова держава». А без демократичної, соціальної, правової держави годі й очікувати становлення повноцінного, «розфрагментованого» громадянського суспільства» [240, с. 20].

Необхідність залучення структур громадянського суспільства до політичного процесу в якості суб'єктів, альтернативних державним владним інститутам, сприяє формуванню політичної відповідальності, підвищенню рівня ефективності державного управління.

Ефективність громадянського суспільства, рівень його впливу на політичних акторів великою мірою визначається ступенем інституціоналізації. З

точки зору політичної теорії існує декілька підходів до визначення процесу інституціоналізації громадянського суспільства.

З одного боку, інституціоналізація інтерпретується як «виникнення й оформлення організаційних, правових та інших структур для задоволення суспільних потреб. Громадянське суспільство виступає інституціонально-функціональною сферою, яка регулюється правовими механізмами і є фактором забезпечення чутливості держави до громадянських інтересів [332, с. 238]. З іншого боку, громадянське суспільство виникає як сфера спонтанного самоврядування та самоорганізації суб'єктів, розростається в систему інститутів та організацій, що діють в усіх сферах суспільного життя. В процесі їх функціонування формуються моделі і норми поведінки, які закріплюються державою з метою впливу на процес громадської самоорганізації.

На думку української дослідниці Г. Малкіної, логіка конституювання політичних умов функціонування громадянського суспільства повинна характеризуватися симбіозом обох позицій і характеризуватися «як розвинута система відносин, основу якої складають недержавні відносини, що реалізуються в діяльності інститутів громадянського суспільства – політичних партіях, громадських організаціях, ініціативах, громадських рухах, недержавних засобах масової інформації, але здійснюють визначальний вплив на діяльність органів державної влади та набувають політичних функцій у випадку посилення дестабілізуючих тенденцій» [161, с. 83].

Процес інституціоналізації політичної відповідальності в Україні та формування громадянського суспільства обумовлені перехідним періодом політичної системи. На думку дослідниці транзитивних процесів в Україні А. Колодій, у процесі демократичного переходу «знищення старих інститутів не супроводжується достатньо енергійним створенням нових» [119, с. 85]. Можна говорити про декілька підходів до аналізу посткомуністичної ситуації в Україні, автори яких говорять про:

- анархічно-охлократичний режим;
- неототалітаризм;
- перехідний період.

Виділяються такі типові риси посткомуністичного суспільства, які заважають становленню політичної відповідальності у країні: домінування в політиці й економіці номенклатурно-корпоративних кланів, відсутність гарантій з боку держави прав і свобод особи, спроба відтворити звичні за радянських часів правила та норми суспільного та політичного життя.

Посткомуністичний світ потребує модернізації економічних та політичних відносин, від цього залежить успішність переходу. Шлях модернізації характеризується високим рівнем раціоналізації суспільного життя, наявністю ринкової економіки, диференційованої соціальної структури в умовах правової рівності, пануванням ліберально-демократичних політичних систем.

Процес політичного переходу до демократії проходить такі стадії, як лібералізація політичних та економінчих відносин, трансформація недемократичного режиму та поява нових, демократичних інституцій (у тому числі – громадських об’єднань, політичних партій, мас-медіа, місцевого самоврядування та ін.), консолідація демократичних інститутів, звикання суспільства до нових правил політичної гри та суспільного життя.

На початку перехідного періоду українське суспільство обрало модель не радикального розриву із минулим, енергійних реформ та швидкого оновлення еліт, а шлях компромісів між елітними групами, у тому числі – налаштованими антидемократично. Це надзвичайно ускладнило становлення політичної відповідальності як влади перед громадянським суспільством, так і громадських організацій, політичних партій, представників мас-медіа.

На думку А. Колодій, «перехід до демократії від тоталітарного суспільства передбачає надзвичайно глибокі перетворення, вимагаючи заміни не лише політичних інститутів, а й усього суспільного ладу, включно з економічною системою... Суб’єктивні причини, пов’язані з неадекватною, нереформаторською поведінкою правлячих еліт, в Україні обумовлені як тим, що перехід відбувається шляхом «вростання» старих еліт у нові відносини, невирішеністю проблеми передачі влади (хоч би тимчасової) в руки нової еліти, значна частина комуністичної еліти завжди відзначалася високим рівнем

відданості старому режиму і зберегла його дотепер (часом маскуючи свої переконання з корисливих міркувань)» [119, с. 87].

Дослідниця виділяє п’ять альтернатив можливого політичного розвитку країни:

- консолідація тепер діючого політичного устрою, повільне, але неухильне просування до все зріліших форм демократії;
- набуття системою рис «делегативної», з перспективою її переродження в систему авторитарного правління;
- виникнення нової форми недемократичного правління через прихід до влади правих радикалів і/або через встановлення одноосібної диктатури;
- анархізація (і криміналізація) політичної системи та економіки і, як наслідок, входження країни в довготривалий період політичної нестабільності;
- повернення до старого однопартійного режиму під видом відновлення «радянського народовладдя» у випадку приходу до влади крайніх «лівих».

Задля підвищення ролі громадянського суспільства у формуванні політичної відповідальності необхідно забезпечити: «1) знаходження оптимуму у взаєминах громадянського суспільства і держави... Адже діяльність громадянського суспільства спрямована на реалізацію загальних для людської цивілізації потреб особистості через доцільне у кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та поля їхньої діяльності; 2) введення у дію механізму реалізації потенціалу громадських організацій щодопосилення продуктивності влади у сфері демократизації та соціалізації держави, а також захисту прав і свобод громадян шляхом незалежної експертизи державних рішень, участі у законотворчості, моніторингу виконання органами виконавчої влади державних рішень та дотримання міжнародних угод тощо; 3) упровадження у політичну свідомість та громадську думку прагматичного розуміння характеру та функцій громадянського суспільства, корисного з точки зору реалізації як повсякденних потреб громадян, так і довгострокових національних інтересів України з огляду на перспективу європейської інтеграції» [240, с. 24].

Тут йдеться про контроль громадянського суспільства за діяльністю влади, що має сприяти формуванню політичної відповідальності органів державної влади, владних акторів перед суспільством. Інша складова стосується відповідальності безпосередньо самих громадян, їх об'єднань та організацій.

Таким чином, у процесі демократичного переходу та реалізації непопулярних економічних та політичних реформ одним із важливих факторів стає відповідальність громадянського суспільства. Українське громадянське суспільство досі не піднялося до такої динаміки трансформаційних процесів, коли усвідомлення власної відповідальності дозволяє позбутись патерналізму та конформізму. І хоча можна говорити про певні здобутки громадянського суспільства щодо контролю за владою в Україні, проте відповідальність самого суспільства знаходиться на недостатньому рівні.

Це пов'язано із необхідністю розвитку таких якостей та характерних рис громадянського суспільства, як довіра один до одного, взаємна допомога, толерантність, здатність до узгоджених, кооперованих дій, віри громадян у власні сили, зорієнтованості на громадські справи. Усе це у комплексі має сформувати почуття відповідальності громадян та знайти вираження у особливому типі устрою супсільства, зовнішньою формою якого виступають добровільні об'єднання громадян.

Серед усіх інституцій громадянського суспільства особливу роль у формуванні політичної відповідальності відіграють політичні партії. Вони є «перехідною ланкою» від потреб та інтересів громадянського суспільства, які від того набувають значення політичних пріоритетів, до власне організації і здійснення державної влади.

З одного боку, «діяльність політичних партій спрямована на сферу громадянського суспільства, звідки акумулюються політичні настрої та сподівання населення, а з іншого – на здобуття державної влади і важелів управління в загальнонаціональному масштабі для здійснення політичних настанов та програм, що стосується відтепер безпосередньо проблематики функціонування політичної системи. Маючи громадянські права і політичні

свободи, людина спроможна самостійно зайняти в суспільстві те становище, на яке вона заслуговує і яке найбільшою мірою відповідає обсягу та якості реалізованого особистісного потенціалу» [240, с. 25].

На заваді реалізації завдань громадянського суспільства щодо реалізації демократичних принципів політичної відповідальності головними факторами стають:

- патерналізм, сформований роками тоталітарного, а згодом і авторитарного панування;
- традиції державного управління, яке передбачає домінування держави в усіх сферах суспільно-політичного життя;
- економічні фіктори, які пов'язані зі складністю ринкових реформ;
- політична та ідеологічна розпорошеність основних суспільних груп та ін.

Варто погодитись із наступними характеристиками громадянського суспільства на перехідному етапі розвитку. «Всупереч природному процесові самоорганізації тих чи інших груп населення триває штучно затягнутий владою термін зберігання патерналістських сподівань значної більшості деконсолідованих громадян не на власні сили, а на допомогу державних структур... Україна знаходиться: а) перед необхідністю йти власним найкоротшим шляхом розбудови громадянського суспільства в умовах певного дефіциту соціальних ресурсів держави та панування бідності при відсутності сформованого та дієздатного середнього класу, що знижує можливості інтенсивного розвитку громадянських інститутів; б) у непевному стані, коли існує загрозлива різниця між конституційним закріпленням прав і свобод людини і реальним дотриманням кожного з них унаслідок відчутного браку дієвих правових механізмів; в) на початковому ступені усвідомлення ідеї правового порядку і таких базових понять громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство права, поділ влади, світський характер держави, поліконфесійність та повага прав національних меншин... В Україні домінував і дотепер домінує вплив закордонних донорів на формування та діяльність громадських організацій» [240, с. 26].

Інститути державної влади також сприймають громадські організації як деструктивну силу і часто не враховують тих пропозицій, які надають представники громадянського суспільства.

З іншого боку, можна спостерігати низьку якість роботи самих громадських організацій, «наявність серед них егоїстичних та заробітчанських інтересів, недосвідченості, бо процес їхньої професіоналізації все ще є далеким від оптимуму, а це, у свою чергу, дискредитує «третій сектор» і в очах громадськості, і в очах влади. Основою для підозр у непрофесіоналізмі є невчасність і неадекватність відповідних рекомендацій. Зокрема, це призводить до того, що державні структури частіше сприймають громадські організації як небажаного прохача або, в кращому разі, як другорядного партнер» [240, с. 27].

Змінити ситуацію на краще можуть представники найбільш динамічної супсільно-демографічної групи – молоді. Роль молодих громадян у процесі створення громадянського суспільства, формування політичної відповідальності важко переоцінити.

Представники молодого покоління виступають достатньо великим електоральним ресурсом, проте політична пасивність молодих громадян стає одним із чинників, які стають на заваді процесам оновлення політичних еліт, демократизації суспільства, реалізації реформ у політичній та економічній сферах, формуванню політичної відповідальності.

Серед причин політичної пасивності молоді можна виділити наступні: «Перша причина – це синдром невиправданих сподівань, коли політика не виправдовує очікувань людини. Молодь втрачає інтерес до політики. Тоді настає період політичної апатії, що є однією з форм політичного протесту. Друга причина – відсутність об’єднуючої ідеї суспільства. Суспільство роз’єднане. Та частина суспільства, яка відчужена від економічних благ, економічних цінностей, не приймає участі в політичному житті, – це молодь як соціально не зацікавлений шар суспільства. Третя причина – це перенасичення політичною інформацією. Інтереси сучасної молоді до політичного життя обмежені. Політична інформації так багато, що молодь перенасичується нею. І нарешті,

четверта причина – це відсутність єдиної молодіжної політики. Держава не приймає загальних заходів в галузі політичної діяльності» [103, с. 76].

Важливою складовою громадянського суспільства виступає місцеве самоврядування, яке надає можливість територіальним громадам підвищувати ефективність рішень проблем місцевого рівня. Місцеве самоврядування виступає як: «(а) фундаментальний принцип конституційного ладу, (б) форма народовладдя, (в) системна організація, (г) форма реалізації публічної влади, а його органи і посадові особи – як її підсистема, (д) форма залучення громадян до участі у вирішенні питань місцевого значення, (е) право територіальної громади, (є) різновид суспільного управління» [154, с. 53].

У свою чергу, це позитивно впливає на рівень політичної відповідальності через наближеність управлінських послуг до громадян та місце, яке займає масцеве самоврядування у системі громадянського суспільства. У громадянському суспільстві місцеве самоврядування – це «(а) специфічний (публічний) інститут громадянського суспільства, (б) право територіальних громад регламентувати значну частину справ громадянського суспільства, діючи в межах закону під свою відповідальність і у власних інтересах, (в) форма самоорганізації локальних співтовариств, (г) право й реальна спроможність органів, сформованих територіальними громадами, регулювати суспільні відносини з метою вирішення питань місцевого значення, (д) правова форма реалізації народного суверенітету» [154, с. 53].

Три небезпеки для сучасного гроамдянського супсільства в Україні називає Є. Бистрицький: «Перша з них – політичний популізм, особливо нав’язливий під час останньої виборчої кампанії... Суть і небезпека популізму полягає в тому, що він свідомо оминає складну реальність інтересів різноманітних груп громадян. Популіст апелює до кожного з нас поодинці. Він розділяє громадян на соціальні атоми й залишає їх на самоті, аби пообіцяти задовольнити кожного окремо й водночас усіх разом. Для цього потрібно небагато – лише обіцяти покращити персональні умови життя кожного, задовольнити перші життєві потреби кожного, скажімо – підвищити заробітну

платню, пенсію, знизити тарифи тощо, не вимагаючи від нас самих нічого, крім делегування такому політикові своєї частки влади. Друга суттєва небезпека, яка, до речі, тісно пов'язана з першою, – політичне моралізування. Воно може мати різні обличчя: від апеляції до справжніх світоглядних орієнтирів національної традиції – до опертя на міфологізовані уявлення про духовні цінності, яких, на думку керівника, мусили б дотримуватися громадяни. Моралізування на ґрунті національних цінностей, яким легко замістити непрофесійність політичного чи державного діяча, стає вигідною професією номенклатурного українства. Суть будь-якого справді громадського утворення, а загалом – громадянського суспільства – у публічності його інтересів та їх захисту і просування. Є й третя, найбільша загроза. Це протилежна довгій європейській історії виховання гідності громадянина українська традиція. Традиція, швидше, чекати благ від доброго, але справедливого провідника, ніж виборювати незалежність від начальника для вільної праці на свою користь. Це традиційно інше саморозуміння, ніж те, що на Заході становить прописну істину: індивідуум не одержує права від держави, він, за власною природою, має невід'ємні й незаперечні права, яких ніхто у світі не має права в нього відібрати. Це, нарешті, інше розуміння власної гідності, яке й робить тебе громадянином» [29].

Для вирішення тих та інших проблем, які виникають у процесі розвитку громадянського суспільства, з метою підвищення ефективності діяльності інститутів громадянського суспільства, першочерговими завданнями повинні стати наступні. По-перше, утворення простору публічного політичного діалогу між владою та громаяднами та їх асоціаціями, що є необхідною умовою розвиток та підтримання довіри між політичними та громадськими акторами. По-друге, дотримання паритетних засад громадянськогог суспільства та влади у створенні механізмів політичної відповідальності. По-третє, формування інституцій «демократії участі» (партиципаторної демократії) у взаємодії державних органів із громадськістю, розширене інформування населення про державні справи та активізація широкої участі громадян під час прийняття та

реалізації рішень на всіх рівнях, у тому числі – місцевого самоврядування. По-четверте, запровадження практики регіональної співпраці відповідно до різноманітних сфер діяльності на рівні місцевого самоврядування та заснування органів співробітництва, що включатимуть представників обох сторін (дорадчі органи, круглі столи, спільні комісії). По-п'яте, впровадження механізмів політичної, правової та громадянської освіти як посадовців, що має призвести до руйнування негативних стереотипів зневажливого ставлення до проявів громадської активності, підвищення освіченості громадян та їх представників у діалозі зі владою [240, с. 28].

Таким чином, без розвиненого громадянського суспільства, яке виконує функції не лише контролю за діями влади з боку громадськості, а і формулювання раціональних альтернатив супсільного розвитку, діалогу з владою, захисту інтересів асоціацій громадян неможливий розвиток політичної відповідальності.

Висновки до четвертого розділу

Узагальнюючи результати проведеного у четвертому розділі дисертації аналізу інституціоналізації політичної відповідальності в Україні, визначенню механізмів політико-правової відповідальності та ролі громадянського суспільства у формуванні та реалізації політичної відповідальності, можна зафіксувати наступні висновки.

В умовах демократичного політичного режиму суспільство є джерелом влади, підтримка народу забезпечує легітимність державної влади та її інститутів. Цю норму закріплено у нормативно-правових документах, передусім – Конституції України (зокрема, ст. 5 проголошує, що єдиним джерелом влади в Україні є народ). Право громадян визначати суспільний інтерес та спрямовувати діяльність влади на його реалізацію – це основа демократичної політичної взаємодії.

У процесі формування політичної відповідальності однією із головних проблем стає співвідношення суспільних і державних основ (тобто – взаємодія громадянського супсільтства та влади), соціальних і політичних регуляторів (громадські об’єднання та політичні партії). Розвиток політичної відповідальності виступає однією з корінних при визначенні спрямованості і темпів стратегічного розвитку країни, а також структури і характеру взаємодії політичних інститутів з інститутами громадянськими.

Функція громадських організацій та політичних партій у процесі формування політичної відповідальності полягає у тому, що вони виступають проміжною ланкою між громадянином та органами державної влади.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумку проведеному дослідженню і формулюючи узагальнюючи положення щодо роботи в цілому, варто насамперед звернутися до висвітлення того, якою мірою у дисертації було реалізовано мету та завдання, які ставились у вступі. Підсумовуючи висвітлення ступеня повноти і послідовності розв'язання основних завдань дисертації, слід зазначити, що кожне із них знайшло своє вирішення у межах представленої дисертаційної роботи.

Таким чином, це свідчить про досягнення мети дисертації, а також про вирішення усіх без виключення завдань дослідження, які ставились у вступі і виступили необхідними етапами усебічного комплексного аналізу комунікативних механізмів політичної відповідальності в Україні.

Разом із тим, крім визначення рівня та послідовності реалізації дослідницьких завдань, слід представити отримані у процесі авторського дослідження результати. Їх можна представити у вигляді наступних положень, які водночас виступають висновками до всієї дисертаційної роботи в цілому.

Звернення до еволюції наукових підходів до розуміння ідеї політичної відповідальності дозволило запропонувати авторське бачення етапів дослідження політичної відповідальності в історії політичної думки.

Передусім, слід зазначити, що поява та історична еволюція феномену відповідальності пов'язується із такими формами організації соціального життя, як групи, страти, класи, тобто – соціальною диференціацією суспільства.

Становлення соціальних та політичних відносин, генеза держави призвело до розвитку політико-правових механізмів формування політичної відповідальності.

З точки зору політичної науки, інтепретації політичної відповідальності безпосередньо залежать від зв'язку із різними феноменами суспільного життя, який проявлявся на різних історичних етапах. Аналіз політичної

відповідальності міститься у багатьох філософських, соціологічних, політологічних підходах.

В цілому, визначення сутності політичної відповідальності пов'язувалось із застосуванням інтерпретативних символічних матриць, які послідовно змінювали одні одну: міфологічні уявлення, релігійний світогляд, ідеологічні доктрини, наукові (політологічні, філософські, правові) парадигми.

У дисертації виділено та проаналізовано такі способи обґрунтування ідеї відповідальності в історії світової політичної думки, як: теологічна концепція відповідальності, яка формується навколо християнської моральної доктрини відповідальності людини за виконання біблійних заповідей; політична концепція відповідальності, яка інтерпретується як наслідок втручання влади у суспільні справи; у XX столітті набуває особливого розвитку концепція професійної відповідальності, яка полягає у виконанні статусних приписів та стосується політичних акторів, науковців, лікарів та ін.

У процесі становлення наукового розуміння політичної відповідальності можна виокремити такі історичні етапи, кожний з яких здійснив великий вплив на сучасні політологічні візії щодо цього феномену політичного життя. У Середньовіччі, у зв'язку з появою перших університетів, які виборювали автономність від церкви, відповідальність розглядалась у співвідношенні зі свободою думки, слова та волі особистості.

У подальшому розвитку політичної думки теорія «природних прав» людини доповнювалася теорією «суспільного договору», у межах якої було сформульовано основні положення щодо відповідальності влади перед суспільством, громадян за стан справ у державі.

Теорія природних прав людини та теорія суспільного договрору стали основою громадянської концепції політичної відповідальності. У цих концепціях проблема відповідальності вийшла на новий рівень теоретичного обґрунтування – як відповідальність політиків за повноваження, які їм було делеговано народом.

У дослідженні розглянуто основні концепції політичної відповідальтності. Так, визначено концепцію розподілу влади в якості джерела конституційно-правової відповівдальності, яка передбачала наявність законодавчої, виконавчої та судової влади, кожна із яких має власну сферу відповідальності та не втручатись до сфери відповідальності іншої влади.

Отже, у даній концепції поєднується політична відповідальність та правова (конституційна) відповідальність, що стало подальшим кроком у розвитку концепцій відповідальності.

Концептуалізація проблеми відповідальності у даному дисертаційному дослідженні дозволила здійснити грунтовний політологічних аналіз інтерпретацій політичної відповідальності у трьох взаємопов'язаних вимірах: відповідальність держави перед громадянами; відповідальність різних гілок влади; політична відповідальність громадян.

Подальші інтерпретації феномену відповідальності в історії політичної думки пов'язані із розвитком цих підходів, а також теорій еліт, політичних партій та політичної активності. На наступних етапах зростає роль професійної відповідальності (через виокремлення політичної діяльності, як окремого простору соціальної взаємодії, диференціацію наукового знання тощо), увага до психологічних характеристик особистості, представницької моделі політичної взаємодії між владою та суспільством.

Окремо у дослідженні виділяються характеристики політичної відповідальності доби модерну та постмодерну, які пов'язуються із демократією та індустріалізацією, розвитком політичних комунікацій та глобалізацією. Можна стверджувати, що зростає важливість ціннісного виміру політичної діяльності: у політичній відповідальності переважає не конституційно-правовий аспект, а комунікативний вимір взаємодії влади та суспільства.

Історичні основи концепції відповідальності та її сучасне розуміння тісно пов'язані із моральними доктринами. Історично склалося два основних підходи до осмислення відповідальності у європейських моральних доктринах, які у дисертації розглянуто у ліберальному та комунітарному вимірах.

Визначено, що ліберальний вимір політичної відповідальності пов’язує відповідальність із справедливістю та правом, ноголошує на процедурних основах політичної відповідальності. Для комунітаристів характерно осмислення політичної відповідальності в контексті орієнтації на загальне благо як вищу мету політики. Це, у свою чергу, актуалізує потребу пошуку адекватних механізмів визначення сутності загального блага та засобів його правового вираження.

На перший план виходять комунікативні механізми формулювання спільної мети суспільного розвитку та відповідальності влади та громадян за її досягнення.

При усій різноманітності джерел доби модерну (Реформація, Просвітництво, розвиток науки, технологій, економіки, заснованій на промисловому виробництві, індустрії, парламентський республіки, як форми державного устрою) та його інтелектуальних витоків (релігійних, економічних, політчиних, соціальних та культурних ідеях), доба модерну – це час раціональності. У тому числі – раціональної організації політичної взаємодії, що передбачає визначені наслідки за певні дії владних акторів, політичні (програш на виборах, так звана «ретроспективна відповідальність») та правові (визначені законодавством, зокрема – конституційна відповідальність).

Політична відповідальність доби модерну пов’язана із бюрократичною системою формування та реалізації раціональних політичних рішень. Завдяки утвердженню раціональності у політичній взаємодії, у добу модерну значно підвищився рівень відповідальності влади. Буржуазні демократичні революції призвели до підвищення відповідальності влади в останні триста років, у порівнянні з попередніми періодами розвитку цивілізації.

У правових державах діють закони, функціонують громадські та державні інститути, прийняті спеціальні процедури, метою яких є залучення до політичної відповідальності влади на всіх рівнях. До механізмів реалізації відповідальності влади доби модерну відносяться розпуск парламентів,

імпічмент, відкликання окремих парламентаріїв, виборчі процедури, правові норми, відставка урядів, свобода слова у мас-медіа, право на критику влади.

У добу модерну було вироблено дієві механізми правової відповідальності, зокрема – її конституційного виду (відповідальність уряду перед парламентом у парламентській республіці, незалежність судової гілки влади, наявність та суворе дотримання приницпу верховенства права, забезпечення прав та свобод людини та громадянина).

У другій половині ХХ століття, у процесі постмодерної деконструкції логоцентризму, влади, права, політики, науки, особистості, моральності – тобто базисних понять цивілізації доби модерну, відбулась реінтерпретація й поняття політичної відповідальності.

Представники постмодерну трансформували поняття політичної відповідальності із аксіоми демократичного політичного режиму у розряд проблеми, пов'язаної із ціннісним виміром політичної діяльності, аніж із раціональністю вибору та дії акторів, взаємодії влади та суспільства.

У політологічних концепціях політичної відповідальності постмодерністський підхід виражається у визнанні культурного і політичного різноманіття (розквіту політичних субкультур), актуалізація проблем ідентичності в політиці в цілому і в політичному управлінні, зокрема, ролі особистості в політиці, соціальної політики та ініціатив, що йдуть знизу, горизонтального взаємодії як на рівні громадянського суспільства, так і на нижчих і середніх рівнях державної політики, розвитку горизонтальних самоврядних мереж, ролі ідентичності в політичному управлінні.

Постмодернізація передбачає відмовлення від акценту на економічну ефективність, бюрократичні структури влади й науковий раціоналізм, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до більш гуманного суспільства, де самостійності, різноманітності і самовираженню особистості.

У роботі досліджується тенденція переходу від індустріальної моделі держави «праця – держава – капітал» до нової, постмодерністської моделі «споживач – держава – виробник». Остання передбачає наявність інноваційної,

публічної, економної державної системи з максимальною передачею повноважень на нижні рівні управління і самоврядування.

Відповідно, наголошується на необхідності перенесення відповідальності від вертикально організованих структур до горизонтальної взаємодії за типом „ризоми". Ці ідеї стосовно змін у політичні відповідальності можуть бути застосовані до умов розвинених країн зі сформованими структурами громадянського суспільства і відповідним рівнем політичної культури.

У той же час, необхідно звернути увагу на те, що концепція постмодерністської організації політичного простору і політичного управління може ефективно функціонувати тільки в умовах консолідованої демократії, відповідного стилю роботи еліт, незалежних мас-медіа та ринкової економіки.

Можна стверджувати, що відповідальність влади повною мірою ще не реалізована у суспільстві, і вирішення цього завдання належить знайти у XXI столітті. Глобалізація утворює нові виклики для відповідальності влади, такі як необхідність субсидіарності, зміна функцій та сфери відповідальності («кордонів» відповідальності) національної держави, поява нових глобальних політичних акторів (ТНК, міжнародні неурядові організації, наднаціональні органи влади тощо).

Формування політичної відповідальності сучасної доби обумовлене наступними чинниками. Передусім, це розвиток різноманітних форм горизонтальної політичної взаємодії, процеси становлення місцевих рухів та асоціацій. У процесі глобалізації простір відповідальності національних урядів зазнає тиску, як із боку глобальних політичних та економічних акторів, так і з локальних, місцевих акторів. З'являються нові соціальні рухи, які базуються на постмодерному стилі життя, створюють умови для індивідуального вибору людиною характеру діяльності в політиці та потребують політичного визнання на рівні держави та суспільства (екологічні, феміністські та ін.). Ціннісний зсув у політичній діяльності обумовлює перехід від цінностей громадянськості, рівності, представництва, відповідальності та нейтральності до орієнтації на споживача, на ефективність, змагальність, менеджеризм і партнерство.

У процесі формування комунікативних механізмів політичної відповідальності демократичні норми відповідальності держави поступаються принципами автономності управлінської сфери, а замість традиційно притаманного державній службі принципу справедливості затверджується модель партнерства.

У дослідженні проаналізовано два типи політичної відповідальності – природну і контрактурну. Відповідальність, обумовлена статусом, усвідомлюється політичним актором як покликання, а відповідальність обумовлена угодою – як обов'язок. Вона може накладатись груповими, корпоративними, службовими або якимись іншими локальними обов'язками, зближується в такому розумінні з підзвітністю. З іншого боку, відповідальність самостійно приймається актором в якості особистого боргу. У цьому випадку зберігається її вимір, яке фіксується в модальності «відповідальність перед...», на відміну від модальності «відповідальність за...».

Концептуально у дослідженні представлено наступні підходи до визначення політичної відповідальності, які сприяли процесу формування її комунікативних механізмів та обгрунтовували їх. Так, розуміння відподальності крізь призму технократичного підходу наголошує на відповідальності політичних акторів, вчених, представників бізнесу за дотримання етичних імперативів у процесі інформатизації та технологізації усіх просторів соціального життя – політичного, військового, культурного, освітнього та ін.

В умовах демократичного політичного режиму політична відповідальність виступає ефективним соціальним регулятором діяльності влади, взаємодії суспільства та державних інституцій.

У виробленні дієвих комунікативних механізмів політичної відповідальності у процесі взаємодії влади та суспільства важливим фактором виступають норми політичної поведінки. Відповідальність неможлива без здатності політичного актора оцінити наміри та здійснювати вибір лінії поведінки відповідно до норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, а у випадку порушення їх – обов'язок звітувати перед суспільством і нести

покарання. Саме тому, політична відповідальність поєднує дві форми відповіді: реакцію суспільства на дії політиків та відповідь політичних акторів на вимоги суспільства. Отже, відповідальність у сучасному світі виступає особливим комунікативним типом взаємоідії суспільства та влади.

У дослідженні наголошується на необхідності налагодження постійно діючих зв'язків, комунікативних каналів між органами державної влади та інституціями громадянського суспільства з метою посилення політичної відповідальності. Це стосується не лише вертикальних комунікацій (держава – суспільство), а і горизонтальних – між різними владними органами та суспільними групами. І у першому, і у другому випадку вкрай важлим стає діяльність мас-медіа, завдання яких полягає у вчасному та якісному інформуванні зацікавлених сторін.

Комунікативний вимір політичної відповідальності полягає у загальному, узгодженому визначенні сутності відносин між політичними акторами та суспільством, яке складається під впливом діяльності мас-медіа та приймається більшістю учасників у ході комунікації.

Технологічний розвиток надає можливості для реалізації механізмів політичної відповідальності, як динамічного процесу безперевного узгодження дій та рішень між владою та суспільством. В якості прикладу можна навести механізм електронного урядування. Не лише оцінювання діяльності владних інституцій з боку громадян, а і впливу на процес прийняття рішення – від формулювання суспільної проблеми до реалізації (впровадження) управлінського рішення та модифікації політики. Таким чином, розширюється простір політичної участі громадян у політиці, а отже – змінюється механізм політичної відповідальності.

Розширення простору політичної комунікації призводить до підвищення рівня публічності у реалізації влади. Успішність політичної комунікації сьогодні визначається не просто відповіддю контрагента інформаційних повідомлень влади, а постійним обміном інформацією.

Визначальний вплив на формування комунікативних механізмів політичної відповідальності справляють створення та розвиток єдиної інформаційної системи (зокрема, поява мережі Інтернет, розвиток засобів зв'язку), яка посилює взаємну залежність влади та громадян, зростання ваги екологічної відповідальності, усвідомлення відповідальності за глобальні процеси та їх вплив на навколишнє середовище, посилення ризиків, повязаних із прийняттям політичних рішень, які обумовлені не обмеженістю інформації, а її надмірністю. Це створює умови для дефіциту відповідальності.

У таких умовах необхідними факторами формування політичної відповідальності стає наступне. По-перше, відповідальність медіа, ставлення до інформації як до важливого суспільного ресурсу, а не як до товару, турбота не лише про комерційний успіх, а і про загальносуспільне благо. По-друге, незалежність мас-медіа від органів державної влади та комерційного успіху. По-тертє, сучасні медіа – це форум для обміну думками та критикою, які повинні надавати повну, правдиву та доступну щоденну інформацію для масової аудиторії. Журналісти несуть відповідальність перед державою та перед працедавцем (власником), але головна їх відповідальність – перед суспільством.

Політична відповідальність напряму відноситься до сфери політичної діяльності, тобто пов'язана із відносинами влади, які розуміється не лише як засіб підкорення та панування, а і як комунікативний процес узгодження групових інтересів.

Фомування комунікативних механізмів політичної відповідальності потребує налагодження постійно діючих зв'язків, комунікативних каналів між органами державної влади та інституціями громадянського суспільства з метою посилення політичної відповідальності. Це стосується не лише вертикальних комунікацій (держава – суспільство), а і горизонтальних – між різними владними органами та суспільними групами. І у першому, і у другому випадку вкрай важлим стає діяльність мас-медіа, завдання яких полягає у вчасному та якісному інформуванні зацікавлених сторін.

У сучасних умовах політична діяльність починається із процесу інтерпретації інформації, а простором політичної взаємодії стають інформаційні повідомлення мас-медіа, які певним чином впливають на формування громадської думки, структуру та правила політичної гри. Ці процеси повною мірою стосуються і такого феномену, як політична відповідальність. Комунікативний вимір політичної відповідальності полягає у загальному, узгодженому визначенні сутності відносин між політичними акторами та суспільством, яке складається під впливом діяльності мас-медіа та приймається більшістю учасників у ході комунікації.

Технологічний розвиток надає можливості для реалізації механізмів політичної відповідальності, як динамічного процесу безперевного узгодження дій та рішень між владою та суспільством. В якості прикладу можна навести механізм електронного урядування. Тобто не лише оцінювання діяльності владних інституцій з боку громадян, а і впливу на процес прийняття рішення – від формулювання суспільної проблеми до реалізації (впровадження) управлінського рішення та модифікації політики.

Таким чином, розширюється простір політичної участі громадян у політиці, а значить – змінюється механізм політичної відповідальності. Комунікативна взаємодія сучасної доби, опосередкована технологічними новаціями, трансформує інститут політичної відповідальності та створює нові виклики для демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абишева А. К. О понятии ценность / А. К. Абишева // Вопросы философии. – 2002. – № 4. – С. 139-146.
2. Абрамов М. А. Воздух свободы / М. А. Абрамов // О свободе. Антология мировой либеральной мысли. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 7-28.
3. Авакьян С. А. Актуальные проблемы конституционно-правовой ответственности / С. А. Авакьян // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. – М., 2001. – С. 14-16.
4. Авакьян С. А. Государственно-правовая ответственность / С. А. Авакьян // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 17-18.
5. Августин Блаженный. Творения : [научно-популярное издание] / Блаженный Августин ; [составление и подготовка текста к печати С. И. Еремеева]. – Санкт-Петербург : АЛТЕЙЯ, 1998. – Т. 1 – 740 с.
6. Авер’янов В. Б. Проблеми демократизації державного управління в контексті адміністративної реформи в Україні / В. Б. Авер’янов // Часопис Київського ун-ту права. – 2002. – № 2. – С. 3-8.
7. Агацци Э. Моральное измерение науки и техники / Э. Агацци: пер. с англ. Борисовой И., науч. ред. Лекторский В. А. – М.: Моск. филос. фонд, 1998. – 343 с.
8. Адеева И. В. Ценностные ориентации молодежи и характер их изменений в современном российском обществе (теоретико-методологический аспект социологического анализа): дисс. … канд. соц. н. – М., 1995. – 167 с.
9. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – Харьков: Изд-во БЕК, 1994. – 224 с.

10. Алексеева Т. А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти / Т. А. Алексеева // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 58-65.
11. Американская социологическая мысль / [Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц]; под ред.В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
12. Андреев С. С. Политическое доверие и политическая ответственность / С. С. Андреев // Социально-политический журнал. – 1992. – № 10. – С. 29-43.
13. Андрюшкевичус И. В. Нравственная ответственность ученых-естествоиспытателей в современном буржуазном мире: автореф. дисс. ... канд. филос. наук / И. В. Андрюшкевичус. – М.: МГУ, 1978. – 15 с.
14. Антоненко В. Г. Відповідальність соціальна / В. Г. Антоненко // Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник; заг. ред. і уклад.: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – Київ-Харків: ВМП «Рубікон», 1997. – С. 81-82.
15. Апресян Р. Г. Ответственность / Р. Г. Апресян // Этика: энциклопедический словарь. – М.: Гардарики, 2001. – С. 342-343.
16. Арендт Х. Vita activa, или О деятельной жизни / Х. Арендт; пер. В. В. Бибихина. – СПб.: Алетейя, 2000. – 444 с.
17. Аристотель. Большая этика / Аристотель. – М.: Мысль, 1984. – Соч.: В 4 т. – С. 295-374.
18. Арістотель. Політика / Аристотель; пер. з давньогр. та передмова. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
19. Архангельский Л. М. Индивидуальное сознание и моральные ценности / Л. М. Архангельский // Вопросы философии,. – 1995. – № 7. – С. 67-76.
20. Асмус В. Аристотель / В. Асмус // Философская энциклопедия. В 5 т. –М.: Советская энциклопедия, 1960. – Т. 1. – С. 91-95.
21. Бажинов М. А. Гражданское общество и местное самоуправление: опыт концептуального анализа / М. А. Бажинов // Вестик МГУ. – Сер. 12: Политтческие науки. – 2002. – № 4. – С. 82-90.

22. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность как охранительное правоотношение / Б. Т. Базылев // Советское государство и право. – 1980. – № 8 . – С. 122-125.
23. Барабашев Г. В. Ответственность органов управления перед Советами / Г. В. Барабашев // Советское государство и право. – 1981. – № 5. – С. 5-10.
24. Барков В. До питання про концепцію громадянського суспільства в Україні / В.Барков // Вибори та демократія. – 2004. – № 1. – С. 15-28.
25. Барков В. Ю. Взаємовідносини держави і суспільства в Україні / В. Ю. Барков // Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи ; за ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003 – С. 341-440.
26. Бельский К. С. Персональная ответственность и дисциплина в государственном управлении / К. С. Бельский // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 65-73.
27. Береза А. В. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: Європейський досвід і Україна : автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02 / А. В. Береза; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 19 с.
28. Берк Е. Свобода і влада / Е. Берк // Консерватизм. Антологія. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 286-288.
29. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства / Є. Бистрицький [Електронний режим] // Дзеркало тижня. – 2007. – № 42. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/peredchuttya_gromadyanskogo_suspilstva-51867.html
30. Блох Э. Тюбингенское введение в философию / Э. Блох; пер. с нем. Т. Ю. Быстровой, С. Е. Вершинина, Д. И. Криушева. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1997. – 394 с.
31. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм: (Гос.-правовые аспекты) / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 154 с.

32. Бобылев А. И. Общество, гражданское общество, личность, государство, право. Их взаимодействие на современном этапе / А. И. Бобылев // Право и политика. – 2001. – № 3. – С. 70-79.
33. Богачова Л. Л. Відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування за порушення прав людини / Л. Л. Богачова // Проблеми удосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в Україні: матер. Міжнар. наук-прак. конф., м. Харків, 25 травня 2004 р. / За ред. Ю. П. Битяка. – Харків: Інститут державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2004. – С. 207-211.
34. Борисов В. Громадянське суспільство та питання подолання корупції / В. Борисов, О. Кальман // Вісник Акад. правових наук України. – 2005. – № 2(41). – С. 168-173.
35. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: (Очерк теории) / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. литература, 1976. – 215 с.
36. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М.: Республика, 1995. – 463 с.
37. Бубер М. Проблема человека / М. Бубер; пер. с нем. – Киев: Ника-Центр, Вист-С, 1998. – 96 с.
38. Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної ради та місцевих рад: проблеми взаємодії з виборцями [Електронний ресурс] / Я. Варивода // Український незалежний центр політичних досліджень. – Режим доступу: http.//www.ucipr.kiev.ua/modyules.php?op=modload
39. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
40. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избр. произведения / М. Вебер. – М., 1990. – С. 690-706
41. Виатр Е. Д. Конституционная ответственность в Польше после 1989 года / Е. Д. Виатр // Конституционное право: Восточно-европейское обозрение. – 1996. – № 2. – С. 10-16.

42. Виноградов В. А. Конституционная ответственность: вопросы теории и правовое регулирование / В. А. Виноградов. – М., 2000. – 288 с.
43. Витковская Л. Социальная ответственность бизнеса и государства в обществе / Л. Витковская // Проблемы теории и практики управления. – 2007. – № 4. – С. 41-49.
44. Воскресенський В. О. Багатопартійність в Україні: декорації «керованої демократії» чи інструмент самоорганізації суспільства? / В. О. Воскресенський // Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце у політичній трансформації суспільства: наук. зб.; уклад. В. В. Нікітін. – Х.: ХарРІ УАДУ, 2001. – С. 43-46
45. Габермас Ю. Залучення іншого : Студії з політичної теорії / Ю. Габермас; пер. з нім. А. Дахній; наук ред. Б. Поляруш. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
46. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості : дослідження категорії «громадянське суспільство» / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.
47. Гагарин А. С. Экзистенциалы человеческого бытия: одиночество, смерть, страх. От античности до Нового времени / А. С. Гагарин. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2001. – 372 с.
48. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: Учебник / К. С. Гаджиев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Логос, 2000. – 544 с.
49. Гаджикурбанова П. А. «Этика будущего» Ганса Йонаса / П. А. Гаджикурбанова // Философия и будущее цивилизации: Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24-28 мая 2005 г.): в 5 т. Т. 2. – М.: Современные тетради, 2005. – С. 420-421.
50. Гаджикурбанова П. А. Страх и ответственность: этика технологической цивилизации Ганса Йонаса / П. А. Гаджикурбанова // Этическая мысль. – М., 2003. – Вып. 4. – С. 161-178.

51. Гайденко П. П. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс / П. П. Гайденко, Ю. Н. Давыдов. – М.: Политиздат, 1991. – 367 с.
52. Ганжин В. Т. Нравственность и наука: К истории исследования проблемы в европейской философии / В. Т. Ганжин. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 141 с.
53. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.
54. Гегель Г. В. Ф. Философия духа / Г. В. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
55. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер; пер. с англ. – М.: Ad Marginem, 1995. – 224 с.
56. Георгіца А. З. Соціальна відповідальність за порушення виборчого законодавства: деякі проблеми теорії та шляхи її вдосконалення / А. З. Георгіца // Відповідальність за порушення виборчого законодавства та шляхи вдосконалення суміжного законодавства: матер. науково-практ. конф. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 50-56.
57. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
58. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: [сборник] / Пер. с англ. и фр. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.
59. Гоббс Т. Избранные произведения / Т. Гоббс. В 2-х т. – М.: Мысль, 1965. – 583 с.
60. Головатий М. Кому служить політична еліта / М. Головатий // Персонал. – 2006. – № 21. – С. 35-41.
61. Головко Н. А. Проблема моральной ответственности в марксистской этике / Н. А. Головко. – К.: Политиздат, 1972. – 231 с
62. Горяча М. С. Роль релігійного фактора в політичному житті України: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02 / М. С. Горяча. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка. – Л., 2002. – 19 с.

63. Горчаков Д. П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці / Д. П. Горчаков // Наукові записки. Політичні науки. – 2005. – Том 45. – С. 4-8

64. Грабовський С. Політична відповідальність: непрості елементарні речі: [Електронний ресурс] / С. Грабовський // Радіо свобода. – Київ. – 15 червня 2012 рік. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/2205530.html?s=1

65. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – К.: Изд-во КГУ, 1979. – 133 с.

66. Грязнова О. Політична відповідальність та народні депутати України [Електронний ресурс] / О. Грязнова // Відкрите суспільство: фундація. – Режим доступу: http://www1.deputat.org.ua/content/print.php?actionanalitics&ar_id929.

67. Губачев М. Н. Социальная ответственность в системе ценностных ориентаций современного общества [Текст] : дис. … канд. фил. наук: 09.00.11 / Губачев Михаил Николаевич. – Уфа, 2004. – 169 с.

68. Гузова Т. М. Философские основания проблемы ответственности личности в экзистенциализме Ж.-П. Сартра: автореф. дисс. … канд. филос. наук / Т. М. Гузова. – Мн., 1983. – 19 с.

69. Гусейнов А. А. Понятие морали / А. А. Гусейнов // Этическая мысль. – М., 2003. – Вып. 4. – С. 3-14.

70. Гусейнов А. А. Свобода воли и ответственность / А. А. Гусейнов // История философии. – М.: Изд-во «Феноменология-Герменевтика», 2001. – С. 194-285.

71. Гуссерль Э. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль. – Новочеркасск: Агенство СА-ГУНА, 1994. – 358 с.

72. Гьоффе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьоффе; пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003. – 264 с.

73. Дафермакис Э. Г. Проблема взаимодействия науки и морали: автореф. дисс. ... канд. филос. наук /Э. Г. Дафермакис. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 25 с.
74. Дем'янчук О. Проблеми реформування виконавчої влади в Україні: завдання, підходи і процедури / О. Дем'янчук // Вибори та демократія. – 2005. – № 3 – С. 34-40.
75. Деррида Ж. Эссе об имени / Ж. Деррида. – СПб: Алетейя, 1998. – 190 с.
76. Джеріх А. С. Політична проблема пасивності громадян в умовах демократії [Електронний ресурс] / А. С. Джеріх, Е. М. Давиденко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_EISN_2009/Politologia/45263.doc.htm
77. Дмитриев Ю. А. Проблема контроля и ответственности в деятельности органов государственной власти / Ю. А. Дмитриев, Ф. Ш. Измайлова // Государство и право. - 1996. - № 4. - С. 88-96.
78. Догерті А. Демократія поза балансом. Громадянське суспільство не може замінити політичні партії / А. Догерті // Парламент. – 2001. – № 5 – С. 41-46.
79. Дробуш І. В. Функції органів місцевого самоуправління в Україні: [монографія] / І. В. Дробуш. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 244 с.
80. Дунаєва Г. О. Політична відповідальність як результат взаємодії влади та суспільства: комунікативний вимір / Г. Дунаєва // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. Вип. 44. – Одеса, 2012. – С. 229-236.

81. Дунаєва Г. О. Відповідальність політичних акторів як фактор суспільного розвитку / Г. Дунаєва // Вісник СевГТУ: Зб. наук. праць. Вип. Серія: Політологія – Севастополь, 2012. – С.
82. Дунаєва Г. О. Ідея відповідальності: історичні джерела та концепції / Г. Дунаєва // Політологічні записки: Зб. наук. праць. Вип. 1 (5).– Луганськ, вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 296-306.
83. Дунаєва Г. О. Чинники впливу на рівень політичної відповідальності у сучасному суспільстві / Г. Дунаєва // Перспективи. 2011. – № 4. – С. 38-43.
84. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1991. – 572 с.
85. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
86. Єрмоленко А. Відповідальність // Філософський енциклопедичний словник /А. Єрмоленко; ред. кол.: В. І. Шинкарук (голова редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. – К.: Абрис, 2002. – С. 87.
87. Закон України від 12.01.2007 № 602-V «Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/602-16
88. Закон України від від 05.04.2001 р. № 2365-III «Про політичні партії в Україні» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14
89. Закон України від 11.07.2002 р., № 93-IV «Про статус депутатів місцевих рад» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/93-15
90. Закон України від 12.01.2006 р. № 3317-IV «Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» [Електронний ресурс]

// Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3317-15

91. Заморуєва С. В. Політична відповідальність партійної еліти [Електронний ресурс] / С. В. Заморуєва // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції [«Соціум. Наука. Культура»]. – Режим доступу: http://intkonf.org/zamorueva-sv-politichna-vidpovidalnist-partiynoyi-eliti.

92. Здіорук С. І. Політичні партії як чинник формування політичної влади в Україні / С. І. Здіорук // Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи; за ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003 – С. 441-490.

93. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. – М.: Наука, 1986. – 223 с.

94. Зиновьев А. А. Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма / А. Зиновьев. – М.: Центрополиграф, 1994. – 496 с.

95. Знаменский Д. Ю. Ответственность и єффективность деятельности органов и должностных лиц публичной власти в Российской Федерации: политологический аспект: автореф. дис. ... к. полит. н.: 23.00.02 / Д. Ю. Знаменский; Государственный университет управления. – М: МГУ, 2007. – 27 с.

96. Зорин А. А. Проблема ответственности в итальянской этике XX века / А. А. Зорин. – Краснодар, 1995. – 110 с.

97. Интенциональность и текстуальность: Философская мысль Франции XX в.: Ж. Делез, Ж. Деррида, М. Дюфрен, А. Камю, Ю. Кристева, Э. Левинас, М. Мерло-Понти, Ж.-Л. Нанси, П. Рикер. – Томск: Водолей, 1998. – 319 с.

98. Йонас Г. Изменившийся характер человеческой деятельности [Этика человеческой деятельности в античные времена, взаимоотношения человека и природы на современном этапе, технологический фактор изменения морали и этики, последствия этого для развития целостности и

самого существования человека / Г. Йонас // Человек. – 1999. – № 2. – С. 5-19 .

99. Йонас Г. Гностицизм / Г. Йонас. – СПб.: Лань, 1998. – 384 с.

100. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

101. К проблеме ответственности ученых за судьбы мира: (История и современность). – М., 1988. – 26 с.

102. Кабышев В. Т. Конституционное обеспечение народного суверенитета в СССР / В. Т. Кабышев // Проблемы конституционного права. Межвузовский научный сборник. – 1974. – Вып. 1 (2). – С. 14-24.

103. Калініченко М. М. Влада громадянського суспільства: [монографія] / М. М. Калініченко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 200 с.

104. Камю А. Избранное: Сборник / А. Камю. – М.: Радуга, 1988. – 464 с.

105. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. А. Канке. – М.: Логос, 2003. – 352 с.

106. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.

107. Капустин Б. Г. Современность как принуждение и как свобода / Б. Г. Капустин // Вопросы философии. – 1998. – № 4. – С. 19-39.

108. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: [монографія] / А. Карась – К.-Л.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

109. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер с англ.; под науч ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

110. Кессиди Ф. Х. Этические сочинения Аристотеля / Ф. Х. Кессиди // Аристотель. Соч. в 4-х т. – М., 1984. – Т. 4. – С. 5-37.

111. Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Д. Кін; пер. з анг. О. Грищенка. – К.: К. І. С., 2000. – 192 с.

112. Кобляков В. П. Этические аспекты глобальных проблем современности / В. П. Кобляков. – М.: Знание, 1986. – 63 с.

113. Коваленко А. А. Відповідальність виконавчої влади: порівняльно-політологічний аспект / А. А. Коваленко // Віче. – 2001. – № 11 – С. 11-21.

114. Ковтунець В. Питання правового регулювання участі політичних партій у виборах / В. Ковтунець // Вісник ЦВК. – 2006. – № 3. – С. 44-48.

115. Козюбра М. Правовий закон: проблеми критеріїв / М. Козюбра // Вісник Акад. правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 83-96.

116. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський; пер. з пол. С. Яковенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 280 с.

117. Колбеч Г. К. Політика: основні концепції в суспільних науках / Г. К. Колбеч; пер. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 127 с.

118. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: [монографія] / І. Б. Коліушко. – К.: Факт, 2002. – 260 с.

119. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу) / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 84-96

120. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: [монографія] / А. Колодій. – Л.: Червона калина, 2002. – 276 с.

121. Колосова Н. М. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности / Н. М. Колосова // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 24-29.

122. Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: Ответственность органов государственной власти и иных субъектов права за нарушение конституционного законодательства Российской Федерации / Н. М. Колосова. – М.: Городец, 2000. – 100 с.

123. Колюх В. В. Інституціональні чинники політичної стабільності в демократичному суспільстві : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. В. Колюх; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 18 с.

124. Коляденко В. Роль інфокомунікативних технологій у формуванні громадянського суспільства / В. Коляденко // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 52-57.

125. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина // Укр. незалеж. центр політ. досліджень. – К.: Агентство «Україна», 2009. – 80 с.

126. Конституции государств Европы: В 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 1. – 818 с.

127. Конституции государств Европы: В 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 2. – 838 с.

128. Конституции государств Европы: В 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М.: НОРМА, 2001. – Т. 3. – 790 с.

129. Конституції нових держав Європи та Азії / [упорядник С. Головатий]. – К.: Українська Правнича фундація. Вид-во «Право», 1996. – 529 с.

130. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997.

131. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами, внесеними Законом № 2222-IV від 08.12.2004. – К.: Парламентське вид-во, 2006.

132. Кормич Л. І. Паритетна демократія як чинник сучасного демократичного розвитку / Л. І. Кормич // Актуальні проблеми політики. –

2004. – № 19. – С. 12-17.

133. Корольчук Ю. Громадянське суспільство: між конфліктом і консенсусом (крізь призму комунікативної філософії) [Електронний ресурс] / Ю. Корольчук // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2001. – № 21. – Режим доступу до журналу: http://www. ji. lviv. ua/n21texts/korolchuk. htm

134. Косарев И. И. Нравственная ответственность врача в современном мире / И. И. Косарев, А. В. Сахно. – М.: Знание, 1987. – 64 с.

135. Кочетков В. В. Анализ влияния морали на развитие общества в работах Макса Вебера: Автореф. дис. … канд. филос. наук / В. В. Кочетков; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1994. – 22 с.

136. Коэн Дж. Л. Гражданское общество и политическая теорія / Дж. Л. Коэн, Э. Арато; пер. с англ.; общ. ред. И. И. Мюрберга. – М.: Весь Мир, 2003. – 784 с.

137. Краснов Б. И. Теория власти и властных отношений / Б. И. Краснов // Социально-политический журнал. – 1994. – № 3. – С. 54-67.

138. Краснов М. А. Ответственность в системе народного представительства / М. А. Краснов. – М.: Наука, 1992. – 224 с.

139. Краснов М. А. Ответственность власти / М. А. Краснов. – М.: ИЧП «Издательство Магистр», 1997. – 56 с.

140. Краснокутський О. В. Оптимізація розвитку владних відносин і проблема відповідальності / О. В. Краснокутський // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2010. – Вип. 25. – С. 92-99.

141. Кресіна І. О. Інститут імпічменту: Порівняльний політико-правовий аналіз /І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – 176 с.

142. Кресіна І. О. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості [Текст] / І. О. Кресіна, С. В. Балан; НАН України, Ін-т держави і права

ім. В. М. Корецького. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2009. – 68 с.

143. Крос К. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції / К. Крос, Р. Гакет; пер. з англ. Р. Ткачук. – К., Основи, 2000. – 142 с.

144. Кривенко Л. Конституційна відповідальність глави держави / Л. Кривенко // Віче. – 2001. – № 10. – С. 3-18.

145. Кривенко Л. Конституційні основи референдуму / Л. Кривенко // Віче. – 2001. – № 2. – С. 78-95.

146. Кульчицький С. Про спадщину радянського тоталітаризму / С. Кульчицький // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 43-49.

147. Левицкий С. А. Свобода и ответственность: Основы органического мировоззрения. Статьи о солидаризме / С. А. Левицкий. – М.: Посев, 2003. – 464 с.

148. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву: (Теорет. пробл.) / О. Э. Лейст. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 239 с.

149. Ленк Х., Маринг М. Ответственность и глобализация // Философия и будущее цивилизации: Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса / Х. Ленк, М. Маринг. – Т. 3. – М.: Современные тетради, 2005. – С. 360-361.

150. Ленк Х. Размышления о современной технике / Х. Ленк. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 158-159.

151. Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М.: Волтерс Кулвер, 2004. – 404 с.

152. Лунев А. Е. Административная ответственность за правонарушения / А. Е. Лунев. – М., 1961. – 186 с.

153. Лучин В. О. Ответственность в механизме реализации Конституции / В. О. Лучин // Право и жизнь. – 1992. – № 1. – С. 36-38.

154. Любченко П. М. Конституційно-правові проблеми визначення структури громадянського суспільства / П. М.Любченко // Вісник Акад. правових наук України. – 2004. – № 3(38). – С. 43-53.

155. Лях В. Постіндустріальне суспільство як нова парадигма соціального розвитку: проблеми і перспективи / В. Лях // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 1. – С. 61-79.

156. Майєр Х. Избирательное право как инструмент распределения власти или избирательное право и политика / Х. Майер // Сравнительное конституционное обозрение. – 2005. – № 1 (50). – С. 62-68.

157. Мак-Комбс М. Встановлення пріоритетів: мас-медії та громадська думка / М. Мак-Комбс; пер. з англ. – К.: «К. І. С.», 2007. – 256 с.

158. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги / М. Мак-Люен [2-ге видання перероблене]. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 392 с.

159. Малеин Н. С. Современные проблемы юридической ответственности / Н. С. Малеин // Государство и право. – 1994. – № 6. – С. 23-32.

160. Малкіна Г. М. Інститути політичної відповідальності як елементи системи стримувань і противаг / Г. М. Малкіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2010. – № 100. – С. 48-51.

161. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект): [монографія] / Г. М. Малкіна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : КНУ, 2010. – 324 с.

162. Малкіна Г. Демократія і політична відповідальність / Г. М. Малкіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 21. – С. 23-32.

163. Малкіна Г. М. Політична відповідальність глави держави // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 42-50.

164. Мамут Л. С. Проблема ответственности народа / Л. С. Мамут // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 19-28.

165. Марков М. А. Наука и ответственность ученых / М. А. Марков. – М.: Наука, 1981. – 160 с.

166. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 3. / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – [2-е изд.]. – Т. 25, ч. І. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1961. – С. 1-505.

167. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс. – М.: Политиздат, 1989. – 125 с.

168. Мартиненко В. М. Державне управління: шлях до нової парадигми (теорія та методологія): [монографія] / В. М. Мартиненко. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2003. – 220 с.

169. Мартынов М. Ю. Ответственность как объект социально-философских исследований: автореф. дисс. канд. филос. наук / М. Ю. Мартынов; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1989. – 19 с.

170. Масуда Й. Комп'ютопія / Й. Масуда; перекл. з англ. В. Ляха // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36-50.

171. Матіос А. Зміст та сутність адміністративної відповідальності / А. Матіос // Право України. – 2006. – № 2. – С. 9-12.

172. Медведчук В. Правова наука і правова держава: проблеми взаємозв'язку і розвитку / В. Медведчук // Вісник Акад. правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 37-53.

173. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования. – 1998. – № 2. – С. 6-38.

174. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Мельник. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2000. – 199 с.

175. Мельниченко В. Політична відповідальність у державному управлінні / В. Мельниченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 19-24.

176. Мельниченко В. Політична відповідальність влади в демократичній державі: необхідність, сутність, механізм забезпечення / В. Мельниченко // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 96-104

177. Меньшиков В. В. К вопросу о соотношении моральной и юридической ответственности в социалистическим обществе / В. В. Меньшиков // Проблемы правоведения. – Новосибирск, 1967 – С. 182-204.

178. Милль Дж. Ст. Утилитаризм. О свободе / Дж. Ст. Милль. – СПб: Перевозников, 1900. – 427 с.

179. Мишин В. М. Механизм ответственности власти / В. М. Мишин. – Днепропетровск: Центр политического анализа. – 2001. – 299 с.

180. Миронов В. В. Коммуникативное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии / В. В. Миронов // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 21–44.

181. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави: [монографія] / За ред. Ю. М. Тодики і В. А. Шумілкіна. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 392 с.

182. Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К.: Логос, 1997. – 114 с.

183. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

184. Монтескье Ш.-Л. О духе законов, или Об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления, к нравам,

климату, религии, торговле и т. д. / Ш.-Л. Монтескье. – СПб.: Альфарет, 2011. – 808 с.

185. Мотрошилова Н. В. О современном понятии гражданского общества / Н. В. Мотрошилова // Вопросы философии. – 2009. – № 6. – С. 12-32.

186. Мотрошилова Н. В. Учения о разуме и мышлении в философии XVII-XVIII веков и их социальная обусловленность / Н. В. Мотрошилова // Социальная природа познания: Теоретические предпосылки и проблемы. – М., 1979. – С. 140-141.

187. Мусиенко С. Г. Концептуализация понятия политической ответственности / С. Г. Мусиенко // Проблемы управления. – 2007. – № 4. – С. 221-224.

188. Назаров Б. Л. О юридическом аспекте позитивной социальной ответственности /Б. Л. Назаров // Советское государство и право. – 1981. – № 10. – С. 29-38.

189. Наумкіна С. М. Конституціоналізм в Україні: поняття умовне чи реальне / С. М. Наумкіна // Актуальні проблеми політики. – 2001. – № 12. – С. 35-49.

190. Наумкіна С. М. Феномен української політичної еліти 90-х років / С. М. Наумкіна // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 46–51.

191. Неприцька Т. Конструювання цілісного механізму політичної відповідальності української політичної еліти [Електронний ресурс] / Т. Неприцька // Український науковий журнал Освіта регіону. Політологія. Праксикологія. Комунікація. – 2010. – № 4. – Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/публікація/342_

192. Никитин Е. П. Загадка «Государя» (политизм как идеология политики) / Е. П. Никитин // Духовный мир: Органический космос или разбегающаяся вселенная ? – М., 2004. – С. 309-331.

193. Никитин Е. П. Спецрациональность / Е. П. Никитин // Исторические

типы рациональности ; отв. ред. В. А. Лекторский. – М., 1995. – Т. 1. – 350 с.

194. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше. – М.: REFLbook, 1994. – 880 с.

195. Новікова О. Соціальна відповідальність в контексті якості державного та регіонального управління / О. Новікова //Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. – Х.: Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2010. – № 3-4. – 432 с.

196. Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві / О. Оксак // Нова політика. – 2000. – № 1. – С. 16-22.

197. Оніщук М. В. Конституційна реформа: вимір відповідальності (до нової національної ідеології та відповідального правління) [Текст]: популярний нарис /М. В. Оніщук; Верховна Рада України. Комітет з питань правової політики, Тимчасова спеціальна комісія з питань внесення змін до Конституції України, Спілка юристів України, Фонд сприяння політичним і правовим реформам, Інститут правової політики. – К.: Видавничий Дім «Юридична Книга», 2004. – 59 с.

198. Органи державної влади України: монографія / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 592 с.

199. Ореховский А. И. Ответственность и ее социальная природа: Методологический аспект / А. И. Ореховский. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1978. – 230 с.

200. Орзих М. Ф. Личность и право: [монографія]. – Одесса: Юрид. лит., 2005. – 312 с.

201. Орзіх М. П. Втілення конституційних засад в галузях законодавства щодо функціонування публічної влади в Україні /М. П. Орзіх // Юридичний вестник. – 1997. – № 4. – С. 59-63.

202. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Весь мир, 1997. – 704 с.

203. Основи демократії: [навч. посіб.] / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.

204. Оффердал О. Политика и проблемы организационного дизайна в местном самоуправлении / О. Оффердал // Политические исследования. – 1998. – № 1. – С. 155-167.

205. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р. М. Павленко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 253 с.

206. Паламарчук М. Механізми політичної відповідальності як засіб забезпечення верховенства народу в політичній системі України / М. Паламарчук // Стратегічна панорама. – 2005. – № 3. – С. 75-81.

207. Панарин И. А. Проблема социальной ответственности в истории философии и науки / И. А. Панарин // Актуальные вопросы философии и психологии управления. – Барнаул, 2004. – С. 4-24.

208. Панов А. Т. О сущности политической ответственности при социализме / А. Т. Панов // Некоторые философские проблемы государства и права: сборник статей / отв. ред. К. П. Поляков; Саратовский юридический ин-т им. Д. И. Курского. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1974. – Вып. 2. – С. 36-45.

209. Панов А. Т. Социальная ответственность в развитом социалистическом обществе / А. Т. Панов, В. А. Шабалин. – Омск, 1987. – 141 с.

210. Пантин В. И. Волны политической модернизации в истории России / В. И. Пантин, В. В. Лапкин // Политические исследования. – 1998. – № 2. – С. 39–52.

211. Пантин В. И. Ритмы общественного развития и переход к постмодерну / В. И. Пантин // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 3-

13.

212. Парламентські слухання з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні: матеріали парламентських слухань (IV скликання) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 21.09.05. – Режим доступу: http: www. rada. gov. ua/zakon/skl4/par_sl/index. htm

213. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.

214. Парамонов Д. В. Механизм народовластия. – М.: Спорт и Культура. – 2000. – 112 с.

215. Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі: історія ідей комунікації / Дж. Д. Пітерс; пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004.– 302 с.

216. Пірен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 75-80.

217. Платон. Діалоги / Платон. – Харків: Фоліо. 2008. – 349 с.

218. Плахотный А.Ф. Проблема социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. – Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьковском ун-те, 1981. – 192 с.

219. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность: Социологический аспект проблемы / А. Ф. Плахотный. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1972. – 158 с.

220. Пойченко А. М. Політика: теорія і технологія діяльності / А. М. Пойченко. – К., 1994. – 163 с.

221. Полевий В. І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні: дис. … канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 / В. І. Полевий. – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 202 с.

222. Полевий В. І. Підстави застосування конституційної відповідальності політичних партій / В. І. Полевий // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 12.– С. 91-94.

223. Полевий В. І. Теоретичні питання інституту конституційної відповідальності політичних партій в Україні / В. І. Полевий // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 6. – С. 70-73.

224. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжутов та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

225. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

226. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу) / В. Полохало // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 9–22.

227. Полохало В. «Середній українець» – соціальна основа громадянського суспільства /В. Полохало // Людина і влада. – 2000. – № 2. – С. 21-26.

228. Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т. / К. Поппер. – М.: Феникс, 1992. – Т. 1. – 446 с.

229. Постригань Г. В. Маніпулювання як політична дія / Г. В. Постригань // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія, політологія. – 2001. – Вип. 36. – С. 22-25.

230. Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння: [Серія: Медіа-критика] / Б. В. Потятиник. – Львів: ПАЇС, 2004. – 312 с.

231. Потятиник Б. Свободі преси загрожують дві головні небезпеки: репресії і… їх відсутність / Б. Потятиник // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2004. – № 32. – С. 26–36.

232. Пригожин И. Природа, наука, рациональность / И. Пригожин // Философия и жизнь. – 1991. – С. 32-41.

233. Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій / М. В. Примуш. – Донецьк: Дон-НУ, 2001. – 338 с.

234. Проект Закону України «Про політичну відповідальність в Україні» № 6286 від 09.04.2010 // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=37432

235. Пушкарева Г. Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели / Г. Пушкарева // Политические исследования. – 2003. – № 3. – С. 120-131.

236. Радченко О. В. Інституційна взаємодія народовладдя та органів державної влади у виборах: автореф. … канд наук з держ. упр. / О. В. Радченко; Харк.регіон. ін-т держ. упр. НАДУ при Президентові України. – Харків, 2004. – 16 с.

237. Рахманін С. З чим їдять імперативний мандат? [Електронний ресурс] / С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2005. – № 4. – Режим доступу: http://dt.ua/ARCHIVE/z_chim_yidyat_imperativniy_mandat-45316.html

238. Речицький В. В. Політична активність. Конституційні аспекти / В. В. Речицький. – К.: Сфера, 1999. – 496 с.

239. Рікер П. Навколо політики / П. Рікер. – К.: «Д. Л.», 1995. – 334 с.

240. Розова Т. Громадянське суспільство в Україні: проблеми та їхнє вирішення / Т. Розова, В. Барков // Вибори та демократія – 2006. – № 3. – С. 20-28.

241. Ролз Д. Теория справедливости / Д. Ролз. – Новосибирск: НГУ, 1995. – 486 с.

242. Ролз Дж. Політичний лібералізм / Дж. Ролз; пер з англ. О. Мокровольський. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 382 с.

243. Романов В. Аналіз державної політики як фактор формування

громадянського суспільства / В. Романов, О. Антонова // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Материали. науково-практ. конф. за міжнар. участю (30 травня 2001 р., Київ). – К.: УАДУ, 2001. – Т. 1. – С. 38–40.

244. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Жан-Жак Руссо; пер. з фр. та ком. О. Хома. – К: Port-Royal, 2001. – 349 с.

245. Рябов С. Г. Політологія: Словник понять і термінів / С. Г. Рябов*;* Ред. В. П. Недашківський. – К. : Тандем, 1996. – 191 с.

246. Самуйлик Н. Н. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування : автореф. дис. … канд. політ. наук / Н. Н. Самуйлик. - Одеса, 1997. – 18 с.

247. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической антропологии / Ж.-П. Сартр. – М.: Республика, 2000. – 639 с.

248. Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 296 с.

249. Себайн Дж. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон. – К.: Основи, 1997. – 838 с.

250. Селіванов В. Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності / В. Селіванов // Вісник Акад. правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 67-83.

251. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: [монографія] / В. М. Селіванов. – К.: Видавничий Дім «Ін. Юре», 2002. – 724 с.

252. Серебрянников В. В. Ответственность власти: [Електронний ресурс] / В. В. Серебрянников // Представительная власть: мониторинг, анализ, информация. – 1996. – № 8 (15). – Режим доступу: http://niiss.ru/mag11_otvets_vlas.shtml

253. Симон Г. Трансформація в Росії та Україні після падіння комуністичного режиму: спільне та особливе / Г. Симон // Політична

думка. –2000. – № 4. – С. 3-9.

254. Ситник П. Суб'єктний вимір демократичного врядування / П. Ситник, А. Дербак // Новітні тенденції розвитку демократичного врядування: світовий та український досвід: матеріали науково-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 30 травня 2008 року) / за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна. – К.: НАДУ, 2008. – Т. 1. – С. 3-5.

255. Скоблик Н. Відповідальність влади і контроль над нею / Н. Скоблик // Віче. – 2001. – № 7. – С. 146-152.

256. Скребец Е. В. Развитие парламентаризма Украины в контексте конституционной реформы / Е. В. Скребец // Государственная власть и политическое участие: Материалы международной научной конференции. – Севастополь: Издательство СевНТУ, 2003. – С. 137-141.

257. Современная буржуазная философия. – М.: Издательство Московского университета, 1972. – 651 с.

258. Соколов В. Н. Политика, мораль и политическая ответственность / В. Н. Соколов, В. А. Шагли // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – Т. 22 (61). – 2009. – № 1. – С. 86-90.

259. Солодкая М. М. Время ответственности // М. М. Солодкая // Россия и будущее цивилизации. Материалы IV Российского философского конгресса. – М., 2005. – Т. 2. – С. 486-487.

260. Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В. И. Сперанский. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 196 с.

261. Сміт Дж. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах / Дженіфер Сміт; пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. В. Куранін, М. Шаповаленко. – Х.: Центр освітніх ініціатив, 2001]. – 104 с.

262. Современный философский словарь / [под ред. д. ф. н., проф. В. Е. Кемерова]/ – 1996. – 608 с.

263. Стоякин В. Политическая ответственность и ответственность политиков: [Електронний ресурс] / В. Стоякин // Украинская правда. – 2010. - Режим доступа: http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2010/07/15/5222076/

264. Суини М. Лекции по средневековой философии / М. Суини // Средневековая политическая философия Запада. – Вып. 2. – М., 2006. – 320 с.

265. Суриков И. Е. Аритократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин / И. Е. Суриков. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 256 с.

266. Сурмін Ю. Сутність громадянського суспільства: проблеми і шляхи оптимізації його взаємодії з місцевим самоврядуванням / Ю. Сурмін // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Д.: Дніпропетровський регіональний інститут державного управління УАДУ, 2002. – Вип. 1 (7). – С. 148-166.

267. Суслова Л. А. Философия И. Канта (методологический анализ): [учебн. пособ. для вузов] / Л. А. Суслова. – М.: Высш. шк., 1988. – 224 с.

268. Сучасна політична філософія: антологія. – К.: Основи, 1998. – 575 с.

269. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Д. Стоун. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2000. – 304 с.

270. Тацій В. Я. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов’язок демократичної, правової, соціальної держави / В. Я. Тацій // Вісник Акад. правових наук України. – 2000. – № 4(23). – С. 3-19.

271. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.

272. Тейлор Ч. Політика визнання / Ч. Тейлор // Дух і літера. – 2004. – № 3-14. – С. 276–314.

273. Телешун С. О. Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації : [курс лекцій] / С. О. Телешун, А. С. Баронін. – К.: Вид-во Паливода А. В., 2001. – 111 с.

274. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: автореф. дис. … д-ра наук. з держ. управління: 25.00.01 Теорія та історія державного управління / В. В. Тертичка. – К., 2004. – 36 с.

275. Тертичка В. В. Раціоналізм як науковий підхід в аналізі політики [Електронний ресурс] / В. В. Тертичка // Державне управління: теорія, методологія впровадження. – 2005. – № 1. – Режим доступу: www. nbuv. gov. ua/e-journals/Dutp/2005-1/txts/TERCHICHKA. htm

276. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К.: Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.

277. Тертичка В. Суспільна політика: чи стала вона сферою наукового пошуку і прикладних досліджень в Україні? / В. Тертичка // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 10–23.

278. Тимофеева Л. Н. Власть и оппозиция: взаимодействие, взаимоограничение, взаимоконтроль, коммуникация: [монографія] / Л. Н. Тимофеева. – М.: Изд-во РАГС, 2004. – 241 с.

279. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции / Ю. А. Тихомиров. – М.: Норма, 2001. – 355 с.

280. Тітаренко О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз): дис. … канд. філос. наук: 09.00.03 / О. Г. Титаренко; Харківський соціально-економічний ін-т. – Х., 2006. – 200 с.

281. Товмаш Д. А. Політична комунікація: сутність та специфіка / Д. А. Товмаш // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія. – 2006. – Вип. 76-79. – С. 95–98.

282. Тодика О. Ю. Співвідношення конституційного ладу і народовладдя: теорія і практика / О. Ю. Тодика // Вісник Акад. правових наук України. – 2005. – № 2. – С. 74-82.

283. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні / О. Ю. Тодика // Вісник Акад. правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 34-44.

284. Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации: [монографія] / О. Ю. Тодыка. – Харьков: Право, 2005. – 336 с.

285. Тодыка Ю. Н. Выборы органов местного самоуправления: конституционно-правовой аспект / О. Ю. Тодыка, В. Д. Яворский. – Х.: Факт, 1998. – 160 с.

286. Токовенко В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії / В. Токовенко. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 253 с.

287. Томашов В. В. Ответственность как экзистенциальная проблема: Историко-филос. почерки / В. В. Томашов. – М., 1998. – 120 с.

288. Томашов В. В. Человек в пространстве выбора: Проблема ответственности в экзистенциальной антропологии США / В. В. Томашов. – Ярославль, 1998. – 134 с.

289. Торяник В. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. ДНУ імені О. Гончара / В. Торяник. – Дніпропетровськ, 2006. – 17 с.

290. Торяник В. М. Політична відповідальність влади перед громадянином / В. М. Торяник // Грані. – 2005. – №6. – С. 98-102.

291. Торяник В. М. Право на опір в контексті взаємної політичної відповідальності громадянина і держави / В. М. Торяник // Грані. – 2005. – № 3. – С. 119-122.

292. Торяник В. Н. Политическая ответственность власти и народа в условиях правового государства / В. Н. Торяник // Грані. – 2005. – № 2. – С. 138-141.

293. Трельч Э. Историзм и его проблемы / Э. Трельч: Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 719 с.

294. Трофимова Г. П. Ответственность как категория культуры: автореф. дисс. ... канд. филос. наук / Г. П. Трофимова; Челябинский гос. ин-т. искусства и культуры. – Челябинск, 1998. – 22 с.

295. Уорнер Д. В поисках ответственного сообщества в международных отношениях / Д. Уорнер // Философские науки. – 2001. – № 4. – С. 6-28.

296. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

297. Фарман И. П. Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса / И. П. Фарман. – М.: Ин-т философии РАН, 1999. – 244 с.

298. Фаин Г. Т. Возрастание моральной ответственности строителей коммунизма: автореф. дис. … канд. филос. наук / Г. Т. Фаин. – К., 1966. – 22 с.

299. Федотова В. Г. Факторы ценностных изменений на Западе и в России / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2005. – № 11. – С. 3-32.

300. Федотова В. Г. Типология модернизаций и способов их изучения / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2001. – № 4. – С. 274–302.

301. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон; пер. с англ. Под ред. М. А. Абрамова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 392 с.

302. Філософська антропологія та реалії постмодерну: [діалоги] / І. Бичко, С. Грабовський, Ю. Іщенко, В. Табачковський [та ін.] // Ґенеза: Філософя. Історія. Політологія. – К.: Генеза, 1998. – № 1–2 (6–7). – С. 8–26.

303. Фісанов В. Криза «совєтології» і пошуки нових підходів / В. Фісанов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 134–

142.

304. Фливбьерг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества / Б. Фливбьерг // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 146–158.

305. Фріб М. Як осмислити посткомунізм? / М. Фріб // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 20–41.

306. Фрейд З. Я и оно // Фрейд З. – Психоанализ бессознательного: Сб. произведений. – М.: Просвещение , 1999. – С. 425-439.

307. Фрицький О. Ф. Співвідношення конституційно-правової відповідальності з адміністративно-правовою відповідальністю / О. Ф. Фризький, Л. Л. Лобянська // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 19. – С. 43-47.

308. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М: Касталь, 1996. – 446 с.

309. Фуко М. Археологія знання / М. Фуко; пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.

310. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма; пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с.

311. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М.: Издательский центр «ACADEMIA», 1995. – 255 с.

312. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – Санкт-Петербург: Наука, 2000. – 379 с.

313. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Политические исследования. – 1994. – № 1. – С. 33-48.

314. Хархордін О. Радянський індивід: генеалогія потайливої істоти / О. Хархордін // Глобальні модерності; за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 293–

316.

315. Цвєтков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. В. Цвєтков. – Харків: Право, 1996. – 164 с.

316. Червяцова А. О. Конституційно-правова відповідальність у системі видів юридичної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. О. Червяцова. Нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 20 с.

317. Черленяк І. Політична відповідальність як категорія державного управління / І. Черленяк // Вісник Національної академії державного управління при президентові України. – 2006. – Вип. 2. – С. 73-81.

318. Черленяк І. І. Формування інституту політичної відповідальності в умовах становлення політико-еволюційних циклів в Україні / І. І. Черленяк // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 11-17.

319. Черногорцева Г. В. Сущность человека в философии экзистенциализма: [монография] / Г. В. Черногорцева. – М.: МАКС Пресс, 2002. – 212 с.

320. Черныш А. О системе политической ответственности / А. Черныш // Коммунист. – 1989. – № 12. – С. 9-12.

321. Шампань П. Двойная зависимость. Несколько замечаний по поводу соотношения между полями политики, экономики и журналистики / П. Шампань // Социо-Логос’96: Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – М.: Socio-logos, 1996. – С. 208–228.

322. Шарков Ф. И. Истоки и парадигмы исследований социальной коммуникации / Ф. И. Шарков // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С. 52–61.

323. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: [монографія] / В. М. Шаповал. – К.: Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

324. Шахов В. Демократія як суспільна цінність і чинник державного управління / В. Шахов, В. Мадіссон // Новітні тенденції розвитку демократичного врядування: світовий та український досвід: матеріали науково-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 30 травня 2008 року / за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна. – К.: НАДУ, 2008. – Т. 1. – С. 63-65.

325. Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании / В. С. Швырев. – М.: Наука, 1978. – 382 с.

326. Шевцова Л. Ф. Дилеммы посткоммунистического общества / Л. Ф. Шевцова // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 80-92.

327. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер // Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 687–714.

328. Шкурат І. В. Виборчі технології як фактор підвищення культури політичних виборів / І. В. Шкурат // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Гнозіс, 1998. – С. 208–210.

329. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 576 с.

330. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1 – С. 37–67.

331. Шон Д. Т. Конституционная ответственность / Д. Т. Шон // Гос-во и право. – 1995. – № 7. – С. 35-44.

332. Щедрова Г. Громадянське суспільство: прагнення та реалії / Г. Щедрова // Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія». – К.: ІПіЕНД, 2004. – С. 237-247

333. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Г. П. Щедрова. – К.: ВІПОЛ, 1994. – 112 с.

334. Щербак А. И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / А. И. Щербак. – К.: Наукова думка, 1986. – 152 с.

335. Щетініна І. М. Концепт деліберативної політики Юргена Габермаса [Електронний ресурс] / І. М. Щетініна // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2004.– № 40. – Режим доступу: http://www. filosof. com. ua/Jornel/M_40/Shtchetin. htm

336. Юсип'юк І. Депутате! А ти виконав передвиборчі обіцянки?! [Електронний ресурс] / І. Юсип'юк // Правовий тиждень. – 2008. – №7(80). – Режим доступу: http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=284

337. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004–2007 роках [Електронний ресурс] / Ю. Якименко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2(29). – Режим доступу до журналу: http://www. politik. org. ua/vid/magcontent. php3?m=1&n=83&c=2033

338. Яковлев Д. В. Очікування довіри : мас-медіа, аудиторія, влада / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Юридична література, 2005. – Вип. 25. – С. 65–69.

339. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса: Астропринт, 2009. – 288 с.

340. Ямпольский М. Физиология символического. Возвращение Левиафана. Политическая теология, репрезентация власти и конец Старого режима / М. Ямпольский. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – Книга 1. – 807 с.

341. Янюк Н. Принцип політичного нейтралітету в діяльності посадових осіб / Н. Янюк // Право України. – 2000. - № 12. – С. 62-64.

342. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер с нем. – [2-е изд.]. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

343. Brzezinski Z. The Choice: Global Domination or Global Leadership / Z. Brzezinski. – New York: Basic Books, 2004. – 256 p.

344. Hofrichter J. Evolution of Environmental Attitudes in the European

Community / J. Hofrichter // Scandinavian Political Studies. – 1990. – Vol. 13 (2). – P. 119–146.

345. Kagan R. Of Paradise and Power. America and Europe in the New World Order / R. Kagan. – New York: Knopf, 2003. – 112 p.

346. Lindblom C., Woodhouse E. The Policy – Making Process / C. Lindblom, E. Woodhouse. – New Jersey: Prentice Hall, 1993. – 164 p.

347. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition / J.-F. Lyotard. – Manchester, 1984

348. Robertson R., Lechner F. Modernization. Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory / R. Robertson, F. Lechner // Theory, Culture & Society. 1985, N3

349. Smart B. Sociology, Globalization and Post Modernity: Comments on «Sociology for One World»: Thesis / B. Smart // Intern. Sociology. – 1994. – Vol. 9 (2). – P. 149-160.

350. Wallerstein I. The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European world-economy in the Sixteenth Century / I. Wallerstein. – New York, 1974.

351. Wallerstein I. / Hopkins T. (eds.). The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945-2025 / I. Wallerstein. – London. 1996.

352. Wildavsky A. Speaking Truth to Power: The Art and Craft of Policy Analysis / A. Wildavsky. – New Brunswick: Transaction Publishers, 1987. – 431 p.

353. Young I. Inclusion and Democracy / I. Young. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 320 p.